

AZ EURÓPAI ÁLLAMOK EVOLÚCIÓJA

ÁLLAMSZERVEZÉSI PARADIGMÁK

Szerkesztette
Kis Norbert – Máthé Gábor

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Az európai államok evolúciója

Államszervezési paradigmák

Az európai államok evolúciója

Államszervezési paradigmák

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Budapest, 2024

Szerkesztette:
Kis Norbert – Máthé Gábor

Szerzők:
Béli Gábor
Deli Gergely
Horváth Attila
Kis Norbert
Máthé Gábor

Szakmai lektor:
Kukorelli István

Kiadja a Nemzeti Közszerzői Egyetem
Ludovika Egyetemi Kiadó
A kiadásért felel: Deli Gergely rektor
Székhely: 1083 Budapest, Ludovika tér 2.
Kapcsolat: kiadvanyok@uni-nke.hu

Felelős szerkesztő: Kamarás-Vida Krisztina
Olvasószerkesztő: Szabó Ilse
Korrektor: Bujdosó Hajnalka
Tördelőszerkesztő: Kőrösi László

DOI: https://doi.org/10.36250/01199_00

ISBN 978-963-653-055-6 (nyomtatott)
ISBN 978-963-653-056-3 (elektronikus PDF) | ISBN 978-963-653-057-0 (ePub)

© A szerkesztők, 2024
© A szerzők, 2024
© A kiadó, 2024

Minden jog védve.

Tartalom

<i>A kötet szerzői</i>	7
Kis Norbert: Bevezető tanulmány – Scientia intuitiva	9
Deli Gergely: A Római Birodalom jurisztokratikus reformja – avagy egy evolúciós zsákutca anamnézise	13
Béli Gábor: A magyar államszervezés – az adományrendszer és következményei a 16. századig	59
Máthé Gábor: Magyar Királyság – Habsburg Monarchia – Közép-Európa	97
Horváth Attila: Magyarország szuverenitásának kérdése az úgynevezett rövid 20. században (1918–1990)	149
Kis Norbert: Az államevolúció törvényei – sub specie aeternitatis	223

Vákát oldal

A kötet szerzői

Dr. habil. Béli Gábor egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs

Prof. Dr. Deli Gergely egyetemi tanár, rektor, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest

Prof. Dr. Horváth Attila egyetemi tanár, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest

Prof. Dr. Kis Norbert egyetemi tanár, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar, Budapest

Prof. Dr. Máthé Gábor professor emeritus, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest

Vákát oldal

Kis Norbert

Bevezető tanulmány – Scientia intuitiva

„A tudomány mialatt a valósággal foglalkozik,
az hirtelen és észrevétlenül kezéből kiugrik
és az ember magát azon veszi észre,
hogy már régen nem a valóságról,
hanem valami ostoba elméletéről van szó.”
(Hamvas Béla: Karnevál)

Kötetünk címe arra kötelez, hogy a bevezető tanulmány közös kérdéseket és hipotéziseket fogalmazzon meg a soron következő tanulmányok számára. A tanulmányok az államfejlődés törvényszerűségeit keresik történelmi korszakokat és kulturális tereket összekapcsolva. Hipotéziseinket az államfejlődés evolucionista értelmezéséből merítjük. Az evolúció paradigmája alkalmas arra, hogy a kötet tanulmányai számára közös értelmezési pontokat adjon, olyan téziseket, amelyek az államfejlődés kritikus pontjain kutatási kérdésként jelennek meg. Ezeket a tanulmányok szerzői nem feltétlenül igazolják vagy cáfolják, viszont olyan államtudományi, jog- és politikatörténeti áttekintést adnak, amely alapján az olvasó bizonyosan továbbgondolhatja az államfejlődés vélt törvényszerűségeit. Az állambölcseletben az elmúlt évtizedekben az *állam kialakulásának és fejlődésének evolucionista elméletei* referenciaponttá váltak.¹ Az állambölcselet alapfeladata az államfejlődés általános törvényszerűségeinek feltárása és rendszerezése.² Az evolucionista paradigma az *evolúció fejlődés-konceptióját* ülteti az *államfejlődés értelmezésébe*. Részben ennek bemutatása és értékelése, részben pedig a korábbi evolucionista államelméletek továbbgondolása jelenik meg e kötet tanulmányaiban.

Spinoza *Etika* című művében az ismeretek alapformájának az intuitív ismeretet nevezi, ez a dolgoknak *sub specie aeternitatis* (örökkévaló viszonylatokban) való szemlélése. A *scientia intuitiva* tehát a jelenségek törvényeit és örökkévaló viszonylatait keresi. A kötet hipotézise,

¹ SZILÁGYI 1998: 70. Szilágyi hivatkozik SERVICE 1975-re.

² SZILÁGYI 1998: 70; továbbá az államelmélet feladatáról mélyreható elemzés: Cs. Kiss 2022.

hogy az államfejlődés hajtóerejét a politikai érdekek és cselekvések jelentik. Ez a „réálpolitika” vagy a „politikai realizmus”, amely az államok története, egzisztenciális változásai mögött valós politikai érdeket keres. A *realista megközelítés* tárgyilagos, leíró szemléletű, kevésbé az állambölcseletre jellemző normatív, gyakran ideologizáló vagy utópisztikus felfogást követi, amennyiben nem az állam vagy a nemzet értékeiről vagy az „ideális államról” szól, mint oly gyakran teszi ezt a klasszikus államelmélet, például Platón *Politeiája*, Morus Tamás, Francis Bacon, Campanella művei vagy az *Antimachiavelli* (Nagy Frigyes) gondolatvilága.

Kiindulópontunk szerint ahhoz, hogy tudjuk, mi az állam, először meg kell tudnunk, mi a politika. Az államtörténet állandó kutatási kérdése: Milyen politikai érdekek azonosíthatók az államo(ka)t érintő konkrét egzisztenciális változások mögött? Az államérendek(m) mögött volt(ak)-e politikai érdekcsoport(ok), amely(ek) dominált(ak)? Ha igen, milyen jellegű politikai érdek érvényesült az érdekcsoport tevékenységében? Miért és hogyan vált közhatalmi és államformáló erővé az adott politikai érdek és érdekcsoport?

A törvényszerűséget feltételező hipotézisünk szerint *minden esetben azonosítható(k) az államfejlődés egzisztenciális változásai mögött olyan politikai érdekcsoport(ok), amely(ek) eredményes érdekérvényesítése közvetve vagy közvetetten közhatalmi és államformáló erővé vált.* Ez a gondolat nem ellentétes az államfejlődés politikai hajtóerejét az úgynevezett államérendekben kereső tétellel. Az államérend absztrakció, bizonyos értelemben fikció, amely mögött a fizikai valóságban tevékenykedő emberek csoportja és az ő kollektív érdekeik állnak. A közhatalmi realitást meghatározó politikai akaratok világa még színesebb érdekcsoportok jelenlétére utalhat. A *politikai érdekek versengő pluralitását tekintjük realista megközelítésnek*, és inkább idealista az a felfogás, amely az államérendet, azaz a nemzeti érdeket képviselő szuverén és *legitim kormányzati befolyást* keresi minden olyan változás mögött, amely az államrendszert érinti. Az államfejlődés politikai hajtóerejét az államérendek versengésében és érvényesítésében látó elméletet napjainkban leginkább John J. Mearsheimer „offenzív realizmusnak” nevezett gondolatához kötjük.³ A „realizmus” központi fogalma az „állam szuverén önérdeke”, amely a világ kaotikus érdekközpontjában Mearsheimer szerint a legbiztosabb iránytű. A realizmus másik tétele a nagyhatalmak érdekérvényesítéséhez köti az államok fejlődését,

³ MEARSHEIMER 2022.

ezen belül is kiemelten az USA-hoz. Az USA külpolitikájával szemben Mearsheimer kritikus, nem vitatva, hogy a 20. században és napjainkban is az USA hegemon törekvései uralták és határozzák meg a világpolitikát. A nagyhatalmak konfliktusa indít háborúkat, amelyek átrajzolják az államrendszert (világháborúk). A nagyhatalmak gazdasági érdekből gyarmatosítottak, szüntettek meg vagy hoztak létre új államokat. A Pax Americana és az USA demokráciaexportnak nevezett diplomáciája, amely esetenként erőszakos formát is öltött, szintén ebbe a körbe tartozik.

Az államevolúció általunk követett paradigmája azonban a nagyhatalmi érdek, az államérdekek, gazdasági vagy ideológiai érdekek helyett *a politikai érdekcsoportok szintjére, az eszmei szintről a fizikai valóság, azaz az ember(ek) szintjére helyezi a vizsgálódás tárgyát.* Ez a koncepció „realistább”, mint a politikai realizmus vagy a réalpolitika koncepciója, amennyiben feltételezi, hogy *minden társadalmi jelenséghez kötődő érdek vagy eszmeiség mögött a fizikai valóságban tevékenykedő emberek csoportja és az ő kollektív érdekeik állnak.* Az érdekek gazdasági, ideológiai vagy értéktartalma is valóság, de egy azonosítható politikai csoport az elsődleges érdekeltje és érvényesítője.

Értékalapú megközelítésben persze *az államfejlődés kívánatos politikai képlete az államérdek,* azaz a szuverén nemzeti érdekek érvényesülése, lehetőleg a kölcsönös előnyök alapján, békés úton. Hipotézisünket tehát akként finomíthatjuk, hogy *az államevolúció hatóereje nem kizárólagosan az államérdekek szintjén, hanem a közhatalmi igénnyel működő politikai érdekcsoportok szintjén jelenik meg.* Az állambölcseletnek törekednie kell arra, hogy az államfejlődés különböző formái mögött politikai csoport-érdekeket keressen, amelyeket magasabb absztrakciós szinten nemzeti, gazdasági vagy ideológiai természetű érdekeknek tekintünk. E kötet első tanulmánya a fenti törvényszerűségeket a Római Birodalom jurisztokratikus reformjaiban keresi. A középkort a magyar államfejlődést formáló adományrendszer példáján követjük nyomon. Az újkort a monarchiák szövetségi rendszerében és konfliktusmintázataiban mutatjuk be. A 20. századi érdekszférákat Magyarország szuverenitásának szempontjából vizsgáljuk. A 21. század első negyede még megírásra vár. A zárótanulmány ehhez és a kötetből hiányzó megannyi történelmi korszak, államformáció és érderendszer számára kínál értelmezési keretet, azaz lehetséges paradigmát: *az államevolúció törvényét.* Bevezetésünk zárógondolatoként idézzük Ady Endre vízióját, amely sztoikus mosollyal fogadja tudós gondolatainkat: „Kezében óriás rostával / Áll az Idő és rostál egyre, / Világokat szed és rostál ki [...]. S aki kihull, megérdemelte, / Az ocсут

az Idő nem szánja, / Aszott nemzetek, hült világok, / Tört életek miazmás vágya [...].” (*Az Idő rostájában*)

Felhasznált irodalom

- Cs. Kiss Lajos (2022): Az államtudomány komplexitása és reflexivitása. In KOLTAY András – GELLÉR Balázs (szerk.): *Jó kormányzás és büntetőjog. Ünnepi tanulmányok Kis Norbert egyetemi tanár 50. születésnapjára*. Budapest: Ludovika, 67–83.
- MEARSHEIMER, John J. (2022): *A nagy téveszme. Liberális álmok és nemzetközi realitások*. Ford. SZALAY Péter. Budapest: Századvég.
- SERVICE, Elman R. (1975): *Origins of the State and Civilization. The Process of Cultural Evolution*. New York: W. W. Norton.
- SZILÁGYI Péter (1998): *Jogi alaptan*. Budapest: Osiris.

Deli Gergely

A Római Birodalom jurisztokratikus reformja – avagy egy evolúciós zsákutca anamnézise

Bevezető

Jelen tanulmány a Kr. u. 2. század elején működő római jogászai elit¹ államreform-kísérletét elemzi. Ennek keretében alapvetően két eszközzel kívánták revitalizálni a római államot: a központ (Róma) és a provinciák közti integráció elmélyítésével és egy új, normatív jellegű, jogászias „vallás” (illetve életvezetési stílus, az akkori szóhasználat szerint filozófia) létrehozásával. A folyamatot az állami bürokrácia legfelső szintjein dolgozó jogászok, elsősorban Ulpianus találta ki és irányította. Az integráció legszembevetőbb aktusa a római polgárjog kiterjesztése volt, lényegében a birodalom szinte minden szabad polgára részére. Az új vallás pedig lényegében egy, a jog uralmán alapuló civil vallás lett volna, amelyben a jog nem csupán egyfajta hatalmi eszközként jutott volna szerephez, mint általában, hanem a konkrét egyéni életvezetés zsinórmértéke is lett volna. Ez a kísérlet elbukott, részben azért, mert a megerősödő kereszténység sokkal dinamikusabban tudta terjeszteni a saját életvezetési irányelveit. Ezen elbukott jurisztokratikus reformkísérlet elemzése azért aktuális, mert ma Európában éppen egy ellentétes folyamatnak vagyunk a szemtanúi: jogi, illetve bürokratikus eszközökkel éppen a visszaszoruló kereszténység helyét kívánják a jog eszközével, új, civil életvezetési elvekkel és identitással felváltani.

Elsőként igyekszem felvázolni azt a társadalmi, gazdasági környezetet, amelyben a jurisztokratikus reform felmerült. Ennek során megérthetjük, miért gondolta azt a birodalom elitje, hogy nagy horderejű változtatásokra van szükség. A második lépésben bemutatom a reformot kezdeményező jogászt, Ulpianust. Meglepő, hogy minden idők egyik legnagyobb hatású

¹ A címben a figyelemfelkeltés és a probléma aktualizálása érdekében a jogászai elitre Pokol Béla roppant találó kifejezését, a jurisztokráciát használom. A jurisztokrácia fogalmáról lásd Pokol 2021.

jogásznak munkásságára eddig kevésbé tekintettek reformkísérletként. A tanulmány egyik fő újdonsága, hogy Ulpianus tevékenységét ebben az értelmezési keretben értékeli újra. A harmadik nagy gondolati egységben kilenc konkrét eseten keresztül bemutatom a reform főbb tartalmi elemeit és ideológiai irányát. A negyedik, záró részben azzal a kérdéssel foglalkozom, miért nem volt sikeres ez a jurisztokratikus életvezetési fordulat, illetve hogy a keresztény közösségépítési modell mitől lehetett sikeresebb.

Államevolúciós vizsgálódásaink szempontjából tanulságos, hogy egy olyan államreformot mutatok be, amelyben nem a folyamatot mozgató érdekcsoport (a birodalom vezető jogászai, élükön Ulpianusszal) saját érdekeinek állami szintű artikulálására történik kísérlet. Hanem az kerül terítékre, ahogy az aktorok az állam, illetve a birodalom megerősítését az egyes emberek eszméinek, életvezetésének befolyásolásával kívánták elérni, egyfajta hellenisztikus értelemben vett filozófiát igyekeztek megvalósítani és politikai programként² elterjeszteni.

A reformkísérlet társadalmi, gazdasági közege

Nyilván teljesen más volt az élet akkoriban, mégis egy dolog összeköti a Kr. u. 2–3. század fordulóját a mi korunkkal. Válságos idők voltak azok is. Pedig látszólag, a felszínen minden rendben volt. A Római Birodalom Traianus, a „legjobb császár” hódításainak köszönhetően elérte legnagyobb kiterjedését.³ A Perzsa-öböltől egészen az Atlanti-óceánig, Skóciától Núbiáig, Portugáliától Mezopotámiáig ismerték a római légiók erejét. És persze a remek utakat, amelyek nemcsak a *gladiust*, a rövid kardot viselő katonákat juttatták el gyorsan bárhová a birodalomban, hanem lehetővé tették az áruk, és ami még fontosabb, az eszmék terjedését. A római úthálózat mintegy hetvenötezer kilométer hosszan kanyargott mindenfelé a birodalomban, amivel a rómaiak az Egyenlítőt is majdnem kétszer kikövezhették volna. Marcus Aurelius személyében filozófus császára⁴ is volt a birodalomnak, megvalósítva egy olyan eszményt,⁵ amely

² A politika és filozófia kapcsolatához az érintett időszakban lásd MILLAR 2002.

³ SPEIDEL 2002: 29.

⁴ A számos ezt erősítő forrás közül lásd Philostr. *VS* 2.9.

⁵ Ennek értékeléséhez lásd DESMOND 2011: 109–111.

már Platón⁶ óta az állam legtökéletesebb formájának számított. A filozófus császár az akkor ismert világ egészét uralta, a Földön élő minden negyedik ember az ő alattvalója volt.

Mégis, az éles szemű kortársak már látták a válság apró előjeleit. A határvidékeken sokáig a germán markomannok kötötték le a birodalom erejét a Duna mentén. De hiába győzték le a légiók őket, és arattak sikereket a másik, keleti fronton is a parthusokkal szemben; a győzedelmes seregekkel hazatért a veszedelmes kór, a pestis is. Állítólag egy római katona a Tigris folyó mentén Szeleukeiában véletlenül kettévágott egy aranyszelencét, amelyből a fertőzött gáz kiszabadult.⁷ A járvány kegyetlen erővel sújtott le, becslések szerint akár öt-tíz millió áldozata is lehetett, amely a birodalom akkori lakosságának mintegy 10%-át jelentette.⁸ Ráadásul a vész több hullámban érkezett, kilenc évvel később ismét lecsapott. A mortalitási ráta borzasztóan magas volt, minden negyedik beteg meghalt, Rómában a járvány csúcán naponta kétezren hunytak el.⁹ Galénosz, minden idők egyik legkitűnőbb orvosa kortársként írta le a betegség lefolyását:¹⁰ Magas lázzal, hasmenéssel és torokfájással kezdődött, majd a kilencedik napon gennyes kiütések lepték el a bőrt, az arcot sem kímélve.¹¹

A háborúk, a járvány, a fellépő gazdasági nehézségek mellé politikai bizonytalanság is társult. Marcus Aureliust fia, Commodus császár követte a trónon, aki kevésbé volt alkalmas arra, hogy kiutat mutasson a sokfelől fenyegető krízisből. Már ötéves korától császárnak nevelték, és ez valószínűleg nem tett jót a személyiségfejlődésének. Az erejéről és bátorságáról híres Herkules szerepében, félistenként tetszelgett. A nehézségekkel küszködő államkincstárat sem kímélve vásárolta meg népszerűségét a nép körében, római módon, kenyérrel és cirkuszi játékokkal. A szenátorokat viszont kíméletlenül megadóztatta, és a császári katonai testőrség parancsnokának, a *praefectus praetorió*nak a hatalmát is jócskán kibővítette, amit az elit tagjai szintén nem néztek jó szemmel. Persze a nyilvánosság előtt ugyanezek a szenátorok csatlakoztak a leghangosabban a császárt napistenként ünneplők tömegéhez.

⁶ Pl. *Resp.* 2.56–58.375a–d; 6.180–181.484a–d.

⁷ SHA *Verus* 8.1–2.

⁸ A járvány lakosságszámra gyakorolt hatásáról lásd GILLIAM 1961: 248–250.

⁹ Cass. Dio 72.14.3–4.

¹⁰ A Galénosz által a járványról írtakat összegyűjtötte HECKER 1835.

¹¹ A diagnózishoz lásd LITTMAN–LITTMAN 1973: 246.

Commodus szívesen lépett fel gladiátorként is, ugyan csak szűk körben, nem a nagy nyilvánosság előtt. Nem mintha ódzkodott volna a publikus megjelenéstől. Uralkodása utolsó éveiben az év összes hónapját magáról nevezte el, a légiók mind az ő nevét viselték, sőt még Rómát is Commodus boldog városának keresztelte át. Nem csoda, ha sokáig Caligula és Nero mellett a fékevesztett, zsarnok uralkodók között tartották számon. Egy érdeme azonban mégis volt. Bármilyen személyes hiányosságai és bűnei is voltak, államférfíui nagyságát mutatja, hogy jól ismerte fel az idők jelét. Elsőként értette meg, hogy a szenátori rend nem képes többé ellátni történelmi feladatát, a Római Birodalom kormányzását. Halála után a Birodalom válaszáton találta magát: az államot szétfeszíteni látszottak a belső és külső „entropikus” erők.

Felmerül a kérdés, milyen érdekek mentén dolgozott Ulpianus, illetve az őt körülvevő jurisztokratikus elit. Nem tartom idealizálónak azt a fel-tételezést, hogy valóban állammentő szándék is vezette őket, nem csak szűk politikai önérték. Egyrészt ezeket a részben már a provinciákból származó és a birodalom legmagasabb tisztségeit elérő bürokratákat éppen származásuk¹² miatt erős igazodási és megfelelési kényszer mozgathatta.¹³ Másrészt még mindannyian emlékezhetek a viszonylagos békét és prosperitást hozó *Pax Romana*¹⁴ időszakára. A római állami ideológia még Augustus császártól örökölte azon jellegzetességét, hogy az államon belüli nagy horderejű, akár katonai beavatkozásokat a béketeremtés, illetve a békefenntartás narratívájába kellett csomagolni.¹⁵ Ezen, új, provinciabeli elit számára nem nagyon volt alternatívája a Róma Birodalomnak. Az állam stabilitása így nemcsak politikai és intellektuális kihívás volt számukra, hanem húsbavágó egyéni érdek is.

A másik tényező, amellyel mindenképp számolnunk kell, a jurisztokratikus elit nagy politikai ellenlábasa, a katonaság volt. Nem véletlen, hogy Ulpianus is egy kisebb katonai lázadás áldozata lett a Kr. u. 220-as években¹⁶ a gyermek császár, Severus Alexander és anyja jelenlétében.¹⁷ Ulpianus és a katonaság, pontosabban a praetoriánus gárda közti

¹² Ulpianus származásához lásd KUNKEL 2001: 252.

¹³ Hasonlóképp értékel LEDLIE 1903: 17.

¹⁴ Ehhez lásd BRINGMANN 2009.

¹⁵ Ehhez lásd RICH 2009; LAVAN 2017.

¹⁶ A datáláshoz lásd BERTRAND-DAGENBACH 1990: 16.

¹⁷ Cass. Dio 80.2.4.

konfliktus hátterében a jogtudós rendteremtési törekvései állhattak.¹⁸ Rómában akkoriban előfordulhatott, hogy több napig elhúzódó utcai harcok folytak a gárda és a lakosság között.¹⁹ A praetoriánusok növekvő befolyását és az ehhez hasonló destruktív megnyilvánulásokat akarhatta Ulpianus a testőrség parancsnokaként, *praefectus praetorió*ként²⁰ visszaszorítani.²¹ A helyzet odáig fajult, hogy Ulpianus még saját *praefectus*-társait, Iulius Flavianust és Geminus Chrestust is kivégeztette.²² Maga az uralkodó is nagyban függött saját testőrsége kegyeitől. Ulpianus nem ok nélkül tekintette őket a szilárd állam egyik legfőbb korlátjának.

Mindezekon felül Ulpianust a Caracalla császár uralkodása idején megtapasztalt áldatlan állapotok is hajthatták, amikor belevágott az addig létező római joganyag egyfajta kodifikálásába. Abban az időszakban, amikor az akkor ismert világot egy olyan „szörnyeteg” uralta, akinek élete az emberi természet megcsúfolásaként hatott,²³ az emberi természet rendjét és szépségét az általa leginkább ismert eszközzel, a jog segítségével kívánta helyreállítani. Ezt az időszakot, amikor nem terhelte a politikai aktivitás ódiума, jogi, tudományos munkának szentelte. A joganyag egységesítésével olyan művet kívánt alkotni, amely egyszerre funkcionál törvénykönyvként és bibliaként: a jog eszközével, a vallás szerepében, az állam üdve érdekében dolgozott. Érdemes vele egy kicsit közelebbről megismerkednünk.

Ulpianus, a reformer

A nagy idők mindig megtalálják a maguk nagy emberét. A mi esetünkben ez a nagy ember a távoli Türosz városából, Föníciából érkezett.²⁴ Annak ellenére, hogy kétségtelenül minden idők egyik legnagyobb jogászáról van szó, még teljes nevét sem ismerjük biztosan. Talán egy Rómától északkeletre fekvő villa romjai között megtalált ólomvezetéken szerepel egye-

¹⁸ Howe 1942: 75; PFLAUM 1960–1961: II, 762skk; KUNKEL 1967: 245–254; SYME 1979: 800sk; SYME 1991: 216sk. Ulpianusról és munkásságáról lásd még ZWALVE 1998.

¹⁹ Lásd SÜNSKES THOMPSON 1990: 41, 81–83.

²⁰ Lásd CROOK 1975: 79.

²¹ BREMER 1868: 71skk.

²² BLOIS 2003: 135–139.

²³ Így a források is, lásd Cass. Dio 78.22.3; Hdn. 4.9.

²⁴ Primér forrás is megerősíti ezt: Ulp. 1 *de cens.* D. 50.15.1pr.

dül a teljes neve. Mindenesetre a forrásokból Ulpianusként ismerjük.²⁵ De onnan elég gazdagon: a mintegy háromszáz évvel halála után uralkodó nagy keletrómai császár, Iustinianus törvényművének harmada Ulpianustól származik.²⁶ Óriási befolyása a későbbi korok jogfejlődésére főleg ennek az áthagyományozódásnak köszönhető. Az utókor e terjedelmes, tőle származó szövegmasszában mindig megtalálta azt, amire éppen szüksége volt. A középkorban többek között azért a kijelentéséért ünnepezték, miszerint a császár fel van oldozva a törvények alól. Ulpianus pályája csúcán a birodalom második embere volt,²⁷ ami az akkori római viszonyok között is elképesztő karriernek számított. Volt, aki az emberi jogok úttörőjét látta meg benne, nekünk azonban legfőképp azért fontos, mert ő volt az, aki a jogot a jó élet iránytűjeként próbálta meg beállítani.

Ulpianus mesterterve a birodalom megszilárdítására két fő pilléren nyugodott. Az első egy roppant horderejű, de alkalmi aktus volt, a római polgárjog kiterjesztése. Előkészítő munkálatai nyomán²⁸ Caracalla a birodalom szinte minden alattvalójának megadta az oly áhított római polgárjogot. Bármilyen furcsa is ez mai szemmel, de a császári rendelet kiadása, azaz Kr. u. 212 előtt a hatalmas állam lakosainak csak egy kis töredéke volt római polgár. A polgárjog számos előnnyel és kedvezménnyel járt, ezért nem csoda, hogy sokan törekedtek a megszerzésére. Most hirtelen, mondhatni egy csapásra mindenkinek ölébe hullt e kegy. A rossz nyelvek már akkoriban is azt rebesgették,²⁹ hogy a polgárjog kiterjesztésének valós oka az adófizetők számának növelése volt. A római állam különösen a hagyatékok után kivetett adóból remélhetett komolyabb bevételeket. Bármilyen nehéz anyagi helyzetben is volt a kincstár akkoriban, kicsi a valószínűsége, hogy ez lett volna az *edictum* kibocsátásának egyetlen oka. Az új polgárok tömege nem volt különösebben gazdag, ráadásul a polgárjog megadása csökkentette az érdeklődést a katonai szolgálat iránt. A légiókban töltött évek után, a leszereléskor a veteránok ugyanis megkapták a római polgárjogot, ami minden bizonnyal nagy súllyal esett latba e veszélyes foglalkozás választásakor. A polgárjog feltételek nélküli megadása bizonyosan csökkentette a provinciák lakóinak harci kedvét. Mindezzért joggal gondolhatjuk úgy, hogy Ulpianus céljai elsősorban

²⁵ Ulpianus életéhez lásd HONORÉ 1982: 1–36.

²⁶ Ulpianus munkásságáról lásd ZWALVE 1998.

²⁷ BREMER 1868: 71–75.

²⁸ Ulpianus maga ekként számol be a császári rendeletről: Ulp. 22 *ad ed.* D. 1.5.17.

²⁹ Lásd például Cass. Dio 78.9; 79.9.5.

nem anyagi vagy katonai természetűek voltak. Sokkal inkább annak a feltartóztathatatlan változásnak a bölcs felismeréséből származott, hogy a Római Birodalom többé már nem csak a rómaiaké. A gallok, a hispánok, a lusitánok, a numídiiaiak, a trákok, a szírek, az egyiptomiak és a hatalmas birodalom valamennyi népe legalább annyira magáénak érezhette a birodalmat, mint az azt alapító rómaiak. Az egykori kis, mocsaras város világbirodalommmá, a világ urává vált. A birodalomnak pedig nemcsak alattvalókra, hanem polgárookra volt szüksége, ha a kor kihívásainak meg akart felelni.

Persze nem elég jogilag, egyik napról a másikra egy népet kreálni a polgárjog kiterjesztésével. Szellemi közösséget is kell teremteni. Jól tudta ezt Ulpianus is, és éppen ez magyarázza birodalommentő tervének másik, sokkal fontosabb részét. Úgy vélte, hogy a rengeteg különféle etnikumú, nyelvű, vallású és bőrszínű újdonsült polgárból a jog segítségével fog egységes népet, egységes lelki-szellemi közösséget formálni. Ezért politikai félreállítása idején, mintegy hat év alatt átfésülte és egységesítette a római jog lényegében teljes anyagát. Ez javarészt a korábban élő jogtudósok műveinek egybeolvasását, a korszerűtlenné vált megoldások kigyomlálását, az egyes vitás nézetek megoldását és a joganyag továbbfejlesztését jelentette. Ezzel a roppant egységesítő munkával előfutára volt azoknak a kodifikációknak, amelyek Iustinianus császár grandiózus törvénytárában csúcsozhattak ki, és ahonnan aztán lényegében az európai kontinens jogrendszerei kifejlődtek. A világbirodalomnak tehát világpolgárookra volt szüksége. A világpolgárokat pedig a mindenkire egységesen érvényes, univerzális jog teremti meg.³⁰

Bármennyire is közösségteremtő a jog, Ulpianus nem számíthatott arra, hogy a technikai szabályok önmagukban egységbe forrasztják a polgárokat. Mégis szeme előtt lebeghetett Róma egyik újraalapításának mondanéja. Történt ugyanis még az archaikus Rómában, hogy a nép, a plebejusok elhagyták a várost,³¹ és az Aventinus szent hegyére³² vonultak. Csak akkor csillapodtak le a kedélyek, amikor a patriciusok megígérték, hogy törvénytárában rögzítik az alapvető jogokat és kötelezettségeket.

³⁰ A polgárjog kiterjesztése és a korábbi joganyag egységesítése magával hozta a császári jogalkotás szerepének megnövekedését is. E centralizáció vélhetően egybeesett Ulpianus szándékaival is. Ehhez lásd HUMFRESS 2013: 87.

³¹ Ez volt az úgynevezett *secessiók* közül a második, lásd Liv. 3.50–54; Dion. Hal. 11.43–44; Flor. 1.17; [Aur. Vict.] *De vir. ill.* 21.

³² Liv. 2.32.

Ez a törvénytől lett a híres tizenkét táblás törvény, minden jog forrása, amelyet még Cicero iskolás éveiben is kívülről bemagoltattak a római ifjakkal. Szóval a rómaiak számára a jog valamiképp az egységes államot jelentette, azt az osztályok közötti egyetértést, amelyet leginkább Concordia istennőnek a Forum Romanum nyugati végében emelt temploma testesített meg. Ulpianus is erre az egyetértésre vágyott a jog segítségével. Mély emberismerete azonban azt súgta számára, hogy annak a jognak, amely a Római Birodalom sokféle népének egységét kívánja megteremteni, nem egyszerűen politikai és gazdasági érdekek eszközének kell lennie. Ennek a jognak egyben az állam legfőbb vallásának szerepét is be kell töltenie!

A jognak ezért a vallás helyébe kellett lépnie. Le kellett váltani a már rég elfeledett ősi hatalmakat, a tavasz istennőjét, Florát, az erdők istenét, Silvanust, a jövőt álmunkban megsúgó Faunust. De a közömbösség elnémitotta már a görögökkel közössé vált Iuppiter mennydörgő szavát is, a szerelem istennőjét, Iunót és Marsot, a háború urát. A korszakra divatba jött misztériumvallások titkos szentélyeibe csak a kiválasztottak nyerhetek betekintést. A Napot, Holdat és csillagokat igazgató Isis és a szakállas, a városoknak gabonát hozó Serapis nem lehetett a tömegek istene. A szűk kétszáz évvel később diadalmaskodó és minden más kultuszt véres kézzel kiirtó kereszténység ekkor még nem volt elég erős. Krisztus hívei egy kis, lázongó nép fanatikus szektájaként nem vontak magukra túl nagy figyelmet. Messze volt még az az idő, amikor majd Kr. u. 533-ban Iustinianus császár nagy törvénykönyvét a mi urunk, Jézus Krisztus nevében hirdeti ki. Ulpianus vallása minden római polgár vallása kívánt lenni, etnikumra, nemre, nyelvre való tekintet nélkül. Igazi államvallás, amely a Római Birodalom számtalan lakosát egy erős, spirituális kötelékkel fogja össze, amely megteremti a civil kurázsi, a józan ész, az igazságosság és méltányosság uralmát az oly különböző alattvalók között.

Ha a jog a vallás, a jogászok papok. Ulpianus komolyan vette a szerepét. Büszkén vallja tankönyvében, hogy a jogászokat okkal hívják papoknak, akik az igazság istenét szolgálják, akik tudják, hogy mi a jó és a méltányos, akik elhatárolják a jót a rossztól, és meghatározzák, hogy mi a jogos és jogtalan. De a jogász-papok nem állnak meg itt. A rájuk bízott polgároknak felkeltik a vágyat a jó iránt a büntetéssel való fenyegetés vagy jutalmazás révén. A jog papjai a valóban igaz életvezetést kínálják, nem a talmit, hamisat. Ulpianus vallása talán az első nagy racionalis ateista kísérlet az emberi együttélés alapjainak meghatározására. És mindezt az akkori világ legnagyobb és leghatalmasabb államában,

a Római Birodalomban. Hátborzongató akár csak eljátszani a gondolattal, hogy mi lett volna akkor, ha kísérlete sikerül. Ha a józan ész, a társadalmi érdekek racionális kiegyenlítése, az átlátható és igazolható okfejtésen alapuló jogi vallás megerősödött volna, és elterjedt volna a birodalomban. Ha emiatt nincs kereszténység és „sötét” középkor, és érdeklődés hiányában elmarad a felvilágosodás.

Ami az érdekcsoportok közti, az államevolúciót hajtó konfliktusokat illeti, Ulpianus fejében persze meg sem fordult, hogy nagyratörő terveit épp egy kis zsidó szektától meg a nőktől kellene féltetnie. Több fejtörést okozott neki az egyre zabolátlanabbá váló katonaság, különösen annak elit alakulata, a praetoriánus gárda. Ez a császári testőrség már évtizedek óta minden palotaforradalomban szerepet vállalt, egy ízben még a császárt is ők adták Macrinus személyében. Annak ellenére, hogy korábban ők voltak a valódi rómaiság letéteményesei, a főníciai Ulpianus szemében már nem voltak eléggé rómaiak. Amikor a praetoriánusok parancsnokává vált, legfőbb célja e katonai testület hatalmának és befolyásának korlátozása volt.³³ Tudta ezt a gárda is, és Ulpianust a tizenhárom éves³⁴ császár, Severus Alexander és anyja, a császárné szeme előtt szűrták le.

Ulpianusnak egyrésztől látványos karriert, másrészt nehéz, szinte megoldhatatlan feladatokat adott a sors. Ha legfőbb céljai a birodalom megszilárdításával kapcsolatban kudarcot is vallottak, és embert próbáló kísérlete a római jog egységesítésére és egyfajta civil vallássá tételére félre is siklott, műve mégis halhatatlanná tette. Ha számba kellene vennünk, mely személyiségek gyakorolták a legnagyobb hatást az emberiség történetére, Mohamed, Jézus Krisztus, Nagy Sándor, Napóleon és Hitler mellett nem szabadna róla sem megfeledkeznünk. Ha ő és jogi munkája nincs, a ma ismert jog biztosan egészen másképp nézne ki.³⁵ Mint ahogy az sokszor lenni szokott, a politikai, szakmai karrier kényszerű megtorpanása tette lehetővé, hogy a gyakorló jogász és állami hivatalnok szerepe mögül előbújjon a jogtudós író. A modern kontinentális jogot formáló nagy műveit, a *praetori* hirdetményekhez, *edictum*-okhoz és a korábbi jogtudósok műveihez fűzött kommentárjait Ulpianus

³³ JÖRS 1905: 1438. hasáb; KRÜGER 1888: 215; WENGER 1953: 519.

³⁴ Ez azt feltételezi, hogy a gyilkos merénylet Kr. u. 223-ban történt. Lásd *The Oxyrhynchus Papyri* 1966: 102–104, Papyrus No. 2565. Ennek felülvizsgálatát tárgyalja MODRZEJEWSKI–ZAWADZKI 1967; lásd még HONORÉ 1982: 8, 40–41. Mások szerint csak Kr. u. 228-ban került erre sor. Lásd JÖRS 1905: 1438. hasáb; KRÜGER 1888: 215; WENGER 1953: 519; HONORÉ 1962: 166, 207.

³⁵ FRIER 1984: 856.

a politikai mellőzöttség éveiben, Kr. u. 213 és 217 között alkotta meg. Mindössze öt év alatt megváltoztatta a világot! Sok író álmodik erről, de csak keveseknek sikerült. Ulpianus e sorsfordító években 220 könyvet írt. Még ha tekintetbe vesszük is, hogy az akkori könyvek sokkal rövidebbek voltak a maiaknál, óriási munka volt ez. Lázás elhivatottság és tenni akarás kellett hozzá. *Corrector rei publicae*ként, az állam reformátoraként meg kellett mentenie a Birodalmat! Mindez a munka száraz nyelvére lefordítva azt jelentette, hogy Ulpianus hetente írt meg egy könyvet,³⁶ ami akkor nagyjából tizenkétezer szót, a mai kiadói szokások szerint mintegy harminc gépelt oldalt jelentett.

A jogászoknak tehát van mit köszönniük Ulpianusnak. E tanulmány annak bizonyítéka, hogy nem csak jogászok okulhatnak munkáiból. Sokat tanulhatunk Ulpianustól arról, hogy miképp képzei el a jó polgárt egy humánus, racionalista államreformer. Olyan életet kínál ugyanis, amely nemcsak magunknak értelmes és kényelmes, hanem amely révén államunk is felvirágozhat. Ulpianus életvezetési tanácsait természetesen nem direkt módon adta, mint a mai boldogulást ígérő bestsellerek, hanem jogászai szakvéleményeiből, megjegyzéseiből olvashatók ki.

Hogy félreértés ne essék, fontos tisztáznunk, milyen tanácsokról van szó. Ulpianus minden bizonnyal sokat merített a sztoából, kora egyik vezető filozófiai áramlatából. Mégsem várhatunk tőle érzelmkezelési technikákat és a manapság oly divatos ötpercnyi bölcsességeket. Ulpianus üzenete a sztoa tanítása nélkül többnyire értelmezhetetlen lenne, de mégsem tekinthetjük őt a sztoikus tanok egyszerű szócsövének. Nem fogunk nála találni semmit a napi lelkiismeret-vizsgálatról, a *memento mori*, a halálra emlékezés főszabályáról³⁷ vagy a sors elfogadásáról, az *amor fati*ról.³⁸ Ulpianus nem írja elő számunkra a *premeditatio malorum*ot,³⁹ azaz hogy minduntalan arra gondoljunk, milyen rossz dolog eshet meg velünk. Számára a saját magunkat átmító egó sem ellenség,⁴⁰ és nem vallja, hogy az akadály maga az út.⁴¹ Persze mindez talán nagyon mélyen valahol ott rejtőzik jogi szakvéleményei mögött, bölcsességének igazi értékét mégsem ezek a kölcsönvett jótanácsok adják. Ha jobban belegondolunk, ezek

³⁶ HONORÉ 1982: 160.

³⁷ Sen. *Ep.* 101.7–8.

³⁸ Epict. *Ench.* 8.

³⁹ Sen. *Tranq.* 13.3.

⁴⁰ Diog. Laert. 7.23.

⁴¹ M. Aur. *Med.* 5.20.

a manapság a sikerkönyvekben és sztoikus blogokon pontokba szedett sztoikus iránymutatások pusztán külső, formai segítséget nyújtanak. Nem azt mondják meg, hogy mit tegyünk, hanem azt, hogy hogyan tegyük. Épp ennek a belső ürességnek köszönhetik egyetemességüket, hogy időtől és helytől függetlenül ma is hasznos tippeknek látszanak. A jog ezzel szemben sok mindenre jó, de erre biztos nem. A joghoz azért fordulunk, hogy valóban eldöntse, melyik a helyes út. A jogtól nem konfliktuskezelési technikákat várunk, hanem világos, konkrét válaszokat. Hogy ezt tegyük, vagy azt. Köznevetség tárgya lenne az a bíró, aki kezét széttárva így szólna: nem tudom, hogy a vádlott bűnös vagy ártatlan-e, vagy hogy a felperesnek vagy az alperesnek van-e igaza. A jognak érdemben döntenie kell. Ezért jó Ulpianus is, mert tartalmi válaszokat ad. Azt nyújtja, amire manapság, amikor igen nagy a hajlam arra, hogy elkenjük a dolgokat, vagy kerüljük a világos választásokat, oly nagy szükség van: megmondja, melyik utat válasszuk, és melyiket kerüljük. Ez az ő igazi, nem hamis filozófiája.

Persze az igazság könyveiből is lehet hamisan prédikálni. Ulpianus ránk maradt életműve elég gazdag ahhoz, hogy mindenki azt értse ki belőle, amit akar. Az én olvasatom is merőben egyéni és esetleges, de hogy ne kerteljek tovább, röviden az alábbi kilenc parancsolatban foglalom össze az államreform egyéni életvezetésre vonatkozó alaptételeit:

- Élj tisztességesen, ne sérts meg másokat, és mindenkinek add meg a magáét!⁴²
- Bízz a sorsban, de tedd meg, ami tőled telik!⁴³
- Legyenek olyan dolgok, amelyeket másoknak megengedsz, de magadnak nem!⁴⁴
- A nők előtt őrizd meg a férfiúi méltóságot, de ne húzz ujjat velük!⁴⁵
- Hallgass a szívedre, ha nincs időd átgondolni a dolgokat!⁴⁶
- Ne hagyd magad ajándékokkal lekenyerezni!⁴⁷
- Amit lélekben egyszer elengedtél, soha vissza ne kívánd!⁴⁸

⁴² Ulp. 1 *reg.* D. 1.1.10.1.

⁴³ Ulp. 10 *ad ed.* D. 3.5.9.1.

⁴⁴ Ulp. 29 *ad ed.* D. 15.1.9.7; Ulp. 13 *ad ed.* D. 4.8.21.11.

⁴⁵ Ulp. 36 *ad sab.* D. 24.3.14.1; Scaev. 7 *dig.* D. 18.3.8; Paul. 1 *decr.* D. 4.4.38pr.

⁴⁶ Alf. 5 *dig. a paulo epit.* D. 19.2.31.

⁴⁷ Ulp. 1 *de off. procons.* D. 1.16.6.3.

⁴⁸ Ulp. 38 *ad ed.* D. 13.1.10pr–12.1.

- Ha üzletelsz, nyugodtan trükközhetsz, de csalnod tilos!⁴⁹
- Ne félj a szellemektől!⁵⁰

**Élj tisztességesen, ne sérts meg másokat,
és mindenkinek add meg a magáét!**

Ulpianus úgy tartotta, hogy a jog legfőbb előírásai⁵¹ összefoglalhatók az alábbi hármas parancsban: *Iuris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere.*⁵² Élj tisztességesen, ne sérts meg másokat, és mindenkinek add meg a magáét!

Ha jól belegondolunk, ebben minden benne van, amivel a jog segítséget nyújthat a helyes élethez. Persze, ha az alapelveket⁵³ minden esetben könnyen értelmezni lehetne a mindennapi élet konkrét helyzeteiben, további tanácsokra szükség sem lenne. Ami miatt nem így van, az az, hogy Ulpianus vélhetően komolyan gondolta, hogy az egész joganyagot át kell hatnia ennek a hármas parancsnak. Így a legkülönbébb élethelyzetekben értelmezte újra és újra, mit jelentenek az adott körülmények között ezek a hangzatos, de egyben életidegen intelmek. Hogy ez hogyan történik, és milyen sikerrel jár, a későbbiekben részletesen látni fogjuk. Az már most, első olvasatra feltűnhetett, hogy e triász második két eleme elég könnyen a jog és az igazságosságra törekvő állami szabályozás világához köthető, egyetemes parancs.⁵⁴ A „ne sérts meg másokat” és a „mindenkinek add meg a magáét” elvei kortól és helytől függetlenül többször is feltűnnek az emberiség történelmében.⁵⁵ Az utóbbi számos helyen előfordul, találkozhatunk vele Luther műveiben és egy Bach-kantáta címeként is, de talán leghátborzongatóbb módon a buchenwaldi koncentrációs tábor egyik vaskapuján olvashatjuk. Ott úgy helyezték el, hogy belülről, a mindennapi szemlére felsorakozó foglyok könnyen elolvashassák: „*Jedem das Seine*”, azaz „mindenkinek a magáét”. Akinek van hozzá gusztusa, Marcel Zech német politikus ringó háján is kibetűzheti ezt gót betűs

⁴⁹ Ulp. 11 *ad ed.* D. 4.4.16.4; Ulp. 48 *ad sab.* D. 45.1.36; Ulp. 11 *ad ed.* D. 4.3.1.2; Ulp. 31 *ad ed.* D. 17.1.6.7.

⁵⁰ Ulp. 11 *ad ed.* D. 4.2.9pr.

⁵¹ Maximaként hivatkozik rájuk SANDARS 1934: Inst 1 1 3.

⁵² Ulp. 1 *reg.* D. 1.1.10.1.

⁵³ Alapelvekként fordítja a *praecepta* kifejezést WATSON 1985: D.1.1.10.1.

⁵⁴ Lásd DIESSELHORST 1985: 185.

⁵⁵ MANTHE 1997: 25–26.

tetováasként.⁵⁶ Mindenesetre a károkozástól való tartózkodás és adósságaink törlesztése ma is könnyen összekapcsolhatók a jog világával. Nem így az „élj tisztességesen!” parancsa. Mi köze van a jognak ahhoz, hogy hogyan élek, ha egyébként betartom a törvényeket? Miért épp tisztességesen éljek, és ne inkább boldogan? Egyáltalán mi a tisztesség?

Nyilván a tisztesség teljesen mást jelentett az ókori Rómában, mint manapság. Főleg azért, mert az antik Róma úgynevezett szegyenkultúra volt, szemben a mai, keresztény hatásra inkább még mindig bűnkultúrának tartható európai kultúránkkal. A kettő közti különbség egészen nyilvánvaló. A szegyen az egyénen kívüli, külső dolog, a közösség bélyegzi meg azokat a tagjait, akik megszegik bizonyos normáit. Ezzel szemben a bűn kultúrája egyéni, belső vívódáson alapszik. Ez utóbbi esetben a normákat előíró tekintélyt az egyén belső tényezővé alakítja át, az előbbinél pedig külső fórum szankcionálja a hibás magatartásokat. Ebből kifolyólag a „tisztességesen élni” római parancsa nem egyszerűen életvezetési bölcsesség volt, hanem húsbavágóan fontos kötelezettség. Aki nem viselkedett tisztességesen, és megbélyegzetté, mondjuk infámissá vált, az kikerült az őt addig véd- és érdekszövetségként megtartó közösség hálójából. Nem közösködtek, nem tárgyaltak és nem üzleteltek vele, mintha polgárként láthatatlanná vált volna. Nagy volt a tétje tehát, hogy egy római polgár követte-e Ulpianus jogi véleményekbe csomagolt életvezetési tippjeit. Természetesen ezek a tanácsok nem tartalmaztak konkrét technikákat, „lelki gyakorlatokat”, mint a manapság oly divatos, sztoikus filozófiára épülő életmódkönyvek. Ugyan Ulpianus válaszai mögött sokszor felsejlik a sztoa egy-egy tanítása,⁵⁷ az ő nézőpontja mégis inkább külső volt. Elsősorban arra kereste a választ, hogy hogyan terelhetjük az embereket a helyes élet irányába a jutalmazás és büntetés eszközeivel. Mégis ezeket a mércéket könnyen alkalmazhatjuk mai életviszonyainkra és döntési helyzeteinkre, anélkül, hogy mindenféle spirituális technikákat kellene elsajátítanunk. A válaszokat megkaphatjuk tehát Ulpianustól, de a módszereket nem. Másrészt a jó élet lényegében csak eszköz volt Ulpianus számára egy sokkal nagyobb cél, a jó állam megteremtése érdekében. Úgy tartotta, hogy egy állam csak akkor lehet jó, ha benne a polgárok jó életet élnek. Márpedig, mint láttuk, a külső

⁵⁶ A politikust a tetováálás közszemlére tétele miatt felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték, lásd: <https://24.hu/kulfold/2015/12/22/hat-honap-felfuggesztettet-kapott-tetovalasert-a-naci-politikus/>.

⁵⁷ WINKEL 1988: 669–672; WOLLSCHLÄGER 1985: 49–50.

és belső viszályok és válságok által sújtott Római Birodalomra ráfért, hogy ismét jó állam legyen.

Lépünk tovább, és lássuk, milyen konkrét életvezetési tanácsokkal szolgált a nagy államreformer!

Bízz a sorsban, de tedd meg, ami tőled telik!

Ulpianus ideális embere nem a sors passzív elszenvedője, hanem lehetőség szerint alakítani kívánja a környezetét. Tisztában van vele, hogy emberi képességei, erőfeszítései határosak, és tiszteletben is tartja ezeket a határokat, de ezeken belül felelős azért, hogy megtegye mindazt, ami rajta áll egy adott helyzetben. Nézzünk egy esetet, ahol ez a proaktivitás és egyéni felelősség hangsúlyosan megjelenik!

„Is autem qui negotiorum gestorum agit non solum si effectum habuit negotium quod gessit, actione ista utetur, sed sufficit, si utiliter gessit, etsi effectum non habuit negotium. Et ideo si insulam fulsit vel servum aegrum curavit, etiamsi insula exusta est vel servus obit, aget negotiorum gestorum: idque et Labeo probat.

Sed ut Celsus refert, Proculus apud eum notat non semper debere dari. Quid enim si eam insulam fulsit, quam dominus quasi inpar sumptui deliquerit vel quam sibi necessariam non putavit? Oneravit, inquit, dominum secundum Labeonis sententiam, cum unicuique liceat et damni infecti nomine rem derelinquere.

Sed istam sententiam Celsus eleganter deridet: is enim negotiorum gestorum, inquit, habet actionem, qui utiliter negotia gessit: non autem utiliter negotia gerit, qui rem non necessariam vel quae oneratura est patrem familias adgreditur.

Iuxta hoc est et, quod Iulianus scribit, eum qui insulam fulsit vel servum aegrotum curavit, habere negotiorum gestorum actionem, si utiliter hoc faceret, licet eventus non sit secutus.

Ego quaero: quid si putavit se utiliter facere, sed patri familias non expediebat? Dico hunc non habiturum negotiorum gestorum actionem: ut enim eventum non spectamus, debet utiliter esse coeptum.”

„Az pedig, aki a megbízás nélküli ügyvitel keresetével perel, nemcsak akkor ér cél-t a keresettel, ha eredményes volt az az ügy, amit intézett, hanem elegendő az is, ha célravezetően cselekedett, jóllehet az ügy mégsem lett eredményes. Ha tehát egy bérházat megtámasztott, vagy egy

beteg rabszolgát meggyógyított, jöllehet a bérház leégett vagy a rabszolga elhunyt, megkapja a keresetet, ahogy ezt Labeo is véli.

Azonban Celsus beszámol róla, hogy Proculus Labeo véleményéhez azt a megjegyzést fűzi, hogy a kereset nem mindig jár. Mi van akkor, ha olyan bérházat támaszt meg, amelyet a tulajdonos a költségek elkerülése érdekében elhagyott, vagy amelyről úgy vélte, hogy nincs rá szüksége? Proculus szerint Labeo véleménye alapján az ügyvivő megterhelhet a tulajdonost, pedig mindenkinek jogában áll, hogy dolgát elhagyja, és ezzel a kárral fenyegető ingatlan miatt fizetendő biztosíték adását elkerülje.

De ezt a véleményt Celsus elegánsan nevetségessé teszi: ugyanis az kap a megbízás nélküli ügyviteléből eredően keresetet, mondja, aki az ügyet hasznosan végezte. Az pedig nem vitte az ügyet hasznosan, aki felesleges dolgot intézett el, vagy aki a *pater familias*-nak hátrányt okoz.

Közel áll ehhez az, amit Iulianus ír, hogy az, aki a bérházat megtámasztja vagy a beteg rabszolgát ápolja, megkapja költségei megtérítésére a keresetet, ha hasznosan cselekedett, jöllehet az eredmény nem következett be.

Én azt kérdezem: mi van akkor, ha az ügyvivő magáról úgy vélte, hogy hasznosan cselekszik, de az még sincs a *pater familias* hasznára? Azt mondom, hogy ez nem kapja meg a megbízás nélküli ügyvitel keresetét. Ha ugyanis az eredménytől eltekintünk, az ügyletet legalább hasznosan kell megkezdeni.”

A D. 3.5.9.1-ből nem derül ki egyértelműen, hogy Celsus miképp viszonyul Labeo álláspontjához, azaz megadná-e az *actio*-t akkor, ha a cselekmény célszerű és elégséges is volt, az eredmény egy külső ok miatt azonban mégis elmaradt. Valószínű, hogy Celsus számára az volt a mérvadó, hogy a cselekményt egy gondos családapa is megtette volna-e, és az eredmény is bekövetkezett. Legalábbis Ulpianus *iuxta hoc est* kitétele alapján ez a következtetés megengedhetőnek tűnik. Iulianus nézete⁵⁸ – e szófordulat szerint – közel állt Celsuséhoz.⁵⁹ Azaz Iulianus valószínűleg elfogadta Celsus objektív mértékét a hasznosság megítélése szempontjából.⁶⁰ Ehhez azonban hozzáfűzte, hogy az *actio* akkor is jár, ha az eredmény nem következett be. Ebből a *contrario* következik, hogy Celsus csak az eredményes és az objektíve hasznos ügyvitelt ismerte el.

⁵⁸ Iulianus álláspontjáról lásd BENKE 1988: 614.

⁵⁹ USSANI 1987: 145 szerint Ulpianus mind Celsus, mind Iulianus munkásságát kiválóan ismerte.

⁶⁰ Iulianus a D. 45.1.91.3-ban is csatlakozik Celsus véleményéhez.

Iulianus ezzel szemben jogosnak tartotta azon ügyvivő igényét is, aki objektíve hasznosan és célszerűen, de nem elégséges módon, azaz nem eredményesen járt el.⁶¹ Álláspontja egyrészt abban különbözik Labeótól, hogy az *utiliter* kifejezést „objektíve hasznosan” értelemben használta, míg Labeo csak „eredményesen”-t értett rajta. Iulianus tehát elfogadta Labeo azon álláspontját, hogy a kívánt hatás megléte nem döntő jelentőségű a kereset megadása szempontjából. Míg azonban Labeo elvárta, hogy az ügyvivő cselekménye eredményes legyen – noha ezen eredmény később más, független okból kifolyólag meghiúsult –, addig Iulianus számára elegendő volt, ha a cselekmény az ügy urának objektív megítélése alapján hasznos lehetett volna, azonban a haszon realizálódása a cselekmény eredménytelensége miatt maradt el. E véleménykülönbséget jól jelzi a két jogtudós véleményének bemutatásakor használt kifejezések, az *effectus* és az *eventus* különbözősége. Iulianus nézete Proculus álláspontjától annyiban tér el, hogy – Celsushoz hasonlóan – a hasznosságot nem szubjektív, hanem objektív nézőpont szerint ítélte meg.⁶² Azaz a ténylegest, az objektíve megragadhatót előnyben részesítette a szubjektív értéktételekkel szemben.⁶³

Úgy tűnik, hogy Ulpianus alapvetően egyetértett Iulianus felfogásával, azt csupán egyetlen vonatkozásában fejlesztette tovább.⁶⁴ Mi van akkor, kérdezi Ulpianus, ha az ügyvivő szubjektíve úgy vélte, hogy hasznosan cselekszik,⁶⁵ cselekménye objektíve mégsem volt hasznos? Azaz az ügyvitel hasznosságának szubjektív és objektív megítélésének kérdése nála

⁶¹ A ténylegességet, azaz az eredmény valóságos bekövetkeztét Iulianus – többek között Sen. *Ep.* 124.6 alapján – igen fontosnak tartotta, és más jogtudósokhoz képest többet hivatkozik rá. Lásd MAYER-MALY 1974: 227.

⁶² Az objektív nézőpont felel meg inkább a közérdeknek. Iulianus az *utilitas publicát* más helyütt is szembeállította a döntés észszerűségével, a *ratio disputendivel*. Lásd például Iul. 86 *dig.* D. 9.2.51. Vö. Cic. *De or.* 32.113; Cic. *Part. or.* 23.78. A *ratio disputendi* vonatkozásában lásd STEIN 1966: 95; ANKUM 1995: 23. Iulianus bizonyos esetekben tudatosan el kíván térni az érvelés dialektikus logikájától, hogy a társadalmi-gazdasági valóságot figyelembe vehesse. Vö. NAVARRA 2002: 21.

⁶³ USSANI 1987: 105.

⁶⁴ Az *ego quero* fordulat BESELER 1930: 173 szerint interpolációgyanús, mert a jogi kérdést véleménye szerint Ulpianus egyszer már a fragmentum elején Labeo véleményével megválaszolta. Finazzi szerint ez a megoldás megfelel a rómaiak argumentációs technikájának. Lásd FINAZZI 2003: 534. Azonban, mint korábban láttuk, nincs szó keretes szerkezetről, Ulpianus egy fejlődési ívet rajzolt fel.

⁶⁵ BABUSIAUX 2006: 257–258 szerint a késő klasszikus jogtudósok a fél akaratának megfejtésére egy, az érvelési technikák sokféleségén alapuló, sajátlagos módszert fejlesztettek ki.

nem az ügy ura objektív nézőpontjából vetődik fel, hanem az ügyvivő szempontjából.⁶⁶ Az ügyvitel hasznosságának megítélésekor nem az ügy urának *ex post*, objektív nézőpontját veszi figyelembe, hanem az ügyvivő *ex ante*⁶⁷ nézőpontját.⁶⁸ Szerinte nem azt kell vizsgálni, hogy vajon az ügyvitel az ügy urának objektíve hasznos volt-e,⁶⁹ hanem azt, hogy az ügyvivő objektív szempontok alapján vélhette-e úgy, hogy beavatkozása az ügy ura érdekeinek megfelelő.⁷⁰ Ulpianus szerint az ügyvitelnek nem kell eredményesnek⁷¹ lennie, azonban az ügyvitel megkezdésekor,⁷² *ex ante*, objektíve hasznosnak, valamint célravezetőnek és elégségesnek kell tünnie ahhoz, hogy a keresetet megadják.⁷³ Ulpianus úgy alakítja tehát a jogi ösztönzőt, a keresetet, hogy azzal csak az tudjon élni, aki cselekményét az adott helyzetben a lehető leghatékonyabban és hasznosan végezte.

⁶⁶ Az *ex ante* és az *ex post* nézőpont megkülönböztetésének jelentőségét hangsúlyozza FINAZZI 2003: 527.

⁶⁷ Ulpianus az *ex ante* nézőpont mellett foglal állást itt is: Ulp. 10 *ad ed.* D. 3.5.11.2.

⁶⁸ Harke szerint az *utilitas* megítélésének időpontja jelentős dogmatikai kérdés, hiszen például az eredményből, illetve annak elmaradásából könnyen kikövetkeztethető az ügyvitel idegen jellege. Lásd HARKE 2007: 13. FINAZZI 2003: 532 szerint az *ex ante* nézőpont bevezetése Celsushoz kötődik. Lásd továbbá VOCI 1990: 98.

⁶⁹ Az ügy urának szubjektív megítélésétől való elszakadást elősegíthette, hogy idővel elkopott az a követelmény, hogy a *gestor* jól ismerje azt a személyt, akinek az érdekében beavatkozott. E szoros ismeretségre utal még: Ulp. 10 *ad ed.* D. 3.5.5.8; Pap. 2 *resp.* D. 3.5.30.2; Paul. 4 *quaest.* D. 3.5.35. Lásd továbbá SEILER 1968: 38–46. Az ügyvitel hasznosságát előfeltételként tételezi Bergmann is, lásd BERGMANN 2010: 319; lásd a régebbi irodalomból LAUTERBACH 1707: 3, 5, 21; VOET 1704: ad D. 3.5.10.

⁷⁰ Az *ex ante* nézőpont fontosságát növeli, hogy számos szerző szerint a már megkezdett ügyvitelt be kellett fejezni, lásd KORTMANN 2005: 46; DE COLQUHOUN 1854: 110; DAWSON 1961: 819–820; STOLJAR 1984: 156. Ráadásul e „kötelezettség” nemcsak a konkrét egyedi ügyre, hanem az összes, szükségesnek mutakozó ügy vitelére is kiterjedt. Lásd VOET 1704: ad D. 3.5.6; POTHIER 1819: 165–175.

⁷¹ FINAZZI 2003: 535 szerint a Severus császárok idejében közeledés figyelhető meg a *gestio sine effectu* szabályozása kapcsán a *negotiorum gestio*, valamint az *actio in rem verso* között. Ez a feltételezés megerősíti az Ulp. 10 *ad ed.* D. 3.5.9.1 hitelességét. Ehhez lásd MACCORMACK 1982: 355; CHIUSI 1999: 124.

⁷² BESELER 1930: 173 szerint az *utiliter coeptum* nem eredeti. Bizánci eredetűnek tartja NICOSIA 1969: 641 is.

⁷³ Mod. 2 *resp.* D. 3.5.26 alapján hasonló következtetésre jut KORTMANN 2005: 101 is, aki szerint elegendő volt az igény érvényesíthetőségéhez, ha *ex ante* úgy tűnt, hogy a beavatkozás az ügy urát gazdagítani fogja.

**Legyenek olyan dolgok, amelyeket másoknak megengedsz,
de magadnak nem!**

Ulpianus ideális állampolgára magával szemben szigorú, másokkal szemben megengedő. Személyes érdekei nem veszélyeztethetik vagy korrumpálhatják annak a társadalmi rétegnek az értékeit, amelyhez tartozik. Világosan kiderül ez az alábbi esetből.

„*Sed si in aliquem locum inhonestum adesse iusserit, puta in popinam vel in lupanarium, ut Vivianus ait, sine dubio impune ei non parebitur: quam sententiam et Celsus libro secundo digestorum probat. Unde eleganter tractat, si is sit locus, in quem alter ex litigatoribus honeste venire non possit, alter possit, et is non venerit, qui sine sua turpitudine eo venire possit, is venerit, qui inhoneste venerat, an committatur poena compromissi an quasi opera non praebita. Et recte putat non committi: absurdum enim esse iussum in alterius persona ratum esse, in alterius non.*”⁷⁴

„De ha [a szakértő bíró] valamely tisztességtelen helyen történő megjelenést ír elő, például egy kocsmát vagy egy bordélyt, ahogy Vivianus mondja, nem kétséges, hogy büntetlenül ellen lehet ennek szegülni: ezt a véleményt Celsus is megerősíti *Digestájának* második könyvében. Ezzel kapcsolatban elegánsan veti fel azt a kérdést, hogy ha a hely olyan, ahol a pereskedők egyike tisztességes módon nem tud megjelenni, a másik pedig igen, és nem megy el az, aki a saját megbecsülésének sérelme nélkül oda tudna menni, az pedig elmegy, aki tisztességtelenül tud odamenni, vajon a megállapodás szerinti büntetés kifizetendő-e, mintegy a nem teljesített cselekmény miatt. És helyesen véli, hogy nem szedhető be [a büntetés]: abszurd lenne ugyanis, ha a parancs az egyik féllel szemben érvényesülne, a másikkal szemben pedig nem.”

A forrás szerint ha egy szakértő bíró (*arbiter*) a feleket a per lebonyolítása céljából valamely tisztességtelen helyre, például kocsmába⁷⁵ vagy bordélyba hívja össze, felszólítását büntetlenül figyelmen kívül lehet hagyni. Ezzel önmagában nincs is semmi probléma. Mi van azonban akkor, ha a bíró által kijelölt hely olyan, hogy azt az egyik fél minden további nélkül felkeresheti, a másik azonban nem, mivel az rá nézve méltóságon aluli volna?⁷⁶ Ebben az esetben kérdésként merülhet fel, hogy meg kell-e

⁷⁴ Ulp. 13 *ad ed.* D. 4.8.21.11.

⁷⁵ A forrás a latin *popina* kifejezést használja, amely a Kr. u. 2. századtól kezdődően hírhedt ügyletkötő helyszíneket jelentett. Lásd MONTEIX 2015: 222.

⁷⁶ Az ilyen erkölcstelen hely, *locus inhonestus* kapcsán lásd GUZZO–USSANI 2006.

fizetnie az idézés figyelmen kívül hagyása miatt járó büntetést annak a személynek, aki nem jelent meg a helyszínen, holott azt megtehetette volna, annak ellenére, hogy a másik, akire nézve az adott hely felkeresése tisztességtelen cselekménynek minősült, megjelent a kijelölt helyszínen.

Ulpianus végül is Celsusszal egyetértve nemleges választ ad erre a jogkérdésre. Álláspontját azzal indokolja, hogy abszurd lenne, ha a jog egy parancsa az egyik féllel szemben érvényes lenne, a másik féllel szemben pedig nem. Felfogásában a norma hatása csak azonos lehet a felek vonatkozásában. Mindez annak ellenére igaz, hogy a perben álló két fél minden bizonnyal két eltérő rangú társadalmi osztály tagja lehetett.⁷⁷ Egyikük valószínűleg szenátori rangú volt, a másik pedig lovagrendi vagy plebejus. Erre utal, hogy az egyikük szabadon látogathatta az erkölcstelennek minősülő helyet, a másik pedig nem. A társadalmi különbség miatt a két személy vagyoni helyzete is eltérő lehetett. Így, ha az alacsonyabb rangú személynek meg kellett volna fizetnie a meg nem jelenésért kiszabott összeget, az egyrészt neki jobban „fájt” volna, másrészt következményeit tekintve egyfajta, az anyaggal ellentétes irányú erkölcsi redisztribúcióval is együtt járt volna. Mivel a szankciós fenyegetettség hatására a jövőben mindkét fél megjelenne a megjelölt, tisztességtelen helyen, a szenátori rangú fél erkölcsi megítélése erodálódna, a másik, alacsonyabb rangú személy szokásai pedig mintegy jogi megerősítést nyernének.

Ha a római jogászok ellentétes értelmű döntést hoztak volna, a szankciót a szenátori rangú személynek is meg kellett volna fizetnie, ha nem jelenik meg a számára rangon aluli helyen. Hiszen a szankció vagy ugyanúgy érvényesül mindkettejükkel szemben, vagy egyikükkel szemben sem alkalmazható, a döntés tenorjával összhangban. Ez azonban rá nézve nem csupán anyagi veszteséget, hanem a tisztességén esett foltot is jelentene, ami a másik félnél nem jelentkezik. Az azonos nagyságú *poena* (büntetés) így nem azonos mértékben sújtaná a két felet, ha nem csak a szűken vett gazdasági hatásokat vesszük figyelembe.

A döntés paradoxona abban áll, hogy a jogi normának tulajdonított, a felekre nézve egyenlő normatív hatás lényegében a felek közötti társadalmi különbségeket erősítette meg. Hiába vonatkozott a megjelenésre történő felszólítás mindkét félre ugyanúgy, ha hatásában mégis az osztálykülönbségek megszilárdítását szolgálta. A jogtudósok bírói parancsot

⁷⁷ Így McGINN 1989: 329. McGinn tévedhet akkor, amikor a forrásban közelebről meg nem határozott helyet bordélyként azonosítja. A szöveg ezen része a megnevezett példától (kocsma és bordély) különböző helyekre látszik itt utalni.

lerontó döntése végeredményben az ellen hatott, hogy a csak alacsonyabb rangú személyek által látogatható helyszíneket kizárja a pereskedés lehetséges színterei közül.

További érdekesség, hogy az osztálykülönbség, illetve az erkölcsi státusz problematikája a büntetésben kifejezésre jutó anyagi szankcióval állt kapcsolatban. A forrás az erkölcsi, pontosabban a társadalmi szempont fontosságát hangsúlyozza az anyagival szemben. Nem engedi a pénzügyi szankciót érvényesülni, ha az erkölcsi értékromlással jár. Ebben a megközelítésben a jog nem csupán az anyagi érdekek egyensúlyozásának az eszköze, hanem erkölcsi iránytű is, és ebbéli funkciójában hozzájárul a társadalmi *status quo* fenntartásához.

A nők előtt őrizd meg a férfiúi méltóságot, de ne húzz ujjat velük!

A férfiak és nők közötti viszony társadalmi, jogi szabályozása minden politikai rezsim egyik legárukodóbb jellemzője. A rómaiak ugyan természetesnek tekintették a nemi alapú diszkriminációt, mégis reflektáltak rá. Amint Papinianus fogalmazott, „jogunk számos rendelkezése szerint a nők helyzete rosszabb, mint a férfiaké”.⁷⁸ Ennek oka talán a női akarategyengeség (*animi levitas*) lehet, legalábbis Gaius ezzel indokolja, hogy miért állnak még a nagykorú nők is gyámság alatt.⁷⁹ Más források a női nem gyengeségére (*infirmitas, fragilitas* vagy *imbecillitas sexus, animi levitas*) utalnak. Ez az értékítélet egyben hatalmi kérdés is. Elképzelhető ugyan, hogy a nők természetüknél fogva bizonyos értelemben könnyelműbbek, de az erre vonatkozó értékítélet olyan alapon állva fogalmazódott meg, amelyet férfiszemponatok alakítottak ki. Ha egy tulajdonságot adott társadalmi szempontok alapján negatívként értékelnek, az nem csupán az ítélet tárgyáról, de magáról az ítélező helyzetéről is sokat elárul. Elképzelhető lenne olyan társadalmi kontextus, amelyben a női „könnyelműséget” pozitív tulajdonságként lehetne minősíteni. Ugyanakkor a római jog következetes volt annyiban, hogy a női nem gyengesége nemcsak jogkorlátozó intézkedésekben öltött testet, hanem nagyobb jogi védettség indokául is szolgálhatott.⁸⁰ Így például a jogban való tévedés bizonyos esetekben nem okozhatott a nőknek érdeksérelmet, például ha

⁷⁸ Pap. 31 *quaest.* D. 1.5.9. A fordítás Péter Orsolyától származik. Lásd PÉTER 2008: 77.

⁷⁹ Gai. *Inst.* 1.144.

⁸⁰ Iul. 90 *dig.* D. 16.2.2.

emiatt követtek el egy magánbűncselekményt.⁸¹ A római források így felhívják a figyelmet arra a tényre, hogy a diszkrimináció alapvetően két szinten valósulhat meg. Rendszerszintű diszkrimináció történik akkor, amikor a személyek egy csoportjára (például a nőkre) általában jellemző tulajdonságot károsként értékelnek. Itt az értékelés alapja, a minősítés konkrét értékbázisa diszkriminatív. Másrészt rendszerimmanens hátrányos megkülönböztetés valósulhat meg akkor, ha a negatívként felfogott tulajdonsághoz csak hátrányokat fűznek, és nem kapcsolnak hozzá védelmi jogosítványokat. Ekkor a már rendszerszinten megtett minősítés következményeit vonják le hátrányosan és egyoldalúan.

A nemi diszkrimináció egy fontos – és évezredek óta elterjedt – alesetének tekinthető, ha a férj és feleség viszonya hierarchikus. Ezt a problémát taglalja egy fentebb már tárgyalt helyen⁸² Ulpianus.

*„Eleganter quaerit Pomponius libro quinto decimo ex Sabino, si paciscatur maritus, ne in id quod facere possit condemnetur, sed in solidum, an hoc pactum servandum sit? Et negat servari oportere, quod quidem et mihi videtur verum: namque contra bonos mores id pactum esse melius est dicere, quippe cum contra receptam reverentiam, quae maritis exhibenda est, id esse apparet.”*⁸³

„Pomponius elegánsan teszi fel a kérdést Sabinushoz írt kommentárjának tizenötödik könyvében, hogy vajon betartandó-e az a megállapodás, amelyet a férj annak érdekében kötött, hogy ne arra ítéljék, amennyit teljesíteni képes, hanem az egész tartozásra. És tagadja, hogy ez a megállapodás kötelező erővel bírna, ami nekem is igaznak tűnik: ugyanis ezt a megállapodást jobb a jó erkölcsökbe ütközőnek mondani, mivel szemben állónak tűnik azzal az áthagyományozódott tisztelettel, amelyet a férjekkel szemben tanúsítani kell.”

A szöveg értelmében a jó erkölcsökbe ütközik, és ezért érvénytelen az a megállapodás, amelyben a férj lemondott arról a létfenntartását biztosító összegről, amelyet egyébként a válás után is megtarthatott volna a felesége számára visszaadandó hozományból.⁸⁴

Ulpianus számos „jogászasabb” érvet is választhatott volna a szembeötlő moralizálás helyett. Mai szemmel mondhatta volna azt, hogy

⁸¹ Paul. 1.S. *de iur. et fact. ign.* D. 22.6.9pr. Érdekes, hogy Paulus e szövegben nem utal a nők szerződés kötésével kapcsolatos jogbeli tévedésére. KASER 1971: 242 és a standard tankönyvek sem adnak részletesebb felvilágosítást.

⁸² Ulp. 36 *ad sab.* D. 24.3.14.1.

⁸³ Ulp. 36 *ad sab.* D. 24.3.14.1.

⁸⁴ GUARINO 1941: 5skk.

a megállapodás túlzó mértékben egyenlőtlen. Vagy hivatkozhatott volna arra is, hogy a felek lényegében kijátszották azt a bírói gyakorlatot, amely kedvezményként minimális egzisztenciát biztosított a férj számára. Végül döntését arra is alapozhatta volna, hogy egy ilyen *pactum* társadalmi szempontból is káros, hiszen mindenféle vagyoni támasz nélkül hagyja az elvált férjeket.

Ulpianus azonban nem ezeket a mai jogász számára sokkal kézenfekvőbbnek tűnő megoldásokat választotta. Ehelyett egy kíváncsú lelki attitűdre, a férjek iránt tanúsítandó tiszteletre alapozta ítéletét. Tette ezt annak ellenére, hogy igazáról maga sem volt teljesen meggyőződve. A szövegben három alkalommal is használ bizonytalanságra utaló szófordulatot: *videtur verum* (igaznak tűnik), *melius est dicere* (jobb ekképp mondani), *esse apparet* (úgy tűnik). Nem bizonyosságról, csak relatív értékítéletről, egy lehetséges jogtudósi véleményről van szó. Ulpianus számára fontos volt, hogy ne dogmatikai okoskodással, hanem egy tiszteletre méltó ősi erénnyel alapozza meg a jogi kikényszeríthetőséget.

A megfogalmazásnak van még egy számunkra fontos sajátossága. Ha alaposan elolvassuk a szöveget, láthatjuk, hogy a tisztelet erényét nem a feleségnek, hanem a *pactum*nak kell felmutatnia. A *pactumot* azonban két fél, a férj és a feleség köti!⁸⁵ Ha a megállapodás tiszteletlen, akkor nemcsak a konkrét feleség, hanem a konkrét férj sem nőtt fel a feladathoz. A férj nem érdemel dicséretet azért, mert önfeláldozó módon igyekezett a feleség teljes hozományát visszafizetni. Épp ellenkezőleg. Ez a gyenge, érzelmős férfi nem nőtt fel ahhoz a tisztességhez, amely a római férjeket megilleti. A férjek többes számú alakja (*maritis*) egyértelművé teszi, hogy itt egy általános mércéről van szó. Ez az általános mérce, a „férjek” idealizált sztenderdje nem érinthetetlen ideál. Egyszerre szubjektív és objektív, de van olyan aspektusa is, amelyet a szubjektív-objektív, illetve a fakticitás-normativitás kettőssége nem merít ki. Egyrészt nyilvánvaló, hogy valamiképp a konkrét szubjektumokból, hűvér férjeből épül fel. Másrészt azonban túl is mutat rajtuk, hiszen nem egyszerűen egy elképzelt átlagos férjről van szó. A férjek iránt tanúsítandó tiszteletet (*reverentia*)⁸⁶ egyrészt tényszerűen tanúsítani kell, másrészt ideáltipikusan meg is kell felelni neki.

⁸⁵ Egyesek szerint a *reverentiát* a házasságban mindkét félnek tanúsítania kell a másik irányába. Lásd FRIER–McGINN 2004: 99.

⁸⁶ BUCKLAND 1931: 58; a *reverentia* utóéletéhez lásd DUNCKER 2003: 385.

Hallgass a szívedre, ha nincs időd átgondolni a dolgokat!

Azok a helyzetek, amelyekben gyors döntéshozatalra van szükség, sokszor állnak a jogi szabályozás fókuszában. Olyan szituációkról van ugyanis szó, ahol a váratlanság, a felkészületlenség, a szükségszerű lépéskényszer miatt jellemzően több érdeksérelem generálódik, és erre a jognak tekintettel kell lennie. A modern pszichológiai szakirodalom is megkülönbözteti a gyors (a továbbiakban: *System 1*) és a lassú gondolkodást (a továbbiakban: *System 2*).⁸⁷ Nézzünk egy konkrét példát arra, amikor egy római jogi jogeset kapcsán a *System 1* és *System 2* gondolkodás élesen elkülöníthető egymástól!

„*In navem Saufeii cum complures frumentum confuderant, Saufeius uni ex his frumentum reddiderat de communi et navis perierat: quaesitum est, an ceteri pro sua parte frumenti cum nauta agere possunt oneris aversi actione. Respondit rerum locatarum duo genera esse, ut aut idem redderetur (sicuti cum vestimenta fulloni curanda locarentur) aut eiusdem generis redderetur (veluti cum argentum pusulatum fabro daretur, ut vasa fierent, aut aurum, ut anuli): ex superiore causa rem domini manere, ex posteriore in creditum iri. Idem iuris esse in deposito: nam si quis pecuniam numeratam ita deposuisset, ut neque clusam neque obsignatam traderet, sed adnumeraret, nihil aliud eum debere apud quem deposita esset, nisi tantundem pecuniae solveret. Secundum quae videri triticum factum Saufeii et recte datum. Quod si separatim tabulis aut Heronibus aut in alia cupa clusum uniuscuiusque triticum fuisset, ita ut internosci posset quid cuiusque esset, non potuisse nos permutationem facere, sed tum posse eum cuius fuisset triticum quod nauta solvoisset vindicare. Et ideo se improbare actiones oneris aversi: quia sive eius generis essent merces, quae nautae traderentur, ut continuo eius fierent et mercator in creditum iret, non videretur onus esse aversum, quippe quod nautae fuisset: sive eadem res, quae tradita esset, reddi deberet, furti esse actionem locatori et ideo supervacuum esse iudicium oneris aversi. Sed si ita datum esset, ut in simili re solvi possit, conductorem culpam dumtaxat debere (nam in re, quae utriusque causa contraheretur, culpam deberi) neque omnimodo culpam esse, quod uni reddidisset ex frumento, quoniam alicui primum reddere eum necesse fuisset, tametsi meliorem eius condicionem faceret quam ceterorum.*”⁸⁸

„Miután Saufeius hajójába többen gabonát ömlesztettek össze, Saufeius egyiküknek a neki járó részt visszaadta a közösből, és a hajó

⁸⁷ KAHNEMAN 2013: 20–24. Az elmélettel kapcsolatban lásd még CHAIKEN–TROPE 1999.

⁸⁸ Alf. 5 dig. a paulo epit. D. 19.2.31.

elsüllyedt: kérdéses, hogy a többiek az ő gabonarészéért a hajóssal szemben fel tudnak-e lépni az eltérített rakomány miatti keresettel (*actio oneris aversei*). A jogi válasz az, hogy a dolgok bérlete kétfajta, vagy ugyanazt kell visszaadni (például amikor egy ruhadarabot adunk át a tisztítónak tisztításra), vagy ugyanabból a dologfajtaból kell visszaadni (például amikor egy ezüsttömböt adunk át az ötvösnek, hogy vázát készítsen, vagy aranyat, hogy gyűrűt): az előbbi jogcím alapján a dolog a tulajdonosé marad, az utóbbi esetben kötelmi teher mellett az átvevőé lesz. Ugyanez a jogi helyzet a letét esetében: ugyanis ha valaki készpénzt úgy helyezett letétbe, hogy azt se le nem zárta, se le nem pecsételte, de leszámolta, az, akinél elhelyezte, semmi másra nem köteles, mint hogy ugyanakkora összeget adjon vissza. Ebből kifolyólag úgy tűnik, hogy a gabona Saufeiusé lett, és jogszerűen adta ki azt. Azonban, ha a gabona falapokkal elválasztva, vagy zsákokban, vagy kinek-kinek külön, zárt hordókban lett volna elkülönítve, úgy, hogy meg lehetett volna különböztetni, melyik kié, nem cserélhetjük fel azt, de az, akié a gabona volt, amelyet a hajós leszállított, visszakövetelheti. És ebből kifolyólag az eltérített rakomány miatti kereset nem alkalmazható: mivel vagy ugyanabból a dologfajtaból állanak az áruk, amelyeket a hajósna átadtak, hogy az rögvést a hajósé legyen, és a kereskedő annak hitelezőjévé váljon, [és ezért] nem úgy tűnik, hogy a rakomány el lett volna térítve, hiszen az a hajósé lett: vagy ugyanazt a dolgot, ami átadásra került, kell visszaadni, [és ekkor] a bérbeadó a lopás keresetével élhet, és emiatt a rakomány eltérítése miatti kereset felesleges. De ha [a dolgot] úgy adták át, hogy azonos fajtájú dologgal lehet teljesíteni, a bérlő csupán gondatlanságért (*culpa*) felel (ugyanis amikor mindkét fél érdekében szerződnek, gondatlanságért kell felelni), és semmiképpen sem számít gondatlanságnak, hogy az egyiküknek visszaadott a gabonából, mivel szükségszerű volt részéről, hogy valakinek elsőként adjon vissza, jóllehet így az ő helyzetét előnyösebbé tette, mint a többiekét.”

Az első, egyetlen mondatból álló rész a tényállás sommás foglalata: Saufeius hajójába többen gabonát ömlesztettek.⁸⁹ A hajós a közös rakományból az egyiküknek visszaadta az őt megillető részt, majd a hajó elsüllyedt.

⁸⁹ Az ömlesztés jogi következményeiről lásd DE SANTIS 1946: 111. Véleménye szerint a tulajdonátszálláshoz hiányzott a *iusta causa traditionis*. Álláspontom szerint azt a felek közötti szerződés alapozta meg, amelyet a vitában véleményt alkotó jogász nyilvánvalóan ismert.

A második részben Paulus ismerteti a jogkérdést, hogy vajon a többi kereskedőt megilleti-e az *actio oneris aversi* elnevezésű kereset a hajóssal szemben.

A harmadik részben a jogtudós e fenti jogkérdés megválaszolása érdekében két, egymást kiegészítő analogikus érvet sorakoztat fel. Az első, a *locatio conductio*ra vonatkozó példa azt hivatott alátámasztani, hogy a helyettesíthető dologból álló rakomány formális értelemben átment a hajós tulajdonába.⁹⁰ Ez a tulajdonosi státusz⁹¹ azonban nem abszolút hatalmat, hanem kötelmi jogi teherrel járó tulajdonjogot⁹² jelentett (*in creditum iri*).⁹³ Ez a hatalmi pozíció⁹⁴ többek között feljogosította a hajóst arra, hogy a rendeltetési kikötőben⁹⁵ a kereskedők között a megfelelő részarányban szétossza a gabonát.⁹⁶ A második, letétre vonatkozó analógia⁹⁷ azt illusztrálja, hogy a hajós szolgáltatása jogszerű volt, jóllehet nem ugyanazzal a dologgal, csupán azonos dologfajtából azonos mennyiséggel teljesített.

A negyedik részben a feltett jogkérdésre indirekt módon nemleges választ ad a jogtudós: *triticum factum Saufēii et recte datum*, azaz a gabona Saufeius tulajdonába került, és jogszerűen adta ki azt. Ugyan kifejezetten nem mondja ki, de egyértelmű, hogy a jelen esetben a kereskedők nem jogosultak az *actio oneris aversi*re a hajós ellen.

Az ötödik részben hipotetikus tényállásokra alkalmazott finom jogi distinkciók támasztják alá a jogtudós döntését. Paulus először megállapítja, hogy ha a más részére kiadott helyettesíthető dolog valamilyen

⁹⁰ Ezzel szemben Longo szerint a rakomány a kereskedők közös tulajdonában maradt. Lásd LONGO 1906: 141. Vele szemben többek között Albanese elismeri a tulajdonátszállást, lásd ALBANESE 1982: 95–96.

⁹¹ A tulajdonra mint jogi konstrukcióra a dolog feletti egyéb hatalmak kialakulatlansága miatt volt szükség Pernice szerint. Lásd PERNICE 1963: 97.

⁹² Bürge szerint a kötelmi viszonyból származó felelősséget a tulajdon dologi jogi rendezése nem befolyásolta. Lásd BÜRGE 1994: 400.

⁹³ Az „*in creditum ire*” fordulat alapján Longo úgy véli, hogy kettős jogviszony jött létre, kölcsön- és vállalkozási szerződés. Lásd LONGO 1906: 148. A kölcsönt határozottan elutasítja Arangio-Ruiz, lásd ARANGIO-RUIZ 1978: 312.

⁹⁴ Hogy a berakodás eredetileg nem jelentett valódi tulajdonátszállást, azt Földi a rómaiak dolgaikhoz való ragaszkodásával magyarázza. Lásd FÖLDI 1997: 66. Ezzel szemben kritikus BESSENYŐ 2010: 46.

⁹⁵ Pflüger szerint a célkikötő nem volt azonos minden kereskedő esetében. Lásd PFLÜGER 1947: 197. Álláspontja következtetéseinket lényegileg nem befolyásolja.

⁹⁶ Így BENKE 1987: 228; valamint TALAMANCA 1989: 76.

⁹⁷ Egyesek a *depositum* példában nem egyszerű jogi érvet látnak, hanem úgy vélik, hogy a felek közötti jogviszony *depositum irregulare* volt. Lásd LITEWSKI 1974: 215; BELLO RODRÍGUEZ 2002: 54.

módon meg lett volna jelölve, vagy fizikailag világosan el lett volna különítve (például rekeszek vagy zsákok segítségével), a kereskedők vindikálhatnák azt, hiszen ekkor a tulajdoni helyzet egyértelműen megállapítható lenne a javukra. Másrészt kifejti, hogy nem lehet a rakomány eltérítéséről beszélni abban az esetben, amikor az a berakodás pillanatában átment a hajós tulajdonába, és a kereskedők mintegy „meghitelezték” azt a hajós részére.⁹⁸ Ezen konstrukció révén a szállítmányozó egyfajta, a modern jogtudományban önálló dogmatikai státusszal nem rendelkező, kötelmi jogilag korlátozott tulajdonjogra tett szert, amely tartalmazta az ömlesztett áru kiosztására vonatkozó hatalmat,⁹⁹ és amely alapján a hajós a *nemo plus iuris* korlátja nélkül dologi jogilag érvényesen tudta a gabona tulajdonjogát bizonyos személyekre átruházni. A kereskedők nem indíthattak a hajós ellen *actio oneris aversit*, mert a gabona az ő tulajdonába került. A berakodás pillanatától kezdve ő dönthetett arról, hogy kinek mely gabona-speciésekkal teljesít, a lényeg csak az volt, hogy a megfelelő személynek a megfelelő mennyiséget adja ki. Paulus harmadrészt megállapítja, hogy ha a hajós a rábízott egyedi dolgot (*eadem res*) nem, vagy nem a megfelelő személynek adja ki, akkor a megrendelők *actio furti* indíthatnak ellene. Végeredményben ezen példák mind azt a célt szolgálták, hogy világossá tegyék, Saufeiuss megszerezte a gabona feletti tulajdonjogot, közelebbről a célhoz kötött rendelkezés jogát.

A hatodik részben Paulus a döntés második elemét vizsgálta meg közelebbről, nevezetesen azt a kérdést, hogy a hajós jogszerűen teljesített-e akkor, amikor a kereskedők egyikének kiadta a gabonáját. Arra a következtetésre jut, hogy Saufeiuss joghatályosan teljesített (*recte datum*), mert a fizikailag nem elkülönített helyettesíthető árut a megfelelő személynek és a megfelelő mennyiségben, a megfelelő gondossággal szolgáltatta ki. Semmiképpen nem számít gondatlan (*culpa*) cselekménynek az, hogy az egyik megrendelőnek kiadta a gabonáját, még ha ezzel őt kedvezőbb helyzetbe hozta is a többiekkel szemben, hiszen valakinek mindenképp elsőnek kellett lennie a teljesítés során.

Összegezve, a tényállás szerint egy bizonyos Saufeiuss hajójába több kereskedő gabonát ömlesztett. A hajós a rendeltetési kikötőben a rakományból az egyiküknek kiadta a neki járó részt, majd a hajó elsüllyedt. A jogkérdés az volt, hogy vajon a többi, pórul járt kereskedőt megilleti-e

⁹⁸ Az „*in creditum iri*” Geiger szerint is a tulajdonátszállásra utal. Lásd GEIGER 1962: 28.

⁹⁹ A szerződő felek egyedi megoldásai nagyban módosíthatták a szerződések konkrét tartalmát. Lásd erről WATSON 1965: 109.

az áru „eltérítése”, azaz a nem megfelelő személynek való kiadása esetén indítható-e *actio oneris aversi* elnevezésű kereset a hajóssal szemben. E keresetnek az volt az értelme, hogy a hajósnak ne érje meg harmadik személyeknek eladni a rakományt. A rendeltetési helyére épségben eljuttatott gabona ugyanis jóval többet ért, mint a berakodás helyszínén. A két árszínvonal közötti jelentős különbséget kihasználva a hajós e kereset nélkül eladhatta volna a gabonát másoknak, és az eredeti kereskedők kártalanítása után is bőven maradt volna profitja. Az *actio oneris aversi* ezt a lehetőséget iktatta ki azáltal, hogy lehetővé tette az eredeti kereskedők számára, hogy ne csak a gabona berakodáskori értékére pereljenek (*restitutionary damages*), hanem a várható nyeresésre is (*expectation damages*).

A kereskedők számára nehézséget jelent, hogy a hajós nem harmadik személynek teljesített, hanem egynek közülük. Ezért, hogy a keresetet mégis megindíthassák ellene, egy rafinált érveléshez folyamodnak. Azt állítják, hogy a hajós egyiküket előnyösebb helyzetbe hozta, és ezzel diszkriminálta a többieket. A döntés indokolása ezt a panaszt azzal veri vissza, hogy a konkrét helyzetben valakinek mindenképp elsőnek kellett lennie, így a magatartás mindenképp diszkriminatív lesz a többiekkel szemben. Így a hajós választása, hogy a viharban, amikor hirtelen, a *System 1* alapján kellett döntenie, kinek adja át először a gabonáját, a jog védelmét élvezte, független attól, hogy e választás mögött milyen etikai megfontolás állt: a szerencsés kereskedő iránt érzett szimpátia, a többiekkel szembeni antipátia, vagy csak a vak véletlen.¹⁰⁰ Az objektív külső körülmények miatt a jelen esetben a *System 1* gondolkodás alapján végzett cselekmény a jog védelmét élvezte, annak ellenére, hogy lényegében azonos hatású volt a rakomány rosszindulatú eltérítésével. Ez utóbbi már egyértelműen egy *System 2* típusú hozzáállás eredménye, és az *actio* ez utóbbit célozta. Elképzelhető ugyan, hogy a hajós rosszindulatú volt a nemszeretett kereskedőkkel szemben, és szándékosan hagyta őket későbbre. Ekkor cselekedete valóban diszkriminatív volt, mégis jogszerűnek ítéltetett. Ha azonban a hajóst nem vezette sem rosszakarata, sem az előnyben részesítés bűnös vágya, pusztán a kötelességtudat hajtotta, nem volt diszkriminatív, annak ellenére, hogy cselekményével hátrányosan megkülönböztette a kereskedők nagy részét.

¹⁰⁰ E dilemma egy tipikus leibnizi *concursum*, lásd LEIBNIZ 1666: sec. XIX.

Ne hagyd magad ajándékokkal lekenyerezni!

A Róma mint központ és a provinciák közötti viszonylatban mindig nagy jelentősége volt a különböző ajándékoknak.¹⁰¹ Ezen ajándékoknak nemcsak protokolláris jelentősége volt, mint manapság, de kvázi közjogi jelleggel rendelkeztek,¹⁰² és hozzájárulhattak a birodalom stabilitásához.¹⁰³ Az alábbiakban szemügyre vehetjük, milyen iránymutatásokkal látta el a birodalmi központ a provinciák helytartóit az ajándékok elfogadásának kapcsán.

„*Non vero in totum xeniis abstinere debet proconsul, sed modum adicere, ut neque morose in totum abstineat neque avaro modum xeniorum excedat. Quam rem divus Severus et imperator Antoninus elegantissime epistula sunt moderati, cuius epistulae verba haec sunt: »quantum ad xenia pertinet, audi quid sentimus: vetus proverbium est: οὔτε πάντα οὔτε πάντοτε οὔτε παρὰ πάντων. Nam valde inhumanum est a nemine accipere, sed passim vilissimum est et omnia avarissimum.«*”¹⁰⁴

„A proconsulnak nem kell teljes mértékben elutasítania az ajándékokat, de mértékletességet kell tanúsítania, így mogorván nem utasíthat el mindent, sem kapzsi módon nem habzsolhatja az ajándékokat túlzó mértékben. Ezt a dolgot az isteni Septimius Severus és Caracalla császár igen elegáns módon szabályozta egy leiratában, amely levélnek a szavai az alábbiak: »ami az ajándékokat illeti, halld meg, mit rendelünk el. Régi szólás: Nem mindent, nem mindig, nem mindenkitől. Ugyanis valóban embertelenség senkitől sem elfogadni, de mindenfelől elfogadni igen alantas, és mindent elfogadni igen kapzsi dolog is.«”

Ez a szöveg azzal a problémával foglalkozik, hogy a provinciát kormányzó *proconsul* mennyi ajándékot fogadhat el a tartományi lakosoktól.¹⁰⁵ Ulpianus szerint a *proconsul*nak mérsékletet kell tanúsítania.¹⁰⁶ Nem utasíthat minden ajándékot vissza, de kapzsi módon sem halmozhatja azokat. Az ajándékok elfogadásának mértékére vonatkozóan Septimius Severus és Caracalla császárok egy levelükben egy régi görög szólást idéztek fel: „nem mindent, nem mindig és nem mindenkitől.” Ugyanis ember-

¹⁰¹ Vö. COFFEE 2017: 48.

¹⁰² VEYNE 1990: 5–6.

¹⁰³ Lásd MAUSS 1993: 38.

¹⁰⁴ Ulp. 1 de off. procons. D. 1.16.6.3.

¹⁰⁵ A szövegről lásd PROCCHI 2012: 140.

¹⁰⁶ A proconsul kötelességeiről lásd TALAMANCA 1976: 138.

telen¹⁰⁷ dolog lenne, ha a *proconsul* mindenkit visszautasítana. Ha pedig mindenfelől elfogadná az ajándékokat, nagyon alantasnak mutatkozna. Végül, ha mindent elfogadna, igen kapzsinak¹⁰⁸ tűnne fel – olvashatjuk a görögről latinra visszaváltó indokolásban.

Ez a császári iránymutatás nem ad egyértelmű, világos választ. A görög szólás és a „latin” (a római császári magyarázatot itt és a továbbiakban az egyszerűség kedvéért ekként aposztrofálom) magyarázat felépítése ugyanis eltér egymástól, és egy kissé különböző normatív üzenetet is hordoznak. A görög szólás egy három elemből álló konjunktív feltételrendszert tartalmaz: nem mindent, nem mindig, nem mindenkitől. A latin magyarázat ezzel szemben két szélsőséges viszonyítási pontot határoz meg: egyrésztől mindent visszautasítani embertelen, másrésztől mindenkitől mindent elfogadni alantas és kapzsi dolog. Nem teljesen egyértelmű, hogy a két iránymutatás azonos mennyiségű ajándék elfogadását sugallja-e.

Az egyes használt kifejezések tartalma sem teljesen fedi egymást. Például a görög szólásban egy időhatározót találunk (*οὔτε πάντοτε* – nem mindig), míg a latin magyarázatban egy helyhatározó van (*passim* – mindenfelé). A *passim* a klasszikus jogi szaknyelvben többnyire ’válogatás nélkül’, ’nyomós ok nélkül’ jelentéssel bír. A szövegben konkrétan arra utalhat, hogy a *proconsul* inkább ne fogadjon el ajándékokat alacsony társadalmi állású személyektől.¹⁰⁹

A görög és a latin szövegek közti tartalmi különbözőségnél számunkra azonban fontosabb a szembeötlő stílusbeli különbség. A görög szólás egy teljesen hétköznapi közmondás, a latin ezzel szemben egy emelkedett, moralizáló szöveg.

A latin indokolás a három bűnre (embertelenség, alantasság, kapzsiság) történő utalással a görög népi bölcsességet szofisztikált erkölcsi tanítássá alakította át. Ez az erkölcsi tanítás nagyon hasonlít az erkölcsi felelősségvállalás Arisztotelész által inspirált sztoikus doktrínájához. Ez, amint azt a Kr. u. 2. század első felében élő, késő sztoikus Hieroklész¹¹⁰ etikájából tudjuk, egyre bővülő körökben határozta

¹⁰⁷ PALMA 1992: 172–173; KREUZSALER–URBANIK 2008: 151.

¹⁰⁸ Hasonló erkölcsi felfogást találunk Sen. *Ep.* 94. A kapzsiságról mint mértéktelenségről lásd ARNESE 2003: 41.

¹⁰⁹ A tartományi helytartó személye elkülönült a helyi lakosságtól, lásd POTTER 2010: 26.

¹¹⁰ Nem a Kr. u. 5. században élő neoplatonikus Hieroklészről van szó. Kettőjük felcserélése igen gyakori, lásd SCHIBLI 2002: 13.

meg az egyén magával és másokkal szemben fennálló erkölcsi kötelezettségeit: szellem, test, szülők, testvérek, feleség, további rokonok és a nemzetség, polgártársak és az egész emberi nem. E koncentrikus körök leegyszerűsítve fragmentumunkban is megtalálhatók. Egyrészt mint egyén mindenki felelős önmagáért. Másrészt mint a társadalom tagja mindenki felelős polgártársaiért is. Végül, mint az emberi nem tagját, mindenkit erkölcsi kötelék fűz össze a teljes emberiséggel.¹¹¹

Úgy vélem, hogy a latin magyarázatban említett három bűn (embertelenség, alantasság, kapzsiság) a sztoikus kozmopolitizmus három szintjére (egyén, állam, emberiség) utal. Az emberiség szintjén embertelenség (*inhumanum est*), ha senkitől sem fogadnak el ajándékot.¹¹² A *proconsul*, aki mindenkit visszautasít, kiszakítja magát az emberek közösségéből. A középső, állami szinten, mint láttuk, a helytartónak figyelemmel kell lennie a helyi társadalmi hierarchiára. Ajándékot csak magas rangú személytől fogadhat el, egyébként lealacsonyítja magát (*vilissimum est*). Végül az egyéni szinten a *proconsul*nak saját egyéni, kapzsi szenvedélyét kell legyőznie (*avarissimum est*).

Ez a gyönyörű fragmentum nem csak annak iskolapéldája, hogy Ulpianus hogyan fordított át egy hétköznapi görög szólást a római kolonializmus praktikus eszközévé. Kiválóan szemlélteti azt is, hogy miképp lehet a legtriviálisabb közigazgatási jogi problémát egy, a szenvedélyeket megregulázó, átfogó erkölcsi rendszer alapján megoldani.

Amit lélekben egyszer elengedtél, soha vissza ne kívánd!

A lélek állhatatossága, a szándék egyértelműsége alapvető jellemvonása az Ulpianus által elképzelt ideális polgárnak, aki így az állam kiszámítható és megbízható tagja is lehet egyben. Az akaratelhatározás komolyságát a jog is elvárta. Ezt jól példázza a következő, Ulpianus *edictum*-kommentárjából származó fragmentum:

„Tamdiu autem conditioni locus erit, donec domini facto dominium eius rei ab eo recedat: et ideo si eam rem alienaverit, condicere non poterit.

Unde Celsus libro duodecimo digestorum scribit, si rem furtivam dominus pure legaverit furi, heredem ei condicere non posse: sed et si non ipsi furi, sed

¹¹¹ Hieroklész idevágó tanairól lásd RAMELLI 2009: lxxix.

¹¹² A *humanitas* alatt jólneveltséget ért Aulus Gellius, de egyben elismeri annak egyetemes emberi szerepét, lásd Gell. *NA* 13.17.

alii, idem dicendum est cessare conditionem, quia dominium facto testatoris, id est domini, discessit. [...]

Et ideo eleganter Marcellus definit libro septimo: ait enim: si res mihi subrepta tua remaneat, condices. Sed et si dominium non tuo facto amiseris, aequae condices.

*In communi igitur re eleganter ait interesse, utrum tu provocasti communi dividundo iudicio an provocatus es, ut, si provocasti communi dividundo iudicio, amiseris conditionem, si provocatus es, retineas.*¹¹³

„A *condictio*nak addig van helye, amíg a tulajdonos a dolgon fennálló tulajdonjogát [saját] cselekménye révén el nem veszíti: így ha a dolgot átruházza,¹¹⁴ azt többé nem követelheti.

Ezért írja Celsus *Digestájának* 12. könyvében, hogy ha a tulajdonos a dolgot a tolvajnak feltétel nélkül [dologi jogi hatállyal] hagyományba adta, örököse a dolgot a tolvajtól nem követelheti: de ha nem magának a tolvajnak, hanem egy másik személynek [hagyományozta], ugyanezt kell mondanunk, azaz a *condictio* lehetősége elesik, mivel a tulajdonjogot a végrendelkező, azaz a tulajdonos [saját] cselekménye következtében elveszítette.

És Marcellus ennek alapján fogalmaz elegánsan az *edictum*hoz írt kommentárjának 7. könyvében, ahol ugyanis a következőket mondja: Ha a dolgod, amit tőlem elloptak, a tulajdonodban maradt, fel tudsz lépni *condictio*val. De akkor is, ha a tulajdonjogod nem a te cselekményed miatt szűnt meg, hasonlóképpen élhetsz a *condictio*val.

A közös tulajdonban álló dolog kapcsán elegánsan azt mondja, attól függ a dolog, hogy vajon te indítottad-e az osztókeresetet, vagy azt ellened indították; ha te indítottad, nem élhetsz *condictio*val, ha ellened indították azt, megtartod a *condictio* lehetőségét.”

A forrásszöveg jól példázza, hogy a római jogban a tulajdonosi védelmi pozíció az alanytól, tehát a tulajdonostól magától, az ő akaratától függött. Még akkor is így volt ez, ha a dolgot ellopták tőle. Azaz még a tolvajok ellen érzett mély római gyűlölet (*odium furum*) sem tette mindig lehetővé, hogy a tolvaj ellen a természetesen adódó lopási kereset, az *actio furti* mellett a *condictio*t is megindíthassák. Tudniillik ugyanis, hogy „[c]supán a tolvajok iránti gyűlöletből, hogy t. i. minél több keresettel legyenek

¹¹³ Ulp. D. 13.1.10pr. – 13.1.12.1.

¹¹⁴ A római jog nyelvzetében az *alienare* ige nem annyira az elidegenítő kötelmi jogi ügyletre (*Verpflichtungsgeschäft*), hanem sokkal inkább a tulajdonjog átruházására (*Verfügungsgeschäft*) utalt, lásd HEUMANN–SECKEL 1907: 27.

perelhetők, történt, hogy a tolvajokat kétszeres, illetve négyszeresre menő büntetésen kívül még a dolog visszaszerzése fejében is lehessen perelni ekképp fogalmazott keresettel: »*si paret eos dare oportere*«, holott helyt foglal ellenük az a dologi kereset is, mellyel a dologat kiki mint sajátját (»*rem suam esse*«) követeli”.¹¹⁵ Emiatt egyes tolvajok pusztán egy tőlük független tulajdonosi aktus miatt jobban járhattak, mint más tolvajok. Azaz a tulajdonosi akarat a lopás elleni súlyos pönális, illetve preventív fellépést és a dogmatikai alapszabályt, a keresetek halmozásának lehetőségét is áttörte.

Ha üzletelsz, nyugodtan trükközhetsz, de csalnod tilos!

Hogy fér össze a tiszta állampolgári morál a piac furfangos törvényeivel? Érdekesmód a rómaiak megengedték, hogy a felek az adásvételnél kölcsönösen „félrevezessék” egymást saját árpreferenciájuk tekintetében. Mint látni fogjuk, természetesen ez is csak az állam üdve érdekében volt elképzelhető.

„*Idem Pomponius ait in pretio emptiois et venditionis naturaliter licere contrahentibus se circumvenire.*”¹¹⁶

„Pomponius is azt mondja, hogy a szerződő felek az adásvétel során az ár tekintetében természetes módon kijátszhatják a másikat.”¹¹⁷

Igy biztosították, hogy a kialakult vételár az áruban meglévő értéktöbbletet a felek között viszonylag arányosan ossza el. Például, ha a vevő azt az árut, amely az eladónak 80-ba került, 100-ra értékeli, egy 90-es vételár biztosítja az áruban rejlő értéktöbblet felek közötti igazságos megosztását és a köztük lévő, illetve közösségi vagyoni különbség változatlanágát. Az egymás kijátszására irányuló alku automatikusan – vagy Ulpianus szóhasználatában: természetesen¹¹⁸ – egyszerre hatékony és a közjót szolgáló megoldást jelentett. A trükközés nem érhetett fel a csalárdság, azaz a jogellenesség szintjére, azonban nyilvánvalóan erkölcstelen volt, hiszen a másik „megkerülésére” irányult. A kölcsönös erkölcstelenség ellenére azonban a moderált alkudozást mégis etikusnak tartották. A bölcs, azaz helyes életet élő ember köteles-

¹¹⁵ Gai. *Inst.* 4.4. Bozóky Alajos fordítása.

¹¹⁶ Ulp. 11 *ad ed.* D. 4.4.16.4.

¹¹⁷ További hasonló tartalmú forrásszövegekért lásd például JUSZTINGER 2016: 105sk.

¹¹⁸ Ulp. 11 *ad ed.* D. 4.4.16.4.

ségének tartották, hogy ne járjon el túlzóan altruisztikus módon, és ne fizessen többet az áruért, mint amennyit az eladó azért kért, hanem hazája stabilitását is tartsa szem előtt:

„[...] *sapientis esse nihil contra mores, leges, instituta facientem habere rationem rei familiaris. Neque enim solum nobis divites esse volumus, sed liberis, propinquis, amicis maximeque rei publicae. Singulorum enim facultates et copiae divitiae sunt civitatis.*”¹¹⁹

„[...] a bölcs kötelessége, hogy miközben gondot visel családi ügyeire, ne sértse az erkölcsi normákat, a törvényeket és az intézményeket. Ugyanis nem csupán magunk miatt akarunk gazdagok lenni, hanem gyermekeink, hozzátartozóink, barátaink és mindenekfelett országunk miatt. Ugyanis az egyének magánvagyonra alkotja az állam jólétét.”

Azaz bizonyos esetekben még a jó készítéseket, mint jelen esetben az őszinteséget és a nagylelkűséget is kordában érdemes tartanunk az államreazon érdekében.

Ne félj a szellemektől!

A római polgárnak állhatatosnak kell maradnia a fizikai fenyegetéssel szemben is, legalábbis bizonyos mértékben. Hogy mi is ez a jog által megkívánt mérték, már alaposabb vizsgálat tárgyát képezi. Annyi bizonyos, hogy a fenyegetés erejét már a rómaiak is figyelembe vették,¹²⁰ azonban Ulpianus egy fragmentuma¹²¹ alapján azt láttuk, hogy a fenyegetés jogi megítélése során nem csupán a fenyegetett személyéből, illetve a fenyegetés erejéből indultak ki, hanem mintha azt is figyelembe vették volna, hogy vajon tényleg be lesz-e váltva a fenyegetés.

Ennek vizsgálatához térjünk át a magánbűncselekmények területére, és tekintsük át az alábbi forrásszöveget:

„*Metum autem praesentem accipere debemus, non suspicionem inferendi eius: et ita Pomponius libro vicensimo octavo scribit. Ait enim metum illatum accipiendum, id est si illatus est timor ab aliquo. Denique tractat, si fundum meum dereliquero audito, quod quis cum armis veniret, an huic edicto locus sit? Et refert Labeonem existimare edicto locum non esse et unde vi interdictum*

¹¹⁹ Vö. Cic. *Off.* 3.62–63.

¹²⁰ Egyértelmű e tekintetben Ulpianus egy fragmentuma, amely kifejti, hogy nem akármilyen félelem releváns, csak a nagyobb bajtól való félelem. Lásd Ulp. 11 *ad ed.* D. 4.2.5.

¹²¹ Ulp. 11 *ad ed.* D. 4.2.9pr.

*cessare, quoniam non videor vi deiectus, qui deici non expectavi sed profugi. Aliter atque si, posteaquam armati ingressi sunt, tunc discessi: huic enim edicto locum facere. Idem ait, et si forte adhibita manu in meo solo per vim aedifices, et interdictum quod vi aut clam et hoc edictum locum habere, scilicet quoniam metu patior id te facere. Sed et si per vim tibi possessionem tradidero, dicit Pomponius hoc edicto locum esse.*¹²²

„A fenyegetést pedig jelenlétüknek kell éreznünk, nem csupán a gyanút arra vonatkozóan, hogy valóra válhat: és Pomponius így fogalmaz a 28. könyvben. Azt mondja ugyanis, hogy a fenyegetést megtörténtnek kell érzékelni, és ez fennáll, ha a félelmet valaki kiváltotta. Ebből kiindulva tárgyalja [azt a kérdést], hogy ha a telkemet elhagytam, mert meghallottam, hogy valaki felfegyverkezve közeledik, vajon az *edictum*nak helye van-e? Labeóra hivatkozva mondja, hogy az *edictum*nak nincs helye, és az *interdictum unde vi* sem lesz alkalmazható, mivel úgy tűnik, hogy nem erőszak révén kerültem birtokon kívülre, mivel a kivetést nem vártam meg, hanem elmenekültem. Másképp lenne, ha akkor mentem volna el, miután a felfegyverezettek behatoltak: ebben az esetben az *edictum* alkalmazható lenne. Ugyanő mondja, hogy ha erő fitogtatásával a földemen erőszakkal épületet emelsz, mind az *interdictum quod vi aut clam*, mind ez az *edictum* alkalmazható, mivel tudniillik félelemből türtem el azt, hogy ezt csináld. Ha azonban erőszak alkalmazása miatt engedtem át neked a birtokot, Pomponius ezt az *edictum*ot tartja alkalmazhatónak.”

A forrásszövegben Ulpianus azt a kérdést veti fel, hogy vajon megkapom-e a vonatkozó *edictum* alapján a jogsegélyt, ha elmenekülök a telkemről annak hallatán, hogy valaki felfegyverkezve közeledik felém. Labeo szerint sem a fenyegetés miatt indítható *actio quod metus causat*, sem *interdictum*ot nem kapok, mivel elmenekültem, és nem vártam meg, hogy erőszakkal vessenek ki a birtokomból. Csak abban az esetben siet a jog a segítségemre, ha a területemre fegyveresen be is léptek. Ebben az esetben már biztos lehetek benne, hogy ezt a fenyegetést komolyan kell venni. A fenyegető ezzel egyértelműen jelezte, hogy kész arra, hogy a fenyegetést konkrét erőszakra váltsa be. A forráshely a fentiek fényében egyértelműen a fenyegető személyét helyezi a középpontba, nem a fenyegetett nézőpontját.

A fenyegetés komolyságának feltétele a római forrásokban a fenyegetés jelenvalóságának követelménye (*metus praesens*) mögött bújk meg. Amelyik fenyegetés jelenvaló, azt nyilván komolyan is kell venni.

¹²² Ulp. 11 *ad ed.* D. 4.2.9pr.

A jelenvalóság kritériuma azonban nem azt jelenti, hogy az erőszakot aktuálisan ki is kell hogy fejtsek. A birtokra történő jogellenes belépés nem feltétlenül jár nyílt erőszakkal, csupán jelenvalóvá, azaz komollyá, de nem feltétlenül aktuálissá teszi az erőszakot.

A másik, vélhetőleg hipotetikus tényállás szerint valaki komoly erő demonstrálva, erőszakkal emel épületet a földemre. Itt az érvényesíthető keresetek vonatkozásában megoszlanak látszanak a jogtudói vélemények. Labeo szerint halmazva mind a szóban forgó *actiót*, mind az *interdictum quod vi aut clamot* igénybe vehetem, mivel csupán félelemből türtem el az építkezést. Pomponius azonban azt mondja, hogy az *edictum* alapján akkor perelhetek, ha erőszaknak engedve engedtem át a birtokot. A különbséget magyarázhatja, hogy az első esetben az erőszakos fellépés okozta félelem bénította meg, a második esetben pedig konkrét erőszak is történt. Az erőfitogtatás (*forte manu adhibita*) melletti ráépítés esetében a *vis* szócska valószínűleg nem konkrét fizikai erőszakra, csupán nyilvánvaló jogellenességre (a jogosult akaratának orcátlan semmibevétele) utal, míg a második esetben ugyanez a kifejezés erőszakos birtokba lépésre utalhat. Hogyan magyarázható az a különbség, hogy míg az első esetben, amikor nem is történt erőszak, két jogsegélyt is igénybe lehetett venni, addig a másodikban, ahol valóban sor került az erőszakra, csupán ediktális alapon perelhettek?

Elképzelhető, hogy a kétféle jogi megoldás két, egymástól független tényállásra utal. Az első esetben az erő felmutatása melletti, folyamatosan megvalósuló ráépítés zajlik (amely egyben nyilvánvaló módon birtokba lépést is feltételez), a másik pedig csak az időben egyszeri, pontszerű erőszakos birtokba lépésre utal. Ez a szövegmagyarázat azonban az utolsó mondatot bevezető „de” (*sed*) kötőszó miatt valószínűtlen. Ha két egymástól független tényállásról lenne szó, e kötőszónak nem sok értelme lenne. Másrészt gyanús az is, hogy az első esetben azt hangsúlyozza a szöveg, hogy „csupán” erődemonstráció történt, a másodikban pedig ezt a konkrét erőszakkal állítja szembe. Úgy tűnik, a fent jelzett problémától nem szabadulhatunk ilyen könnyen.

A válasz talán ott keresendő, hogy az első esetben a félelem magát az érdekeimnek megfelelő akaratkinyilvánítást bénította meg. A második esetben a jogos birtokos az akaratát kinyilváníthatta ugyan, de az erőszak miatt annak realizálása meghiúsult. Ez alapján úgy tűnik, hogy a római jog veszélyesebbnek tartotta az akaratkifejeződés meghiúsítását, mint a kifejezett akarat erőszakos elnyomását. Ez a hozzáállás látszólag ellentétes a modern jogban megfigyelt elvvel. Ott ugyanis a fenyegetés

szabályozásakor nem egyszerűen a fenyegetés ténye vagy nagysága, hanem az a döntő szempont, hogy a fenyegetés beváltása gazdaságilag, illetve társadalmilag káros következményre vezet-e, vagy sem.¹²³ Elképzelhető azonban, hogy a rómaiak is ehhez hasonló szempontot tartottak szem előtt. Ha ez így van, akkor az állhatatosság *ulpianusi* jellemvonása is alapvetően az állam érdekeit szolgálja.

Összegzés

Mit olvashatunk ki a fenti „kilencparancsolatból”? Talán a legfeltűnőbb közös tulajdonsága ezeknek a jogi normába oltott életvezetési tanácsoknak, hogy mindegyik a címzett egyéniségének jobbítását szolgálja. Ulpianus szeme előtt a római köztársaság egyenes erkölcsű polgára és rátermett *harcosa*, egyfajta idealizált *bonus vir* képe lebegett, amikor jogi rendszerének emberképét megalkotta. Ez a *bonus vir* nem a sztoikusok tökéletesen észszerűen viselkedő bölcse, de nem is az epikureusok vágyvezérelt ideálja. Brouwer egyfajta fokozati különbséget tételez a sztoikus bölcse és a római eszmény között. Meglátása szerint a római jog nem a sztoikusok által előírányzott tökéletes cselekvést várja el, hanem egy realisabb, földhözragadtabb magatartást, amely ugyan nem makulátlan, de észszerűen igazolható. Véleményem szerint azonban a sztoikus görög bölcse és a római *bonus vir* közti különbség nem egyszerűen fokozati, hanem minőségi jellegű. Az utóbbi nem úgy kívánja a valós emberi cselekvés és a világ történései, illetve a természeti törvény és a pozitív törvény közti harmóniát megteremteni, hogy az emberi cselekvés mércéjéül a tökéletes racionalitást vagy – másik megközelítésben – az egyéni szabad preferenciákat állítja. A rómaiak cselekvési ideálja azonban nem szubjektív, hanem objektív jellegű. Ezért a törvénytől sem elsősorban az egyéni igazságosságot, hanem a társadalmi stabilitást várja el. Kizárólag ezen az ideológiai alapon hozhatták létre a rómaiak azt a jogfelfogást, amelyet mind a mai napig megőriztünk.

Hogy a görögökkel szemben miért sikerült a rómaiaknak levetközniük a szubjektivitás csábítását? Ennek okát véleményem szerint egy sajátosan római jogi intézményben, a *patria potestas*ban kell keresnünk. Gaius tanúságtétele szerint ez egy különleges, csak a rómaiakra jellemző intézmény volt:

¹²³ POSNER 2003: 115; CSERNE 2009: 8.

„[...] *fere enim nulli alii sunt homines, qui talem in filios suos habent potestatem, qualem nos habemus* [...]”¹²⁴

„[...] ugyanis nem nagyon van olyan nép, amely olyan hatalmat gyakorolna a fiai felett, mint amilyennel mi rendelkezünk [...]”

Az atyai hatalom múltorientálttá tette a római cselekvésetikát, amelyben így mércéül az elődök nagy tettei és erényei (a *mores maiorum*) szolgáltak. Az elődök (a catói *nostri maiores*) idealizált magatartásának jóságát a római állam prosperitása igazolta. Ezen összefüggéssel a rómaiak, legalábbis a sikerükről értekező Polübiosz nagyon is tisztában volt. Itt most nem az elhíresült „vegyes” alkotmányelméletre (*μικτή πολιτεία*) gondolok,¹²⁵ hanem az elődök maszsjairól szóló fejtegetéseire, amelyek használatát a rómaiak az etruszk temetési rituáléból vették át. Az ősök élethű ábrázolása inspirálta a római ifjakat arra, hogy elődeikhez hasonló nagy tetteket vigyenek végbe, ezáltal hozzájárulva ahhoz, hogy a római állam világbirodalommá váljék.

A fentiekből kifolyólag az egyéni cselekvés helyességét a rómaiak számára nem közvetlenül a világot irányító értelemmel való harmónia biztosította, hanem az, hogy az adott aktus hozzájárult az állam üdvéhez (*salus rei publicae*), és ezáltal közvetve az eleve elrendelt kozmikus rendhez. A *patria potestas* múltorientáltsága, illetve az állam interszubjektivitása (*consensus iuris*) voltak azok az elemek, amelyekre a görög szisztematikus gondolkodás mellett szükség volt ahhoz, hogy a modern értelemben vett objektív jogfelfogás és ezzel együtt államfelfogás megszülethessen.

Miután Ulpianus hathatós közbenjárására a birodalom szinte minden lakosa¹²⁶ elnyerte a római polgárjogot¹²⁷ Caracalla *edictum*ának köszönhetően,¹²⁸ az újdonsült polgárookra a régi római embereszményt is ki kívánta volna terjeszteni. A polgárjog gazdasági indokoltságú¹²⁹ megadása a római embereszmény külső, alaki expanziójának tekinthető. Ennek a pandantját, a belső, tartalmi kiterjesztést valósította volna meg az ulpianusi jogi reform. Az államot szétfeszítő entropikus erőkön Ulpianus a római embereszmény erőteljes expanziójával kívánt úrrá lenni akkor, amikor ez az embereszmény az „eredeti” rómaiak számára is csak

¹²⁴ Gai. *Inst.* 1.55.

¹²⁵ Erről lásd HAMZA 2007: 30.

¹²⁶ Az úgynevezett *dediticii* kivételével. Erről lásd DE RUGGIERO 1910: 1553–1554; WIRTH 1997: 32–34; JONES 1960: 140.

¹²⁷ Megerősítőleg GAUDEMET 1967: 528–534.

¹²⁸ Erről lásd DE MARTINO 1975: 777–781.

¹²⁹ Lásd CLEMENTE 1977: 270; korábban hasonlóképp ROSTOVITZEFF 2003 [1926]: 639–640.

történelmi emlékfoszlány volt. A kereszténység ezzel szemben intenzív módon adott választ a kihívásokra. Ulpianus a jó polgárokon keresztül akart eljutni a jó államhoz. De mindeközben atomizált egyedekként tekintett a polgárookra. Ez az ő szemszögéből, ami a Római Birodalom egyik legmagasabb közjogi tisztségviselőjének perspektíváját jelentette, talán nem is meglepő. A hatalom szemszögéből az állam és a polgára közti viszony az elsődleges, az emberek egymás közti viszonyát is megelőzi. Ulpianus megközelítését a kor egyik uralkodó szellemáramlata, a sztoikus filozófia is befolyásolhatta.¹³⁰ A sztoikus „politikaelméletben” az államot erényes személyek alkotják, és csak az erény teszi az embert polgárrá és szabaddá. E tan a középpontjába az egyént állította mint a kozmosz kicsiny tükrét, nem az interperszonális viszonyokra fókuszált. Amikor arra a kérdésre keressük a választ, hogy miért nem járt tartós sikerrel (legalábbis olyan sikerrel, amit elvártak tőle, hiszen egyébként a reformkísérletnek óriási befolyása van a későbbi korok jogfejlődésére) az Ulpianus vezette jurisztokratikus birodalommentési kísérlet, éppen ez a szempont adhatja a kulcsot a megoldáshoz. Sőt, nemcsak a reform bukását, hanem magának a Római Birodalomnak a bukását is magyarázhatjuk – többek között – ezzel, így gazdagítva az erre vonatkozó szakirodalmi nézeteket. Mondják Heine nyomán,¹³¹ hogy a *Digesta* az önzés bibliája. Ha ez igaz, a racionális önérdekre és az ősi római erényekre alapozott emberkép nem volt képes megmenteni a birodalmat. Az új világ a szolidaritás ígéretére épült, és egy másik könyvre, a *Bibliára*. Ulpianus – ahogy azt a korábbi példákban láthattuk – az embereket felfelé egalizálta volna, szándékai szerint lett szinte minden birodalmi alattvaló római polgár, és magatartását mindegyiküknek a köztársaság korának ideális római patrícusához kellett volna igazítania. Ezzel szemben a kereszténység lefelé irányuló gesztussal tett egyenlőséget ember és ember, rabszolga és szabad polgár között, akiknek egyedül „csak” a szeretet parancsát kellett magukévé tenniük. Ahogy Pál apostol írja a Filemonhoz szóló levelében:

„διὰ τὴν ἀγάπην [...]”¹³²

„a szeretet miatt inkább kérlek [...]”¹³³

Ulpianus nem ismerte fel, hogy az emberek valami jóval kézzelfoghatóbbra vágytak, mint a megfoghatatlan jog. A római jog a maga tökélyre

¹³⁰ MANTHE 1997: 12.

¹³¹ HEINE 1970: 149.

¹³² Fil 1,9.

¹³³ A fordítás a Békés–Dalos-féle fordítást követi.

csiszolt megoldásaival képes volt arra, hogy egy világbirodalom gazdasági és katonai virágzása alatt kezelje a kisebb súrlódásokat, de nem adott a mindennapokban megélhető válaszokat a tömegeknek. Ráadásul a római jog nem a legfőbb tartóoszlopa volt a birodalmi épületnek. Csak kisegítette azt a politikai, katonai és gazdasági érdekhálót, amely biztosította a sokszínű provinciák elegendő szintű egységét. Ahogy ez a tartóerő a belső krízisek és külső csapások következtében meggyengült, a kifinomult jog védőháló nélkül hullott a feledés homokjába. A keresztények ellenben államot szerveztek az államon belül. Új identitást és tartós, morális, később gazdasági kötelekeket építettek ki, eleinte párhuzamosan a létező hatalmi struktúrákkal. A rómaiak nem tudtak mit kezdeni a kereszténységgel, szemükben nem volt az sem vallás, sem filozófia. Talán éppen ezért tudták Jézus hívei bizonyos értelemben maguk alá gyűrni a Föld akkor legnagyobb birodalmát. Ráadásul a keresztényeknek váratlan segítők támadtak. A római patriarchális társadalomban politikai, jogi és gazdasági értelemben oldalvonalra szorított nők¹³⁴ és rabszolgák mérték az egyik legnagyobb csapást Ulpianus megváltásnak szánt jogi vallására. Kevesen tudják, hogy Heine nemcsak az önzés bibliájának tartotta a római jogot, hanem az „ördög bibliájának”¹³⁵ is. Joggal kérdezhetjük ezt olvasván: a szeretet legnagyobb ellensége a racionalitás? Vagy másképp: stabilizálható-e egy birodalom pusztán az észszerűség és az individualitás talaján? Ulpianusnak legalábbis nem sikerült.

Felhasznált irodalom

- ALBANESE, Bernardo (1982): *Gli atti negoziali nel diritto privato romano*. Palermo: Università di Palermo.
- ANKUM, Hans (1995): *Utiliter gestum. Orbis Iuris Romani*, 1, 19–53.
- ARANGIO-RUIZ, Vincenzo (1978): *Istituzioni di diritto romano*. Napoli: Jovene.
- ARNESE, Aurelio (2003): *Usura e modus. Il problema del sovraindebitamento dal mondo antico all'attualità*. Bari: Cacucci.
- BABUSIAUX, Ulrike (2006): *Id quod actum est. Zur Ermittlung des Parteivillens im klassischen römischen Zivilprozess*. München: C. H. Beck.
- BELLO RODRÍGUEZ, Silvestre (2002): La responsabilidad del naviero en el transporte de mercancías según D. 19.2.31. *Revue internationale des droits de l'Antiquité*, 49, 45–56.

¹³⁴ A nők szerepéről lásd STARK 1996: 95–128.

¹³⁵ HEINE 1970: 75.

- BENKE, Nikolaus (1987): Zum Eigentumserwerb des Unternehmers bei der „locatio conductio irregularis“. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 104(1), 156–237. Online: <https://doi.org/10.7767/zrgra.1987.104.1.156>
- BENKE, Nikolaus (1988): Zu Papinians actio ad exemplum institoriae actionis. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 105(1), 592–633. Online: <https://doi.org/10.7767/zrgra.1988.105.1.592>
- BERGMANN, Andreas (2010): *Die Geschäftsführung ohne Auftrag als Subordinationsverhältnis*. Tübingen: Mohr Siebeck. Online: <https://doi.org/10.1628/978-3-16-151229-2>
- BERTRAND-DAGENBACH, Cécile (1990): *Alexandre Sévère et l'Histoire Auguste*. Bruxelles: Latomus.
- BESLER, Gerhard von (1930): Romanistische Studien. *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 10(1), 161–240. Online: <https://doi.org/10.1163/157181929X00061>
- BESSENYŐ András (2010): *Római magánjog. A római magánjog az európai jogi gondolkodás történetében*. 4. kiadás. Budapest–Pécs: Dialóg Campus.
- BLOIS, Lukas de (2003): Ulpian's Death. In DEFOSSE, Pol (szerk.): *Hommages à Carl Deroux*. III. kötet. Bruxelles: Latomus, 135–145.
- BREMER, Franz Peter (1868): *Die Rechtslehrer und Rechtsschulen im Römischen Kaiserreich*. Berlin: Guttentag. Online: <https://doi.org/10.1515/9783111534909>
- BRINGMANN, Klaus (2009): Krieg und Frieden. Pax Augusta und römischer Weltherrschaftsanspruch. In LWL-Römermuseum Haltern am See (szerk.): *Imperium. 2000 Jahre Varusschlacht*. Stuttgart: Theiss, 80–86.
- BUCKLAND, William W. (1931): *The Main Institutions of Roman Private Law*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BÜRGE, Alfons (1994): Der Witz im antiken Seefrachtvertrag. Beobachtungen zur Vertragspraxis im antiken Mittelmeerraum. *Index*, 22, 389–407.
- CHAIKEN, Shelly – TROPE, Yaacov (1999): *Dual-Process Theories in Social Psychology*. New York: Guilford Press.
- CHIUSI, Tiziana (1999): *Die actio de in rem verso im römischen Recht*. München: C. H. Beck.
- CLEMENTE, Guido (1977): *Guida alla storia romana*. Milano: Mondadori.
- COFFEE, Neil (2017): *Gift and Gain. How Money Transformed Ancient Rome*. New York: Oxford University Press. Online: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780190496432.001.0001>
- CROOK, John Anthony (1975): *Consilium Principis*. 2. kiadás. New York: Arno Press.
- CSERNE Péter (2009): Duress in Contracts: An Economic Analysis. In DE GEEST, Gerrit (szerk.): *Contract Law and Economics*. Cheltenham: Elgar.
- DAWSON, John P. (1961): Negotiorum Gestio: The Altruistic Intermeddler. *Harvard Law Review*, 74(5), 817–865. Online: <https://doi.org/10.2307/1338746>

- DE COLQUHOUN, Patrick Mac Chombaich (1854): *A Summary of the Roman Civil Law*. III. kötet. London: Stevens and Sons.
- DE MARTINO, Francesco (1975): *Storia della Costituzione romana*. IV. kötet, 2. rész. Napoli: Jovene.
- DE RUGGIERO, Ettore (1910): Deditio (Dediticii), Dediticiorum numero. In *Dizionario epigrafico di antichità romane*. II. kötet 2. Roma: Pasqualucci.
- DE SANTIS, Edoardo (1946): Interpretazione del fr. 31 D. 19, 2. *Studia et documenta historiae et iuris*, 12, 86–114.
- DESMOND, William (2011): *Philosopher-Kings of Antiquity*. London – New York: Continuum.
- DIESELHORST, Malte (1985): Die Gerechtigkeitsdefinition Ulpian in D. 1,1,10, pr. und die Praecepta iuris nach D. 1,1,10,1 sowie ihre Rezeption bei Leibniz und Kant. In BEHREND, Okko – DIESELHORST, Malte – Voss, Wulf Eckart (szerk.): *Römisches Recht in der europäischen Tradition. Symposion aus Anlaß des 75. Geburtstages von Franz Wieacker*. Ebelsbach: R. Gremer, 185–211.
- DUNCKER, Arne (2003): *Gleichheit und Ungleichheit in der Ehe. Persönliche Stellung von Frau und Mann im Recht der ehelichen Lebensgemeinschaft 1700–1914*. Köln: Böhlau.
- FINAZZI, Giovanni (2003): *Ricerche in tema di negotiorum gestio Ricerche in tema di negotiorum gestio*. I. kötet. Cassino: Università di Cassino.
- FÖLDI András (1997): *Kereskedelmi jogintézmények a római jogban*. Budapest: Akadémiai.
- FRIER, Bruce W. (1984): Law on the Installment Plan. *Michigan Law Review*, 82(4), 856–868. Online: <https://doi.org/10.2307/1288685>
- FRIER, Bruce W. – MCGINN, Thomas A. J. (2004): *A Casebook on Roman Family Law*. Oxford: Oxford University Press. Online: <https://doi.org/10.1093/oso/9780195161854.001.0001>
- GAUDEMET, Jean (1967): *Institutions de l'antiquité*. Paris: Sirey.
- GEIGER, Klaus (1962): *Das Depositum irregulare als Kreditgeschäft*. München: A. Schubert.
- GILLIAM, J. F. (1961): The Plague under Marcus Aurelius. *The American Journal of Philology*, 82(3), 225–251. Online: <https://doi.org/10.2307/292367>
- GUARINO, Antonio (1941): Studi sulla “taxatio in id quod facere potest”. *Studia et documenta historiae et iuris*, 7, 5–34.
- GUZZO, Pietro G. – USSANI, Vincenzo Scarano (2006): Corpora quaestuarie e locus inhonestus. Sulla prostituzione a Pompei nel I secolo d. C. *Ostraka*, 15(1), 47–74.
- HAMZA Gábor (2007): Cicero De re publica-ja és az antik állambölcselet. In CICERO: *Az állam*. Budapest: Akadémiai, 7–56.
- HARKE, Jan Dirk (2007): *Geschäftsführung und Bereicherung*. Berlin: Duncker & Humblot. Online: <https://doi.org/10.3790/978-3-428-52071-8>
- HECKER, Justus Friedrich Carl (1835): *De peste Antoniniana commentatio*. Berlin: A. G. Schade.

- HEINE, Heinrich (1970): *Säkularausgabe*. Szerk. Nationale Forschungs- und Gedenkstätten der Klassischen Deutschen Literatur – Centre national de la recherche scientifique. XII. kötet. Berlin–Paris: Akademie-Verlag – CNRS
- HEUMANN, Hermann G. – SECKEL, Emil (1907): *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*. 9. kiadás. Jena: Gustav Fischer.
- HONORÉ, Anthony Maurice (1962): The Severan Lawyers. A Preliminary Survey. *Studia et Documenta Historiae et Iuris*, 28, 162–232.
- HONORÉ, Tony (1982): *Ulpian*. Oxford: Clarendon Press.
- HOWE, Laurence Lee (1942): *The Pretorian Prefect from Commodus to Diocletian (A.D. 180–305)*. Chicago: University of Chicago Press.
- HUMFRESS, Caroline (2013): Laws' Empire: Roman Universalism and Legal Practice. In DU PLESSIS, Paul (szerk.): *New Frontiers. Law and Society in the Roman*. Edinburgh: Edinburgh University Press. Online: <https://doi.org/10.3366/edinburgh/9780748668175.003.0005>
- JONES, Arnold Hugh Martin (1960): The *edictio* and the *Constitutio Antoniniana*. In JONES, A. H. M.: *Studies in Roman Government and Law*. Oxford: Basil Blackwell, 129–140.
- JÖRS, Paul (1905): *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. V/1. kötet. Stuttgart: J. B. Metzler.
- JUSZTINGER János (2016): *A vételár az ókori római adásvételnél*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus.
- KAHNEMAN, Daniel (2013): *Thinking, Fast and Slow*. New York: Farrar, Straus & Giroux.
- KASER, Max (1971): *Das römische Privatrecht. Erster Abschnitt: Das altrömische, das vor-klassische und das klassische Recht*. 2. kiadás. München: C. H. Beck.
- KORTMANN, Jeroen (2005): *Altruism in Private Law. Liability for Nonfeasance and Negotiorum Gestio*. Oxford: Oxford University Press. Online: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199280056.001.0001>
- KRELLER, Hans (1939): Das Edikt de negotiis gestis in der klassischen Praxis. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte Romanistische Abteilung*, 59, 390–431. Online: <https://doi.org/10.7767/zrga.1939.59.1.390>
- KREUZSALER, Claudia – URBANIK, Jakub (2008): Humanity and Inhumanity of Law. The Case of Dionysia. *The Journal of Juristic Papyrology*, 38, 119–155. Online: www.academia.edu/1791505/Humanity_and_Inhumanity_of_Law_The_Case_of_Dionysia
- KRÜGER, Paul (1888): *Geschichte der Quellen und Litteratur des römischen Rechts*. Leipzig: Duncker & Humblot.
- KUNKEL, Wolfgang (1967): *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen*. 2. kiadás. Köln–Wien: Böhlau.

- KUNKEL, Wolfgang (2001): *Die Römischen Juristen. Herkunft und soziale Stellung*. Köln: Böhlau.
- LAUTERBACH, Wolfgang Adam (1707): *Collegium theoretico-practicum Pandectarum*. I. kötet. Tübingen: Cotta.
- LAVAN, Myles (2017): Peace and Empire: Pacare, Pacatus and the Language of Roman Imperialism. In MOLONEY, E. P. – WILLIAMS, Michael Stuart (szerk.): *Peace and Reconciliation in the Classical World*. London: Routledge, 102–114. Online: <https://doi.org/10.4324/9781315599823-8>
- LEDLIE, James Crawford (1903): Ulpian. *Journal of the Society of Comparative Legislation*, 5(1), 14–24.
- LEIBNIZ, Gottfried W. (1666): *De casibus perplexis*. Altdorf: Hagen.
- LITEWSKI, Wieslaw (1974): Le dépôt irrégulier. *Revue internationale des droits de l'Antiquité*, 21, 215–262.
- LITTMAN, R. J. – LITTMAN, M. L. (1973): Galen and the Antonine Plague. *The American Journal of Philology*, 94(3), 243–255. Online: <https://doi.org/10.2307/293979>
- LONGO, Carlo (1906): Appunti sul deposito irregolare. *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano*, 18, 121–156.
- MACCORMACK, Geoffrey (1982): The Later History of 'actio de in rem verso'. *Studia et documenta historiae et iuris*, 48, 318–367.
- MANTHE, Ulrich (1997): Beiträge zur Entwicklung des antiken Gerechtigkeitsbegriffes II: Stoische Würdigkeit und die iuris praecepta Ulpian. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 114(1), 1–26. Online: <https://doi.org/10.7767/zrgra.1997.114.1.1>
- MAUSS, Marcel (1993): *Essai sur le don. Forme et raison de l'échange dans les sociétés archaïques*. Paris: PUF.
- MAYER-MALY, Theo (1974): Evidenz im Denken römischer Juristen. In WATSON, Alan (szerk.): *Daube noster. Essays in Legal History for David Daube*. Edinburgh: Scottish Academic Press, 225–232.
- MCGINN, Thomas A. J. (1989): *Prostitution, Sexuality, and the Law in Ancient Rome*. Oxford: Oxford University Press.
- MILLAR, Fergus (2002): Government and Law: Ulpian, a Philosopher in Politics? In CLARK, Gillian – RAJAK, Tessa (szerk.): *Philosophy and Power in the Graeco-Roman World. Essays in Honour of Miriam Griffin*. Oxford: Oxford University Press, 69–88. Online: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198299905.003.0005>
- MODRZEJEWSKI, Joseph – ZAWADZKI, Tadeusz (1967): La date de la mort d'Ulpien et la préfecture du prétoire au début du règne d'Alexandre Sévère. *Revue historique du droit français et étranger*, 45, 565–611. Online: www.jstor.org/stable/43848270

- MONTEIX, Nicolas (2015): Baking and Cooking. In WILKINS, John – NADEAU, Robin (szerk.): *Companion to Food in the Ancient World*. Oxford: Wiley Blackwell, 212–223. Online: <https://doi.org/10.1002/9781118878255.ch20>
- NAVARRA, Marialuisa (2002): *Ricerche sulla utilitas nel pensiero dei giuristi romani*. Torino: Giappichelli.
- NICOSIA, Giovanni (1969): Gestione d'affari altrui. In SANTORO-PASSARELLI, Francesco (szerk.): *Enciclopedia del diritto*. XVIII. kötet. Milano: Giuffrè, 641.
- PALMA, Antonio (1992): *Humanior Interpretatio. Humanitas nell'interpretazione e nella normazione da Adriano ai Severi*. Torino: Giappichelli.
- PERNICE, Alfred (1963): *Labeo. Römisches Privatrecht im ersten Jahrhundert der Kaiserzeit*. Aalen: Scientia.
- PÉTER Orsolya (2008): „Feminae improbissimae”. A nők közszerelésének és nyilvánosság előtti fellépésének megítélése a klasszikus római jog és irodalom forrásaiban. *Miskolci Jogi Szemle*, 3(2), 77–94.
- PFLAUM, Hans-Georg (1960–1961): *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*. I–III. kötet. Paris: P. Geuthner.
- PFLÜGER, Heinrich H. (1947): Zur Lehre von der Haftung des Schuldners nach römischem Recht. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 65(1), 121–218. Online: <https://doi.org/10.7767/zrgra.1947.65.1.121>
- POKOL Béla (2021): Jurisztokrácia: a kezdetek. *Jogelméleti Szemle*, (5). Online: https://jesz.ajk.elte.hu/lwp_2021_05.pdf
- POSNER, Richard A. (2003): *Economic Analysis of Law*. New York: Aspen.
- POTHIER, Robert Joseph (1819): *Pandectae de Justinianae in Novum Ordinem Digestae*. III. kötet. Paris: Dondey-Dupré.
- POTTER, David (2010): The Unity of the Roman Empire. In MCGILL, Scott – SOGNO, Cristiana – WATTS, Edward (szerk.): *From the Tetrarchs to the Theodosians. Later Roman History and Culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 13–32. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511712296.002>
- PROCCHI, Federico (2012): *Plinio il Giovane e la difesa di C. Iulius Bassus. Tra norma e persuasione*. Pisa: Pisa University Press.
- RAMELLI, Ilaria (2009): *Hierocles the Stoic: Elements of Ethics, Fragments, and Excerpts*. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- RICH, J. W. (2009): Augustus, War and Peace. In EDMONDSON, Jonathan (szerk.): *Augustus*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 137–164. Online: <https://doi.org/10.1515/9781474467964-011>
- ROSTOVITZEFF, Michele (2003) [1926]: *Storia economica e sociale dell'Impero romano*. Milano: Sansoni.
- SANDARS, Thomas Collett (1934): *The Institutes of Justinian*. London – New York – Toronto: Longmans, Green and Co.

- SCHIBLI, Hermann S. (2002): *Hierocles of Alexandria*. Oxford: Oxford University Press.
Online: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199249213.001.0001>
- SEILER, Hans Hermann (1968): *Der Tatbestand der negotiorum gestio im römischen Recht*. Köln: Böhlau.
- SPEIDEL, Michael Alexander (2002): Bellicosissimus Princeps. In NÜNNERICH-ASMUS, Annette (szerk.): *Traian. Ein Kaiser der Superlative am Beginn einer Umbruchzeit?* Mainz am Rhein: Zabern, 23–40.
- STARK, Rodney (1996): *The Rise of Christianity. A Sociologist Reconsiders History*. Princeton: Princeton University Press. Online: <https://doi.org/10.2307/j.ctv10crfgh>
- STEIN, Peter (1966): *Regulae Iuris*. Edinburgh: University Press.
- STOLJAR, Samuel J. (1984): *Negotiorum gestio*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- SÜNSKES THOMPSON, Julia (1990): *Aufstände und Protestaktionen im Imperium Romanum*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- SYME, Ronald (1979): Three Jurists. In SYME, Ronald: *Roman Papers*. II. köt. Oxford: Oxford University Press, 790–804.
- SYME, Ronald (1991): The Jurists Approved by Antoninus Pius. In ROSEN, Klaus (szerk.): *Antiquitas. Beiträge zur Historia-Augusta-Forschung*. XXI. köt. Bonn: Habelt, 201–218.
- TALAMANCA, Mario (1976): Gli ordinamenti provinciali nella prospettiva dei giuristi tardo-classici. In ARCHI, Gian G. (szerk.): *Istituzioni giuridiche e realtà politiche nel tardo impero (III–V sec. d. C.). Atti di un incontro tra storici e giuristi*. Firenze, 2–4 Maggio 1974. Milano: Giuffrè, 96–246.
- TALAMANCA, Mario (1989): *Lineamenti di storia del diritto romano*. Milano: Giuffrè.
- The Oxyrhynchus Papyri* (1966). London: Egypt Exploration Society.
- USSANI, Vincenzo Scarano (1987): *L'utilità e la certezza*. Milano: Giuffrè.
- VEYNE, Paul (1990). *Bread and Circuses. Historical Sociology and Political Pluralism*. London: Penguin.
- VOCI, Pasquale (1990): „Diligentia”, „custodia”, „culpa”: i dati fondamentali. *Studia et documenta historiae et iuris*, 56, 29–143.
- VOET, Johannes (1704): *Commentarius ad pandectas*. Lugduni Batavorum: Verbessel.
- WATSON, Alan (1965): *Law of Obligations in the Later Roman Republic*. Oxford: Clarendon Press.
- WATSON, Alan szerk. (1985): *Digest of Justinian*. Volume 1, Ford. WATSON, Alan. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- WENGER, Leopold (1953): *Die Quellen des römischen Rechts*. Wien: Holzhausen.
- WINKEL, Laurens (1988): Die stoische οἰκείωσις-Lehre und Ulpian's Definition der Gerechtigkeit. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 105(1), 669–679. Online: <https://doi.org/10.7767/zrga.1988.105.1.669>

- WIRTH, Gerhard (1997): Rome and its Germanic Partners in the Fourth Century. In POHL, Walter (szerk.): *Kingdoms of the Empire. The Integration of Barbarians in Late Antiquity*. Leiden – New York – Köln: Brill, 13–55. Online: https://doi.org/10.1163/9789004620186_005
- WOLLSCHLÄGER, Christian (1985): Das stoische Bereicherungsverbot in der römischen Rechtswissenschaft. In BEHREND, Okko – DIESELHORST, Malte – Voss, Wulf Eckart (szerk.): *Römisches Recht in der europäischen Tradition. Symposion aus Anlaß des 75. Geburtstages von Franz Wieacker*. Ebelsbach: R. Gremer, 41–88.
- ZWALVE, Willem Jans (1998): *Keizers, soldaten en juristen. Vijf Romeinse juridische biografieën*. Deventer: Kluwer.

Béli Gábor

A magyar államszervezés – az adományrendszer és következményei a 16. századig

Bevezetés

A magyar állam Géza nagyfejedelem és fia, az első magyar király által (részint a levert és leigázott nemzetségi előkelőktől, szabad magyaroktól) elfoglalt, hatalom alá vett terület és népesség feletti hegemón uralom kiépítése és megszervezése révén jött létre. 972-re az Árpád fejedelmi nemzetségből, annak hatalmi területén Gézán, valamint a vele közeli rokonságban álló Koppányon (vagy ha még ekkor életben volt, Koppány felmenőjén) kívül más nem maradt. Géza erőszakkal kiépített és kiterjesztett hatalmát új típusú uralom megszervezésével biztosította. 972-ben a német császártól térítőpapokat kért, majd a békés viszony megalapozása érdekében követeket, tizenkét előkelőt (*XII primates Ungarorum*) küldött arra a *Hoftagra*, amelyet 973 húsvétjának ünnepén (március 23.) I. Ottó tartott Quedlinburgban, ahol küldöttjei útján lemondott a megszállt bajor és morva területekről. E szövetségkeresésben Kristó Gyula a német és bizánci birodalom között II. Ottó társcsászár és Teophanu hercegnő frigyével létesült szövetség Gézát fenyegető veszélye elhárításának eszközét feltételezte.¹ A nagyfejedelem hatalmi területe ellen irányuló bizánci törekvéseknek azonban semmi nyoma. A bizánciak tervei nem terjeszkedtek túl a bolgárok leverésén. A Kárpát-medence meghódítása soha nem merült fel a 9–10. században, sőt az „ókori Sirmium is elvesztette erre az időre stratégiai szerepét és vonzerejét” a bizánci birodalom számára.² A quedinburgi követjárás alkalmával a szép számmal megjelentek előtt világossá vált, hogy a pannon vidéken egyeduralmat építő Gézával hatalmi tényezőként kell számolni.³ Ez a fajta ismertség

¹ KRISTÓ 1985: 46.

² BÓNA 2000: 74.

³ Quedlinburgban a két császár (I. Ottó és fia, II. Ottó társcsászár) és feleségeik részvételével tartott ünnepség alkalmával a „külső résztvevők” közt volt Kékfogú Harald dán király, Vasfejű

Géza további kapcsolat- és szövetséglétesítéseiben is bizonnyal szerepet játszott, amivel biztonságos környezetet teremthetett hatalmának kiépítéséhez. A gyermekei megházasításával létesült szövetségek közül döntő jelentőségűnek bizonyult fiának, Istvánnak Civakodó Henrik leányával, az új bajor herceg, IV. Henrik testvérével, Gizellával kötött házassága (995–996), amellyel egyébiránt – a megegyezésnek megfelelően – a Duna két partján jelentősebb keleti területekhez jutottak a bajorok, és évszázadokra rögzültek a Morva és a Lajta menti magyar–német határok.

Géza országépítésének tényei nem ismertek, ugyanakkor az nyilvánvaló, hogy István apja fejedelmi hatalmi szervezetének segítségével építette ki a maga uralmát, és teljesítette ki azt királlyá koronázását követően a Kárpátok koszorúján belül.

Mióta létezik magyar állam?

Géza és Szent István hatalomépítését, azt a folyamatot, amelynek eredményeképpen Szent István nevéhez kötve az új típusú, keresztény királyi hatalom megszerveződött, államalapításnak szokás leírni. Engel Pál szerint ez a meghatározás „némileg” anakronisztikus, „mert az a politikai rendszer, amely akkor létrejött, még évszázadokig messze volt attól, hogy államnak lehessen nevezni”.⁴ Noha Engel az államalapítás megnevezésből az „állam” előtag időelőttiségét kifogásolta, az „államalapítás” szóösszetételből jogi értelemben az „alapítás” utótag aggályos, minthogy az államalapítás, egyáltalán valamely cél megvalósítására hivatott szervezet létesítése, megalapítása olyan jogi (alkalomhoz: helyhez és konkrét időponthoz kötött), egyedi aktust feltételez, amely a szükséges szervezeti-működési előfeltételek megteremtése, biztosítása mellett, illetve azzal együtt, a szervezeti és működési szabályok megállapítására, elfogadására, rögzítésére irányul. A lényegi kérdés ezek után az, hogy ama keresztény elveken nyugvó politikai-hatalmi szervezet, amelyet Szent István apja nyomdokain hozott létre, ismérvei alapján államnak tekinthető-e.

Pandulf beneventói herceg, a birodalom hűbéresei: II. Boleszláv cseh herceg, valamint Mieszkó lengyel herceg maga helyett túsul küldött fia, Boleszláv – a későbbi Bátor (I.) Boleszláv –, továbbá a pápa követe, Johannes Tizmiszkesz bizánci császár követei (*legati Grecorum*), 12 magyar előkelő, két bolgár előkelő, I. Jaropolk kijevi fejedelem követei, valamint a hispániai Omajjád Birodalom képviselője. BÓNA 2000: 73; GULYA 2002: 27; KATUS 2000: 279.

⁴ ENGEL 2001: 26.

Engel tehát, ahogy e századelőn mások is, mint Font Márta és Sashalmi Endre, Otto Brunner és Joseph R. Strayer államfelfogását követve elvetette a Szent István-i állam létét, mi több, Sashalmi az államfogalom használatát a „középkori politikai szerveződésekre” egyenesen félrevezetőnek tekinti.⁵ A modern államkritériumokat figyelembe véve a Szent István alatt kiépült hatalmi-politikai konstrukció valóban csak bizonyos államisági jegyeket hordoz, de ha létezik „modern” állam, akkor annak szerves előzménye a „nem modern”, ha úgy tetszik, az „archaikus” állam, minthogy az állam, amely többek felfogása szerint a „modern” állammal feleltethető (csak) meg, nem előre meghatározható, illetve meghatározott együttes államkritériumok meglétével létesül, hanem a hatalmi-politikai tényezők által konstruált intézményeken fungálva jön létre a meglévő intézmények hatalmi-politikai érdekeknek megfelelő alakításával, újabb intézményi megoldásoknak az aktuális hatalmi-politikai célok és törekvések érvényesítésére alkalmas rendelkezésekkel, jogi szabályokkal történő rendszerbe szervezésével. A történeti előzményekre is figyelemmel, az államnak nincsenek korszakoktól függetleníthető, minden államra nézve egyformán definiálható, államiságot hiánytalanul leíró, államminőséget kimerítő ismérvei, viszont vannak államműködésre jellemző tipikus jegyei, államiságot, állami létet jelző vagy mutató szervezeti-intézményi megoldásai és megnyilvánulásai.

Szent István, miután 998-ban Koppány legyőzésével egyesítette az Árpád fejedelmi nemzetség tartományait, 1000 karácsonyán (december 25-én vagy 1001. január 1-jén) királlyá koronáztatta magát a pápa felhatalmazásából. Ezzel keresztény királyi legitimitást, modern kifejezéssel élve nemzetközi jogi alanyiságot nyert Európában. Thietmar merseburgi püspök közel egykorú tudósítása szerint István a császár „kegyéből és biztatására” nyert „koronát és áldást” a pápától.⁶ Deér József szerint „a korona küldése valamely keresztény uralkodó számára a X. és XI. század fordulóján még nem a pápa szuverén elhatározásától függött, hanem erre csak a császárnak mint a keresztény világ tényleges irányítójának hozzájárulásával kerülhetett sor”.⁷ III. Ottó szerepe István királlyá avatásának engedélyezésében, a hagyomány szerinti koronaküldésben,⁸ jóllehet – mivel

⁵ FONT 2009: 92–93; SASHALMI 2006: 9–10; MAKK 2010: 17–18, 20–21.

⁶ KRISTÓ 1999: 110.

⁷ DEÉR 1938: 96.

⁸ A koronaküldés magát erősen tartó hagyománya ellen szólnak Tóth Endre okszerűen helytálló megállapításai: „A felkenés jelentőségét a királlyá avatásban nem kérdőjelezhetik meg azok

semmilyen tény sem igazolja – a felkenés pápai engedélyezése nem volt formálisan érvényességi kellékként császári beleegyezéshez kötve,⁹ valóban nem vonható kétségbe. Az 1000. év végén Rómában tartózkodó császár egykori nevelőjével, Gerbert d'Aurillac-kal, II. Szilveszter pápával a Római Birodalom feltámasztásán fáradozott. Ennek okán – akár István királlyá avatásának indítványozójaként, akár a pápa elhatározásának támogatójaként – érdeke fűződött Magyarország integrálásához a „keresztény impériumba anélkül, hogy ez valóságos függő viszonyt jelentett volna István számára”.¹⁰ Szent István szuverén uralkodóként folytatta apja békére törekvő politikáját potens szomszédjaival, Bizáncsal és sógorával, II. Henrikkel. Csak a szász (száli) dinasztia kihalása után bonyolódott konfliktusba II. Konráddal 1030-ban, akinek Magyarországra támadó hadait Bécsig üldözte, majd felmorzsolta. Szvjatoszlav kijevi fejedelem fiával, Vlagyimirrel is „békében élt”, aminek egyetlen bizonyítéka, hogy nem volt köztük semmiféle háborús összetűzés.¹¹ A lengyelekkel 1018-ban a német–lengyel békekötés folyamánként rendeződött az addig – a császár és a lengyel fejedelem közti szinte folyamatos viszály miatti – békétlen viszony, amelyet az 1018-at megelőző években Vitéz Boleszláv betörése a magyar végekre is súlyosbított.¹²

Szent István szuverén uralkodóként pénzt bocsátott ki. A német mintára vert obulus (féldénár) előlapján a *Stephanus Rex*, míg a hátlapján a *Regia Civitas* felirat olvasható. Első pénze azonban az az 1006 előtt, valószínűleg a koronázás alkalmával vagy röviddel azután vert ezüstpénz, amelynek előoldalán szárnyas lándzsát markoló kéz látható *Lancea Regis* körirattal, hátoldalán pedig a *Regia Civitas* szavak.¹³

Magától értetődően a szuverén uralkodó ismervének tekintette Kristó a „törvényalkotást” is Szent István két „törvénykönyvéről” megemlé-

az adatok, amelyek uralkodói jelvények ajándékozásáról tudósítanak [...]. Elvileg persze nem zárható ki sem egy pápai, sem egy császári koronaküldés: ez azonban nem volt szükségszerű, és I. István esetében semmi nyoma a 11. századi forrásokban. [...] a 11. században nem a koronának volt elsősorban és kiemelten királyavató jellege, hanem az egyházi felkenésnek, az *unctiónak*. A magyar királyavató koronának a 12. század közepétől kialakuló, az egyedüli és valódi koronázó jelvény szerepét a 11. századra visszavetíteni nem lehet.” Tóth 2000: 58.

⁹ HOLUB 1944: 38.

¹⁰ ENGEL 2001: 29.

¹¹ FONT 2022: 96–97.

¹² KRISTÓ 1999: 73.

¹³ BÓNA 2000: 84.

kezve.¹⁴ Az első magyar király által alkotott kötelező magatartásszabályok törvényként történő meghatározása bevett, és egyáltalán nem kifogásolt. A Szent István-i állam létét kétségbe vonók is, mint ahogy Engel, fenntartás nélkül beszélnek már a 11. századi jogalkotással kapcsolatban törvényekről, illetve törvénykönyvekről: „Magától Istvántól két törvénykönyv származik”, majd e tárgyú mondandóját Engel Szent László „törvénykönyveinek” keletkezésével folytatta.¹⁵ Ha a magyar állam létrejött e első király uralkodását követően még „évszázadokig messze volt”, akkor a „törvény”, különösen a „törvénykönyv” megkülönböztetés éppen úgy anakronisztikus, mint Szent István hatalmi politikai szervezetének azonosítása az állammal. Ugyanis a modern törvény fogalom – természetesen modern állami keretek közt – a törvényhozóra, a törvényalkotás szigorúan szabályozott rendjére nézve nem feleltethető meg az államszervezés korabeli feltétlen hatalomból fakadó úgynevezett törvényhozással, a helyén kezelve: a királyi jogalkotással. Ugyanakkor a király, ez esetben az első magyar király a kötelező magatartásszabályok megállapításával éppen úgy jogalkotó, miképp a jelenkori, alkotmányban, alaptörvényben, törvényekben rögzített elvek és szabályok szerint működők. Kristónak az a megállapítása, miszerint Szent Istvánnak az egyébiránt a szász Thankmar által 1024 és 1025 közt szövegezett és szerkesztett¹⁶ „I. törvénykönyve lényegét tekintve büntető törvénykönyv”, bár számos deliktuális tényállást rögzít hozzárendelt büntetésekkel, az első *decretumot* valóban anakronisztikus büntető törvénykönyvnek aposztrofálni, hiszen a „büntető törvénykönyv” jogdogmatikai ismérvei ténylegesen a 19. századra kristályosodnak ki.

Az államműködést jelző megnyilvánulások közé kell sorolni, ahogy ezt Kristó is tette, a királyi oklevéladást. Szent István uralkodásának idejéből nem maradt fenn ugyan egyetlen hiteles, eredeti darab sem, a legkorábbi, 1002-re datált, a 12. századból származó, a pannonthalmi apátság jogait összegző interpoláció az első magyar király idejében adott oklevél felhasználásával készült. Ezzel egykorú a veszprémvölgyi apácák számára szóló görög nyelvű levél (1002 előtt), de ennek csak a szövege eredeti, átiratai Kálmán uralkodása alatt, 1109-ben keletkeztek.¹⁷

¹⁴ KRISTÓ 1999: 59–60.

¹⁵ ENGEL 2001: 37.

¹⁶ CSÓKA 1974: 154–159, 172–173.

¹⁷ SZENTPÉTERY 1930: 36; FEJÉRPATAKY 1892: 21–22, 31–32, 38–39.

Ami a királyi hatalom államműködési szervezeti jegyeit illeti, Szent István a hatalma alá vont területet egyházmegyék, várispánságok és vármegyék létesítésével igazgatta. Meg kell azonban jegyezni, hogy a várispánságok és vármegyék szervezésével megvalósuló igazgatás nem minősíthető közigazgatásnak¹⁸ sem Szent István, sem Árpád-házi utódai, sem a vegyesházi királyok alatt, ahogy Engel megközelítésében a megye sem tekinthető egyfajta „közigazgatási egységnek”, aki a közigazgatás szót – nyilván viszonyításul – maga is idézőjelbe téve használta. Ezek az ispánokra bízott intézmények, illetve maguk a várak és megyék élére állított ispánok a királyi kormányzás szervei voltak, amelyeknek a működtetéséhez és működéséhez szükségképpen a királyi akaratot érvényre juttató igazgatási jellegű teendők és tevékenységek járultak. Közvetlen (személyes) lekötelezésben álló egyházi és világi előkelőkből (idegenből jöttekből és magyarokból) szervezte a király a királyi tanácsát, amelynek világi elemeit ellátandó feladataikra tekintettel elsősorban ispánjai alkották. E király által szervezett, „az uralkodó személyéhez kapcsolódó” tanácsnak nem volt hatásköre, hanem csak a király által megállapított feladatköre.¹⁹ Udvarában a király belátása szerint tanácsa bevonásával bíráskodott, illetve bírókat delegált.

Makk Ferenc a Szent István-i hatalmi-politikai szervezet államnak minősülését elvetőkkel szemben helyesen állapította meg, hogy „a Szent István-i politikai struktúra – mint állam – a király vezetésével saját törvényei és meglévő intézményei révén szuverén módon szervezte és irányította a fennhatósága alatt élő nép egészének életét, ugyanakkor hatékonyan kifejezésre juttatta és érvényesítette az uralkodó (egyházi és világi) elit érdekeit és törekvéseit”. Véleményével azonosulva, valóban „ezek azok az államismérvek, államkritériumok, amelyek [...] számos államdefinícióban – természetesen eltérő mértékben és eltérő hangsúlyal – megfogalmazásra kerülnek”.²⁰

Makknak az a megjegyzése ugyancsak figyelmet érdemel, hogy tudniillik a „mai modern állam-fogalom pontos jelölésére, mai jelentésének kifejezésére teljesen azonos értelmű latin vagy más nyelvű szó a középkor idején nem volt használatban”.²¹ Ebből következően a középkor írástudóitól számonkérni a modern állammal adekvát definíciót valóban

¹⁸ MAKK 2010: 24; ENGEL 2001: 65.

¹⁹ BÓNIS [é. n.]: 95–96.

²⁰ MAKK 2010: 28.

²¹ MAKK 2010: 27.

„fogalmi” képtelenség, az viszont tény, hogy azonosíthatók az állam szervezeti és működési empíriái.

Ahogy Makk is jelezte, léteztek a középkorban az államhoz, államszervezethez és az államműködéshez kapcsolható fogalmak, egyrészt a politikai hatalomgyakorlás meghatározó tényezője, a király által működtetett politikai-hatalmi szervezetet jelző *monarchia*, illetve *regnum*.²² Utóbbi már a korai magyar forrásokban megjelent, jelölve a királyi hatalmat (konkrétan és általában), továbbá, amire a király hatalma kiterjed: a király hatalmi területét, és ezzel egyetemben a király hatalma alá tartozókat és a hatalomnak alávetetteket. Majd a *regnum* mellett feltűnt a *regimen* is.

A *regimen* jelentéstartalmának tisztázásához a Nyulak szigeti (Margitszigeti), 1266. március 23-án írásba foglalt, IV. Béla és idősebb fia, István közti békeokmány segít, amelyben a „*regnum*” párjaként következetesen a „*regimen*” jelent meg, és mindig István ifjabb királyra nézve, mint az ő „kormányzata” alatt álló területen keletkezett perek, vagy a királynak a fia „kormányzata” alatt élő bárói és szerviensei. A *regnum* és *regimen* minden esetben konkrét helyhatározói értelemben jön elő, vagyis az ifjabb király hatalmi területén támadt perekről, a királynak az ifjabb király hatalmi területén élő báróiról és szervienseiről esett szó, hasonlóképpen a királytól és országából fiához vagy annak területére, ellenkezőleg pedig, István ifjabb királytól és területéről menekülő gonosztevőkről. Szűcs Jenő szerint a Pozsonynál 1262. december 5-e előtt létrejött egyezmény és annak megerősítései, beleértve a Nyulak szigetén kötött békét is, két uralkodó elkülönült hatalmi „szféráját” hozta létre egy egységes *regnum* keretein belül, de ennek „egyik fele sem volt már igazi értelemben vett ország, ahol a körülhatárolt territórium és az alattvalók köre fedte volna egymást”, annak ellenére, hogy „a főhatalom és az ország eszmei egységéből valamit” a király és „jogásza” próbáltak megőrizni, amit azzal juttattak kifejezésre, hogy a király országát, a királyi hatalmat megkülönböztették az ifjabb király kormányzatától, hogy tudniillik a királynak országa, az ifjabb királynak kormányzata volt.²³ A Nyulak szigeti béke rendelkezései és más okleveles emlékek alapján a *regimen* nemcsak a király hatalmi területét jelölte, hanem a király hatalmát is, amelynél fogva szabályt alkot, ítélkezik, kinevez, adományoz, adóztat. A *regimen* a ténylegesen gyakorolt hatalmi jogosítványok együttese, gyűjtőfogalma,

²² Makk 2010: 27.

²³ Szűcs 2002: 164.

éppen úgy, mint a *regnum*, és éppen úgy hordozza általában a személytől elvonatkoztatott, illetve elvonatkozatható királyi hatalom jelentéstartalmát is. Ezek után fontos hangsúlyozni azt is, hogy a IV. Béla és István ifjabb király közt létesült egyezményekben a hatalomgyakorlás tényleges megosztásáról volt szó az állam keretein belül. Istvánnak nem állt szándékában egy másik, „önálló territóriummal” bíró ország (állam) létrehozása, csak az, hogy mindaddig, amíg meg nem szerzi a trónt, éppen úgy teljes királyi hatalmat gyakorolhasson övéi, mint ahogy atyja a sajátjai felett. Ez pedig hatalmi területet követelt. E *regimen* alá vont terület adta voltaképpen a keretét, vagy inkább a realitását a „perszonális”, a lekötelezettek, saját alattvalók feletti hatalomgyakorlásnak területen belül és kívül egyaránt, azzal együtt, hogy hatalmát, a viszonyosság jegyében, a király lekötelezettjeivel szemben a megegyezés szerinti engedmények biztosítása mellett volt kénytelen gyakorolni területen belül. Ez viszont a saját hatalmi terület felett gyakorolt teljes joghatósága kölcsönös elismerésén túl a király és ifjabb király szükségképpen együttműködését várta el. A király és ifjabb király ezért egy különös, „közös”, a hatalmukkal és tekintélyükkel eljáró törvényszéket is felállított.²⁴

A tulajdonviszonyok sajátosságai és szerepük a királyhoz fűződő lekötelezési viszonyokban és az államműködésben a 13. századig

A király hatalma óriási birtokállományon nyugodott, ami alkalmassá tette arra, hogy a személyes lekötelezésébe vont, „házába”, udvarába (*domus regia*, *aula regia*, *curia regia*) fogadott egyházi és világi szolgálattevőit kellőképpen ellássa, javadalmazza, és minden más királyi szolgáló nép felett másoktól nem befolyásolt, korlátlan hatalmat gyakoroljon. Ahogy Deér József megállapította, a rendszer alapja a királyi udvar volt, „melynek háznépével (*familia regia*) úgy kormányozta az országot, mintha magántulajdona volna”.²⁵ A király hatalma nemcsak familiájára (tág értelemben: minden személyes szolgálattal tartozó és minden, a különböző királyi birtokokon szolgáló, a királyi birtok művelése révén eltartott nem termelői, valamint gazdálkodásra kényszerült és kényszerített termelői tevékenységet folytató lekötelezettre) terjedt ki,²⁶ hanem

²⁴ BÉLI 2013: 4.

²⁵ DEÉR 1938: 102.

²⁶ BÓNIS [é. n.]: 79–90, 91–92.

azokra is, akik nem tartoztak a király cselédségébe, vagyis nem álltak a királlyal személyes lekötelezési, illetve dologi függő viszonyban, akik csak bizonyos „közkötelezettség” teljesítésére: külső ellenség támadása esetén katonáskodásra, és ezzel összefüggésben, legalábbis a 12. század elejétől igazolhatóan, adófizetésre, valamint a király által mindenkiel szemben támasztott vallási és egyházzal szembeni elvárások betartására voltak kötelesek. A király e despotikus uralmának nem volt más korlátja, csak a hatalmának fenntartása, védelme és a familiájába tartozók érdekében figyelembe vett, illetve követett szokás és erkölcs, voltaképpen a szokásjog és a kánonjog szabályrendje. Ebből következően a királynak a 12. századig tulajdonképpen nem pusztán jogkörei, illetve ügynevezett királyi jogai voltak, hanem mindenre és mindenkire kiterjedő, másnak vagy másoknak semmiféle jogosítványa által nem korlátozott és nem is korlátozható hatalma a lekötelezési viszonyrendszerből fakadóan, mint-hogy bármely hatalmi jogosítvány gyakorlását bárki számára a király elhatározása tette lehetővé.

A királyi hatalomgyakorlás szervezetének kiépítésében és működtetésében a kezdetektől meghatározó jelentősége a tulajdonviszonyok alakításának volt. A „magántulajdon” formáinak vizsgálata körében a királyi ingatlantulajdonból kiindulva Engel sajátos megállapítással rukkolt elő a király „magánvagyonától”, a királyi udvarok, udvarházak szervezetébe, erdőispánsági uradalmakba rendelt birtokoktól megkülönböztetett várbirtokokat illetően: „A királyi várakat a hozzájuk tartozó várföldekkel és várnépekkel együtt általában a királyi földtulajdon egyik formájának szokás tekinteni. A legtöbb szakember úgy gondolja, hogy a várföldek valójában olyan királyi birtokok voltak, amelyeket katonai céllal különítettek el, a várnépek pedig a király olyan szolgálói, akiknek hadiszolgálat volt a sajátos kötelezettségük. Ezt a nézetet, bármennyire elterjedt is, [...] mellőznünk kell, mert a királyi váraknak [...] semmi közük nem volt a földesúri intézményhez. A várföld a jelek szerint épp az ellentéte volt a magánbirtoknak, lett légyen az a király vagy mások magánvagyon, a várnépek pedig a lakosságnak azon kategóriáit foglalták magukba, amelyek megőrizték szabad állapotukat, és nem kerültek földesúri hatalom alá”.²⁷ Korábban, amikor a saját falvakban élő várnépek (*populi castrii*) joghelyzetét tárgyalta, Engel az általuk bírt földet sajátjuknak minősítette, szó szerint: „a föld az övék volt abban az értelemben, hogy nem lehetett őket elűzni róla”, majd azt is hozzátette, hogy a várnépek által

²⁷ ENGEL 2001: 70–71.

birtokolt földet a „vár földjének”, „várföldnek” (*terra castris*) is nevezték, „és bizonyos értelemben a vár tulajdonának számított”, azzal, hogy „a vár népei a vár uralmának voltak alávetve, s ezáltal a vár ispánjának is, aki azt a király nevében kormányozta”.²⁸ Ez a feltételezés ott szenved hibában, hogy a várnak nem volt perszonalitása, azaz jogalanyiséga, következésképpen nem lehetett joga, tulajdona, azt is hozzátevé, hogy az ispán nem a várat, hanem a királyt mint tulajdonost képviselte, minthogy eredendően annak a királyon kívül más tulajdonosa nem volt, és nem is lehetett. A várnépeknek kétségkívül volt valamiféle korlátozott rendelkezési joga, de magánjogi viszonyaikat joghelyzetük határozta meg, mégpedig alapvetően az, hogy egyoldalú nyilatkozattal vagy ráutaló magatartással (engedély nélküli távozással) nem hagyhattak fel a vár szolgálatával. A várnépek joga a szolgálatteljesítésükhöz kötődő birtoklásra, valamint a gazdálkodási tevékenységük eredményeképpen keletkezett hasznok szedésére korlátozódott, és ennek megfelelően rendelkezésük e befolyt hasznokon kívül másra nem terjedhetett ki. A vár hadakozásra, várbeli tisztségviselésre rendelt, nem adózó előkelői, a várjobbágyok (*jobagio-nes castris*) ugyanilyen birtokosi helyzetben voltak, azzal, hogy örököseik jogállásukat és birtokaikat – minden bizonnyal már a kezdetektől – *de facto* megörökölték, amely tényleges öröklés az idők során szokásjoggá szilárdult. A várjobbágyok helyzete jogállásukból adódóan más volt, mint a várnépeké, ugyanis, ahogy ezt Zsoldos Attila megjegyezte, „a várbeliek státusának és birtoklásának [...] stabilitása teljes egészében a király kegyétől függött, kimondott és alkalmazott jogelvek által biztosított védelemben nem részesült”.²⁹ Ez különösen a 13. században mutatkozott meg, amikor a király várnépeket adományozott nagy számban földjeikkel együtt (mintegy tartozékokat). A várjobbágy ezzel szemben nem volt elidegeníthető földjével egyetemben, sőt, ahogy Zsoldos megállapította, „a várjobbágyi státus föld birtoklására feljogosító voltát [...] a magyar királyok a 13. században elismerték. Ez az elismerés azonban korántsem jelentette azt, hogy a királyok, akár a legcsekélyebb mértékben is, lemondtak volna a várjobbágyok személyéhez, illetve földjeihez való főtulajdonosi hatalmukról”.³⁰ Noha a várjobbágy a jogállásából következő szolgálatellátáshoz rendelt földet sajátjaként birtokolta, és törvényes örököseinek e jogát a király is elismerte, a várföldből juttatott birtoknak

²⁸ ENGEL 2001: 63.

²⁹ ZSOLDOS 1999: 84.

³⁰ ZSOLDOS 1999: 85–86.

éppen jogállása sajátosságából adódóan nem volt tulajdonosa, vagyis a jog nem oszlott meg a király és a várjobbágy között, ennek okán, mivel csak a király tulajdonosi mivolta értelmezhető a várjobbágnak juttatott várföldre nézve, indokolatlan a királyok főtulajdonosi hatalmáról beszélni. Ugyanakkor a várjobbágy ingatlantulajdon-szerzési képessége saját vagyona terhére nem volt korlátozott, valamely (nem a várhoz tartozó) ingatlannak megszerezhetette a tulajdonjogát.

Magánosok számára a tulajdont Szent István I. dekrétumának 6. fejezete deklarálta: „[...] mindenkinek legyen szabadsága vagyonát felosztani, feleségének, fiainak és leányainak és rokonainak, vagy az egyháznak adományozni, és ezt halála után se merje senki érvénytelenné tenni”.³¹ A „*sua*”, a saját, azaz saját vagyon egyaránt feltételezi az ingó és ingatlan vagyont, tehát a magánosnak hatalma alatt tartott, vagyis sajátjaként birtokolt ingatlanait, földjeit is. Ezt ismételte meg Szent István II. dekrétumának 2. titulusa egy különösen fontos kiegészítéssel: „[...] rendelkezék mindenki saját vagyona, valamint a király adományai felől, míg él, kivéve, ami püspökséghez és ispánsághoz tartozik, és halála után fiai hasonló tulajdonnal örököljék”.³² A II. dekrétum 2. fejezete határozottan a király közvetlen környezetébe, az aulába tartozókat feltételezi, hiszen itt nemcsak saját vagyonról (*propria*), hanem királyi adományokról (*dona regis*) is szó volt, adományokra pedig a királynak közvetlenül lekötelezett, familiájába fogadott előkelőin kívül mások (egészen a 12. század végéig) aligha számíthattak. A két dekrétum kiemelt rendelkezései arra engednek következtetni, hogy a király lekötelezett hívei, a familiájába tartozók számára ismerte el formálisan a tulajdonosi jogokat. Jól látható, hogy a tulajdon attribútumai közül a tulajdon felőli rendelkezés a halál esetére szóló rendelkezésként nyert kifejezést, aminek észszerű magyarázata, hogy a dekrétumok keletkezésének idején a tulajdonosi rendelkezésnek ez lehetett a gyakoribb, egyben látványos esete, különösképpen azért, mert itt egyrészt a tulajdonosnak rendelkezése révén vagyonszerző feleségéről és leányáról is, másrészt családjához nem tartozó kedvezményezettéről, jelesül az egyházzal volt szó. Az adomány örökletessé tételével a Szent István-i államkonstrukció jellemzője „a hűbéri elv alkalmazásának teljes hiánya”.³³ Következésképpen „Magyarországon nem létezett

³¹ BAK-BÓNIS-SWEENEY 1999: 3.

³² BAK-BÓNIS-SWEENEY 1999: 9.

³³ DEÉR 1938: 103.

hűbértok, sem ekkor, sem később. A földbirtok mindig teljes jogú tulajdont, *allodiumot* jelentett, amit nálunk *praediumnak* neveztek.”³⁴

E két, a magános tulajdonát érintő rendszabáshoz járul az I. dekrétum 26. fejezetének harmadik tényállásában rögzített öröklési szabály is, miszerint ha örökhagyó (férfi) fiú örökös híján hal meg – megjegyezve, hogy *haeres* alatt mindig férfi értendő a törvényes öröklés rendjén –, vagyonát rokonai öröklik, ha pedig ilyenek nincsenek, a király lesz az örökös. A király tehát a szokásos, a fennálló, a nemzetségi elvet követő öröklési rendet erősítette meg azzal, hogy magát tekintette és jelölte ki az urafogyott vagyon szükségképpen örökösének. Ezzel együtt a nemzetségi szabály volt irányadó a királyi adomány öröklésénél is, hiszen a fiak, az örökhagyó férfi lemenői (egyenlő hányad szerint érvényesítendő) jogának biztosítása az adományban a lemenő öröklés rendjének követését jelentette.³⁵

A 12. századi, halál esetére szóló rendelkezésekről felvett oklevelek igazolják, hogy az e dekrétumokban rögzített rendszabások a gyakorlatban ténylegesen érvényre jutottak az aulához tartozók körében. A király engedélyével, illetve megerősítésével öröklött, adományos, valamint királyi adományon kívül szerzett – vásárolt – földjeik felől rendelkeztek, amely engedélyezés a király adományban fenntartott dologi, illetve szükségképpen öröklési jogáról történő lemondást jelentett, amihez ha a rendelkezőnek volt öröklésre jogosult rokona, ennek beleegyezése is csatlakozott.³⁶ E halál esetére szóló intézkedésekből ismertek az előkelők számára tett királyi adományok, ugyanis a 12. század végéig világiak részére nem készültek adománylevelek. Míg a király kegyéből adományt szerző egyházak kiváltképp vagyoni jogaik védelme érdekében már a kezdetektől bizonyító leveleket eszközöltek ki, magánosok esetében a király szóbeli intézkedése egyelőre elégséges volt, ami minden bizonnyal magában foglalta a birtokátadás, a bevezetés elrendelését, amelynek foganatosításáról okkal feltehető, hogy a király és alulája előtt tett bizonyosságot az iktatásra kiküldött.

A juttatásokról adott levelek arról győznek meg, hogy a király környezetéhez tartozó előkelők ingatlan vagyonuk felőli rendelkezési jogukat a királyi aula nagyjainak aktív közreműködése mellett gyakorolták. A személyes lekötelezetteknek ebben a rokoni szálakkal átszőtt közösségében

³⁴ ENGEL 2001: 71.

³⁵ ECKHART 1932: 288.

³⁶ BÉLI 2017: 101–102.

a rendelkező érdekérvényesítését döntően a királyhoz fűződő viszony, a viselt tisztség, méltóság befolyásolta. Kálmán 1100 körül keletkezett, a Szent István-i elveken épülő I. dekrétumának 20. fejezete az adományos jószág esetében a rendelkezési jogot egyetemes érvénnyel korlátozta a király fenntartott dologi joga, mégis az adományos lemenői, illetve a *germanus*, vagyis a(z) (atyai) fitestvér ugyancsak korlátozott tulajdonának elismerése mellett. Ezt a korlátozást csak egyedi mentesítés, a király dologi jogról történő lemondása oldhatta fel. A rendszabás egyúttal különös kedvezményt biztosított azoknak, akiknek elei az első királytól nyertek adományt, különösen az idegenből jött előkelő adományosok leszármazóinak, minthogy ezek olyan „szállásbirtokosokká”, gyökeresekké váltak, mint a „magyar” (születési) előkelők. A *germanus* jogának elismerése az első adományos kedvezménye volt, akinek *germanusa* vagy *germanusai* egyébként az adományozáson kívül szerzett jószágban törvényes örökösként örököltek.³⁷

A tulajdont érintő szabályok kiterjesztése

A 13. század elején indult meg a királyi família bomlása, a királyhoz fűződő személyes lekötelezési viszonyok lazulása, ezzel együtt az egyház és a királyi tanács súlyának növekedése a hatalomgyakorlásban. Az egyetemes egyházban bekövetkező változások hatására Kálmán tett először a saját egyházat érintő engedményt, amelyet utódai újabb megerősítésekkel szélesítettek ki. II. András 1222-ben, 1231-ben és 1233-ban biztosította tanácsa bevonásával alkotott dekrétumokkal azokat az egyház joghatóságát, vagyoni kedvezményeit rendező szabályokat, amelyek a magyar főpapság és egyház saját érdekű működését segítették elő a királyi hatalomgyakorlás tényleges befolyásolásával egyetemben. Az 1222-ben az egyháziak számára adott dekrétum az egyház joghatóságát rendezve az egyház tulajdonát érintő pereket szentszéki hatáskörbe utalta: „Ha valamely világi ezek közül valakit akár birtok, akár lopás, akár földek miatt, vagy bármely más kereset címén világi bíró elé merészeli vinni, szenvedje ügyének tényleges vesztét.”³⁸ A király az egyház e szélesre tárt szabadságát az 1233-ban adott úgynevezett beregi egyezményben is fenntartotta az ingatlantulajdon iránti perek kivételével: „[...] akarjuk és egyetértünk, hogy klerikusok és egyházi személyek egyházi bíró előtt

³⁷ BÉLI 2017: 104–105.

³⁸ FEJÉR 1829–1844: III/1. 379.

feleljenek, és egyezzenek meg minden perben, kivéve földek felől”, mint-hogy „[...] az egyházak földjeinek és egyháziak földjeinek pereit mindig Magyarország mindenkori királyai szokták tárgyalni és befejezni [...]” (8. artikulus).³⁹

A Szent László nevéhez fűzött dekrétumokban *nobilis* címmel azonosított előkelők közül a 12. század végére emelkedtek ki a király méltóságviselői és udvarának tisztségviselői. E kitüntetett, a *nobilis* elem-től az 1172-ben feltűnt⁴⁰ jobbágy névvel megkülönböztetetteket 1218-tól mind gyakrabban *baro* néven említették. A jobbágyurak, bárók és szűkebb rokonságuk a 13. század elejére a méltóságviseléssel és az ehhez járuló egyéb, megyéspánságból is származó javadalmak, valamint jelentős királyi adományok révén hadakozásra alkalmas szabad birtokosokat, királyi szervienseket, illetve *nobilis* állásúakat tudtak nagyobb számban szolgálatra familiárisként lekötölni, ami hadi potenciájuk erősödésével együtt növelte befolyásukat a királyi tanácsban. A tatárjárás után a birtokadományok következtében a bárók által mindinkább befolyásolt királyi tanács már *de jure* hatalmi tényezővé vált úgy a kormányzás, mint a jogalkotás, illetve bíraskodás terén. IV. László regnálása alatt voltaképpen már a bárói-nagyúri csoportok kezébe került a kormányzat.

A 13. század elejétől nevesítik *serviens regis* néven oklevelek a szabad birtokkal rendelkezőknek azt a csoportját, amely a század végére az archaikus nemesség maradékaival összeolvadva jutott szerephez a hatalmi viszonyok alakításában, igaz, egyelőre csak vidéken, azaz a királyi udvaron kívül. Ehhez az is hozzájárult, hogy a szabad ingatlantulajdonnal rendelkezők tulajdonosi helyzete jogi elismerésben és védelemben részesült. A szabad birtokos, királyi bírók joghatósága alá tartozó, az ispán zászlaja alatt hadba vonulni köteles elem tagjaira 1212-ben jelent meg a *serviens regis* jogállásjelöllet.⁴¹ 1217-ből ismert az első királyi szerviensi jogállásra emelés,⁴² majd az 1222. évi aranybulla rendelkezett több pontban joghelyzetükről. A királyi szerviensi jogállás szempont-

³⁹ FEJÉR 1829–1844: III/2. 319.

⁴⁰ 1172-ben Konrádot végrendelete nevezte „*regis ioubagio regionis Ungarie*” néven. FEJÉR 1829–1844: II. 185.

⁴¹ Egyrésztől Hysis pécsvárad apát, másrésztől Sela fia Farkas és Kozma fia Jakab perében nevezték utóbbiakat királyi szervienseknek: „*liberi et servientes regis*”. Lásd WENZEL 1860–1874: VI. 355.

⁴² II. András a Barancs váránál „nemesi hadfelszereléssel” szolgáló Oroszt és annak testvéreit szabadította fel a zalai vár joghatósága alól (kivéve őket a vár szent királyi jobbágysai közül) birtokaikkal együtt azzal az arany és örök szabadsággal, hogy a király szerviensei közé tartozzanak („[...] *cum prediis, Camar scilicet, Wirmile et Mura, terris pariter eorundem ad eos hereditario*

jából kétségkívül a személyes szabadságukat védő rendelkezés, továbbá a nevezetes 4. artikulus, valamint a megyésispán jogkörét korlátozó ama szabály meghatározó jelentőségű, miszerint „megyésispánok szerviensek birtokait ne ítéljék, csak pénz és tized ügyekben” (5. artikulus).⁴³ A 7., a hadba vonulást rendező cikkely ugyancsak a megyésispánok joghatóságát szűkítette azzal, hogy a király zászlaja alá vonulás jogát biztosította a királyi szerviensek számára abban az esetben, ha ellenség serege támad az országra.⁴⁴

Az említettek sorából a 4. artikulus különös figyelmet érdemel: „Ha valamelyik szerviens fiú nélkül hal meg, birtokának negyed részét leánya kapja, a maradékról rendelkezék, ahogy akarja. És ha hirtelen halála miatt intézkedni nem tud, közeli rokonainak jusson, akik közelebb állnak hozzá. És ha nincsen egyáltalán semmi nemzetsége, legyen a királyé.”⁴⁵ A cikk szövegezéséhez ragaszkodva a szabály valóban öröklési jogi, és a magyarázók ennek megfelelően mindig ebből indulnak ki, illetve ehhez térnek vissza. A kontextus lényegét kutatva azonban kitetszik, hogy ennél többről van szó, ugyanis, ahogy egykor Szent István I. dekrétumának 6. fejezete, a 4. artikulus is a tulajdonosi szabad rendelkezést kívánta rögzíteni, megfejlve a *nobilis* jogállásuk körében már bevett szokásként követett, a tulajdonos leányát illető kötelesrész, a *quarta puellaris* szerviensek leányai javára szóló formális elismerésével.⁴⁶

Az 1222: 4. cikkely tehát a királyi szerviensek számára azt a tulajdonosi jogot szentesítette, amellyel az előkelők éltek. Ezzel az előkelőkkel azonos szabad ingatlantulajdonossá váltak formális értelemben is, ha úgy tetszik, *de jure* felemelkedtek az előkelő tulajdonosok közé.

Az 1267-ben Esztergomnál gyűlésező királyi szolgáltnak és nemeseknek a király és fiai által a bárók hozzájárulásával utóbb elfogadott petíciójában ugyancsak központi helyet foglalt el a nemesi státuszt meghatározó magánjogok biztosítása: a halál esetére szóló rendelkezés, a nemesi öröklési rend szabályainak tisztázása, az örökösök jogának védelme. A dekrétum 6. cikkelye az örökös híján elhalt nemes után a hagyaték felőli eljárás rendjét tisztázta: „[...] ha valaki a nemesek közül örökösök

jure pertinentibus, aurea et perpetua perfrui libertate, et inter servientes regis annumerari perpetuo). Lásd WENZEL 1860–1874: XI. 141.

⁴³ BAK–BÓNIS–SWEENEY 1999: 32–33.

⁴⁴ VÁCZY 1927: 274; ZSOLDOS 2022: 20–21.

⁴⁵ BAK–BÓNIS–SWEENEY 1999: 32.

⁴⁶ BÉLI 2018: 1010–1011.

nélkül halna meg, birtokait és javait mindaddig szét ne szedjék, senkinek ne ajándékozzák, senkinek ne adományozzák, senkinek el ne örökössék, amíg ugyanennek az elhaltnak rokonait és nemzetségeit jelenlétünkre nem idézték, és az ő, valamint báróink jelenlétében ugyanezekről nem született rendelkezés, ahogyan a jog rendje megköveteli. Ezalatt pedig, az elhalt birtokait és javait rokonai és nemzetségei tartozzanak megőrizni.⁴⁷ Ezután pedig a 9. artikulus az öröklés rendjét rögzítette: „[...] ha valaki a nemesek közül, akinek nincsen örököse, hadjáratban meghal, birtokai, bármilyen módon szerezte azokat, ne szálljanak a király kezeihez, hanem a hadban elhunyt rokonságára vagy nemzetségére szálljanak, úgy tudniillik, hogy az öröklött birtokok nemzetségének maradjanak, a vásároltakat vagy szerzetteket pedig hagyják annak, akinek életében akarta adományozni”.⁴⁸

Murarik Antal az 1267. évi dekrétum öröklést érintő pontjait egyfajta kompromisszum eredményeként fogta fel, ami egyrészt a *fiscus*telő jog, helyesebben a királyi jog érvényesülésének, másrészt a nemes szabad rendelkezési jogának korlátozásában mutatkozott meg.⁴⁹ Valójában mégsem erről volt szó, hanem, ami a 9. artikulust illeti, arról, hogy a királlyal a nemzetségi elvnek megfelelően kívánták deklaráltatni a „*possessiones hereditariae*”, az öröklött, vagyis ősi birtokok öröklését, és ezzel együtt a „*quoquomodo acquisitae*”, vagyis a bármi módon szerzetteket is, ha a háborúban elhalt örökhagyónak nem lett volna halál esetére szőló rendelkezése. Hogy a „*quoquomodo acquisitae*” adományozáson kívül szerzett ingatlan javakra vonatkozott, minden kétséget kizáróan kiderül magából a szővegből, minthogy a szerzett birtokokat a szokásos, a nem adományos javakra alkalmazott „*emptiae vel acquisitae*” szavakkal azonosították. A királyhoz és a király fiaihoz fordulő nemesek azt törekedtek végső soron elérni, hogy a hadba vonuló halála esetére szőló – akár szőban tett – rendelkezése érvényre jusson.

A dekrétummal foglalkozó szerzők közül az egyik legalaposabb vizsgálódást folytató Szűcs Jenő ebben a pontban az 1222. évi Aranybulla 10. artikulusa alapján, miszerint ha a szerviens háborúban hal meg, fiát a király belátása szerint ajándékozza, „a régi magvából kiindulva egészen új örökösödési jogi tételt” látott, és mint Murarik, illetve mások

⁴⁷ BAK-BÓNIS-SWEENEY 1999: 40.

⁴⁸ BAK-BÓNIS-SWEENEY 1999: 41.

⁴⁹ MURARIK 1938: 109.

is, a kincstár háramlási jogának korlátozását vélte felfedezni.⁵⁰ Ezek a *jus regium* korlátozását hirdető megállapítások azonban az „*emptiae vel acquisitae*” félreértése miatt tévesek, a leírt öröklési rendben nincs új elem, érdemét és lényegét tekintve semmiben sem tér el a Szent Istvántól levezethető és a szokásjogban érvényesülő öröklési elvektől.

A 9. cikkellyel szemben a 6. artikulusban rögzített tényállás egészen más. A rendelkezés lemenő örökös nélkül maradt örökhagyóra: „[...] *si aliquem de nobilibus sine heredibus mori contingeret* [...]”, illetve jószágaira vonatkozik. A „*possessiones et bona ipsius*” helyesen értelmezve egész hagyatékáról, az örökhagyó mindennemű javairól beszél, beleértve ebbe az adományosakat is. Ez magyarázza azt a követelést, hogy azokat, vagyis magát a hagyatékot, szét ne szedjék, senkinek ne ajándékozzák, ne adományozzák, és el ne örökössék, míg a rokonokat meg nem hallgatták. A nemesek kérelme tehát arra irányult, hogy a király jelenlétén, a király és a bárók színe előtt, törvényes eljárás keretében tisztázódjék a hagyatékot alkotó vagyონrészek eredete, vagyis az, hogy a hagyatékot képező jószágok közül melyiket, milyen jogcímen bírta az örökhagyó, azzal a jogos elvárással kiegészítve, hogy amíg e vizsgálat nem folyik le, addig hagyják meg a teljes hagyatéki vagyont az elhalt rokonainak birtokában. Jól kivehető, hogy a követelés háttérében nem a *jus regium* korlátozásának szándéka húzódott meg, hanem inkább azok az elszenvedett sérelmek álltak, amelyek a lemenő örökös hiányában elhalt nemes rokonait érték az örökhagyó birtokainak mások által történt elfoglalásával. A 6. artikulus ennél fogva logikusan a dekrétum 5. artikulusához kapcsolódik, mert végső soron az abban rögzített tiltás is a jogellenes foglalások megakadályozására irányult.

Az 1351. évi dekrétum „bevezetője” sajátos módon interpretálta az Aranybulla szabad tulajdonosi rendelkezést tartalmazó 4. artikulusát: „[...] elődünk, második András király úrnak [...] arany pecsétjével megerősített minden gyanútól teljességgel mentes szóról szóra ide a jelen levélbe szóról-szóra átvezetett a benne foglalt minden szabadsággal együtt elfogadtuk, helybenhagytuk és megerősítettük, kivéve [...] egy cikkelyét, tudniillik, hogy örökös hátrahagyása nélkül nemes embereknek legyen szabad egyházak, avagy mások javára, akiknek akarják élők közt és halál esetére birtokaikat hagyományozni, eladni vagy elidegeníteni, sőt ellenkezőleg, egyáltalán ne legyen semmi joguk, hanem birtokaik atyafijaikra, közeli hozzátartozóikra és nemzetségeikre szálljanak jog

⁵⁰ Szűcs 1984: 346.

és törvény szerint, tisztán és nyilvánvalóan, minden ellentmondás nélkül [...]”.⁵¹ Míg az 1222. évi dekrétum 4. artikulusának narrációja még meg-egyezik Szent István I. dekrétumának 6. fejezetével, amely ugyancsak a tulajdonos szabad rendelkezési jogát deklarálta, a 14. század közepének jogi terminológiája alapján már okkal magyarázták – határozott politikai megfontolásból – a több mint egy évszázaddal korábbi textust kifejezetten öröklési rendet rögzítő szabálynak, és módosították emiatt a 4. cikkelyt a kezdetektől töretlenül érvényesülő szokásjognak megfelelően. Ugyanakkor azt is fontos megjegyezni, hogy ez nem a tulajdonosi szabad rendelkezés egyetemes eltörlését jelentette,⁵² hanem azt, hogy a halál esetére szóló szabad rendelkezés érvényéhez (feltéve, hogy az nem a törvényes öröklés rendjét követte), mint addig mindig, egyrészt ha voltak öröklésre jogosultak, akkor ezeknek a beleegyezésére, egyébként pedig a király engedélyére volt szükség. Az Anjouk, és hozzájuk hasonlóan Zsigmond is, a *sine haerede* elhaltak urafogyottá vált vagyonán következetesen érvényesítették királyi jogukat, és kifejezetten tiltották, illetve többnyire elutasították a deficiens rendelkezését, és az oldalági rokonoknak legfeljebb harmadízig ismerték el az öröklési jogát.⁵³ Ez a gyakorlat a 15. századtól változott meg. Ettől kezdve az 1222. évi dekrétum 4. artikulusának az 1351. évi dekrétumban rögzített ősiségi szabálya a nemesség politikai befolyásának erősödésével a nemes egész oldalági rokonságára érvényre jutott.

I. Lajos 1351. évi dekrétuma a formálisan már az 1267. évi dekrétumban azonos jogállásúaknak tekintett királyi szerviensek, nemesek, az alaku-lófélben lévő magyar nemesi „rend” sorsa szempontjából meghatározó jelentőségűnek bizonyult. Azzal, hogy a király átírta abba II. András 1222. évi dekrétumát, a *serviens regis* és *nobilis* számára biztosított kedvez-mények nemesi jogokként összegződtek. A feledésbe merült Aranybulla 1351-től vált további dekrétumok átvételének köszönhetően a nemesi jogok hordozójává, és szolgált alapul a *Tripartitum*ban megfogalmazott négy nemesi alapjognak, hogy tudniillik nemest rendes törvényszéki eljárásban lehet csak elmarasztalni, egyedül a törvényesen megkoronázott király hatalma alatt áll, birtokait szabadon élvezheti és adómentes, ami-nek fejében az ország katonai védelmére köteles, és nemes társaival együtt élhet az ellenállás jogával, ha a király megsérti a nemesi szabadságokat.

⁵¹ DÖRY-BÓNIS-BÁCSKAI 1976: 129–130.

⁵² CSUKOVITS 2022: 192.

⁵³ ENGEL 2001: 153.

Az adományozási rendszer sajátosságai és társadalmi hatása

A királyi adomány (*donatio regia*) a király által a vele szemben hűséget tanúsító, hű szolgálatot teljesítő jutalmazása, a teljesített szolgálatok viszonzása, illetve a hűség megtartása és további szolgálatteljesítésre ösztönzés végett történő ingatlantulajdon-átruházás volt. A király eleinte a királyi birtokokból, majd a 13. század végétől mindinkább a háramlott javakból adományozott. Az adományozás történhetett „*de manibus regiiis*”, vagyis úgy, hogy a király a jogot és a birtokot is juttatta, vagy „*de manibus alienis*”, ha csak a jogot adta, tekintettel arra, hogy az ingatlan birtokában más volt, akitől az adományos a birtokot perrel szerezhette meg annak kimutatásával, hogy a birtokosnak nem volt jogcíme, röviden, hibás birtokos volt. Ilyen adományra akkor került sor, amikor az adományos, akinek a király adományt ígért, maga jelölte meg az adományt, és kérésében (*impetratio*) arra hivatkozott, hogy háramlott, ezáltal adományozható jószágról van szó, amit más vagy mások jogosulatlanul birtokoltak. A peres adomány (*donatio litigiosa*) tipikus esete mégis inkább az volt, amikor az iktatáskor derült ki harmadik személy birtoklása, aki az adomány, illetve az iktatás ellen tiltakozott.

A 13. század elejétől (1205-től) a királyi adományozás nélkülözhetetlen kellékévé vált a királyi adománylevél, amelyben az adomány tényét, jogalapját és az adományból folyó jogokat rögzítették. Emellett királyi adomány, mégpedig „*de manibus regiiis*” történt juttatás volt a vár kötelékébe tartozók, legtöbbször várjobbágyok, ritkábban várszolgák felszabadítása, királyi szerviensi, illetve nemesi jogállásba emelése, ami egyrészt felettük a várispán joghatóságának megszüntetését, másrészt az általuk bírt földek tulajdonba adását jelentette. Az efféle felszabadításnak szükségszerű és elengedhetetlen kellékeként ugyancsak királyi oklevelet állítottak ki, ami az új (szabad) jogállással együtt, miképpen a királyi adománylevelek, a tulajdonszerzés, illetve birtoklás jogcímét voltak hivatottak bizonyítani, igazolni.

Ha az adományozás háramlott jószágból történt, már a 13. századtól feltűntették az adománylevélben az adományozás jogcímét. Mivel a 15. századtól már csak ilyen birtokokat adományoztak, a jogcím az adomány szükségképpen kelléke lett. A jogcímek voltaképpen háramlási okok voltak, amelyek alapján a háramlott javak a jog rendje szerint adományozhatóvá váltak. Tényleges háramlást megszakadás (*defectus seminis*) és hűtlenség (*infidelitas, nota infidelitatis*) idézett elő. Megszakadás annak a tulajdonosnak a halálával következett be, akinek nem maradtak

örökösei, helyesebben a tulajdonát képező ingatlanvagyonban öröklésre jogosult rokonai. Adományos jószágban a „megüresedés” (*caducitas*) a lapangó királyi dologi jog feléledését jelentette, amennyiben a *deficiens* királyi joggal terhelt adománnyal rendelkezett. Hűtlenség miatt a marasztalt összes vagyona a királyra szállt, mégpedig a bíró ítélete alapján a hűtlenség megvalósításának időpontjára visszamenőleg.

Az adományrendszer sajátos eleme, az Anjouk „találmánya” a fiúsítás volt. Nemes nő a király kegyéből fiúsítással válhatott teljes jogképességűvé (mintegy a jogelőd férfi törvényes fiú örököse), nemes férfi jogúvá. Efféle különös kegy gyakorlására először 1332-ben került sor, amikor I. Károly Nádasd nembeli László leányát, Magyar Pál gimesi várnagy feleségét, Margitot ruházta fel férfit illető öröklési joggal fiú utód nélkül elhunyt atyja és atyai nagybátyja javaiban: „[...] országunk, Magyarország régtől követett szokásjoga, ami csak a férfi örökösnek engedi, hogy atyai örökségbe lépjen, nem akadályozva [...], különös királyi kegyünkben és a királyi hatalom teljességéből [...] igazi örökössé nyilvánítottuk”.⁵⁴

A „leánynak fiúvá tétele” (*praeffectio filiae in filium*), röviden a fiúsítás (*praeffectio*) a törvényes fiú örökös híján lévő (*deficiens*) nemes atya vagy atyai ági férfi rokon, illetve közbenjáró, leggyakrabban a nő férje kérelmére történő, voltaképpen királyi adomány volt, amivel a király a *deficiens*nek jog szerint királyi kezére háramló, illetve háramlott vagyonában a nőt férfi örökössé nyilvánította, és emellett többször új adomány címen is juttatta. A fiúsításban rejlő lehetőséget a közeli hívek szorosabb lekötelésére I. Lajos ismerte fel, aknáztta ki és intézményesítette. A király ugyanis rendszerint a fiúsított férjét, illetve a házasságkötés szorgalmazásával a leendő férjét is jogszerzővé tette. Ha a felkérő (*impetrator*) maga a *deficiens* volt, az aktus akkor vált hatályossá, ha a *deficiens*nek utóbb törvényes házasságából nem született fia.

Különös adományozási jogcímnek tekintendő a királyi beleegyezés (*consensus regius*) és az új adomány (*nova donatio*). Királyi beleegyezés alapján szerzett adományt az, akinek a király a *deficiens* kérésének eleget téve juttatott, vagy akinek a király beleegyezéséből a *deficiens* idegenítette el javait. Utóbbi esetben azonnal érvényesült a *consensus regius*. Jövőbeni tény bekövetkezésétől függött viszont a királyi beleegyezés hatálya, ha fiúvá fogadásról, fiúsításról, törvényesítésről vagy testvérré fogadásról volt szó, mert ha *deficiens* törvényes házasságából utóbb fiú született, a királyi beleegyezés érvényét veszítette. A szóban forgó testvérré fogadás

⁵⁴ FEJÉR 1829–1844: VIII/3. 592.

két nemes közt létrejött öröklési szerződés volt a *deficiens* halála esetére, a túlélő javára.

A *nova donatio* az adománylevél megújításából fejlődött ki. Ha valaki a királyi adománylevelét elvesztette, vagy az annyira megrongálódott, hogy a megörökített tények igazolására alkalmatlanná vált, a királytól új levél adását kérte. Ilyenkor a kérelmező jogosultságát igazolandó arra is hivatkozott, hogy az adománynak maga vagy maga és jogelődjei hosszas, békés birtokában voltak. A király ennek megfelelően új levelet adott. A 13. század végére már az is elegendő volt az új levél kiadásához, ha csak a hosszas, békés birtoklását hozta fel a kérelmező. Ezzel együtt már nemcsak a levelet nevezték új adománylevélnek (*novae litterae donationis*), hanem magát az adományt is. Az új adomány az adományosnak jogcímét igazolta, illetve jogcímet adott. Ha valaki ezek után kivetette az új adományost a birtokból, jogcímeire hivatkozva követelhetette és perelhetette az adományt. Az új adomány az Anjouk és Zsigmond uralkodása alatt sajátos értelmezést nyert, ami a hűbérjogból ismert *nova investiturával* mutatott rokonságot.⁵⁵ Ez nem volt más, mint a hűbértartó, a *beneficium* új jogosult számára fogantatott birtokba, illetve hűbérbe adása. Az adományozó Anjouk és Zsigmond a háramlott javak esetében a háramlás jogcímének említésével, illetve a háramlás tényének rögzítésével együtt az adományt új adomány címen engedték át. Ez a megoldás a háramlott javak adományozásának mintegy erősítő jogcímeiként szerepelt, és az adományt nyert jogszerű szerzését nyomatékosította. Az új adománnyal történő juttatás arra is lehetőséget adott, hogy a királyi udvarhoz szorosan kötődő előkelők birtokaikat új adomány révén szaporítsák, oly módon, hogy birtoklásuk tényét igazolva, az egyébként jogosult, birtokban nem lévő kevésbé potens rokonaikat mellőzhessék, voltaképpen kizárják a birtokra igényt tartók köréből.⁵⁶

A király az adományban a királyi jogot az öröklés rendjének, az öröklésre jogosultak körének meghatározásával tartotta fenn. A 14. század elejéig többször megesett, hogy a király az adományos fivérének vagy fivéreinek, illetve azok lemenőinek is biztosította az öröklést. Ha a király különös kegyből az adományos leányainak is öröklési jogot kívánt adni, akkor azokat is örökösökként jelölte meg: „*haeredes et posteritates utriusque sexus*”, vagyis a nőket férfi öröklési joggal ruházta fel az adományban. Ha nem is túl gyakorta, a 13. században az is előfordult, hogy a király

⁵⁵ BÉLI 1995: 60–61.

⁵⁶ CSUKOVITS 2022: 19; ENGEL 2001: 154; BÉLI 1995: 64.

nem tartott fenn dologi jogot az adományban, hanem szabad rendelkezést biztosított az adományosnak, aminek formulázása ennek megfelelően a rendelkezési aktusok felsorolásával történt (*eandem possessionem sibi iure perpetuo donavimus, contulimus, ut tam donandi, quam venendi, seu dimittendi in ultimo testamento cuicumque volverit liberam absolutam habeat facultatem*). Az efféle szabad rendelkezéssel juttatott adomány voltaképpen olyan volt, mint az adományozáson kívül szerzett jószág. Ez a szabadság azonban csak magát az adományost illette, ugyanis arra az esetre, ha nem rendelkezne, a király többnyire férfi lemenőinek biztosított öröklési jogot, mint egyébként szokás volt.

A királyi adományozásnak döntő szerepe volt a rendi nemesség kialakulásában. A nemesst ténylegesen szabad ingatlantulajdona, birtoka tette nemessé, amit semmiféle a személyét érintő adó, pénz- és terményjáradék, földbér nem terhelt. Ezért a szabad birtokkal rendelkező (*homo possessionatus*), vagyis az, aki ténylegesen szabad ingatlantulajdonos volt,⁵⁷ vagy szabad ingatlantulajdont szerzett (szabad község, illetve város joghatósági területén kívül), és birtoka révén hadkötelezettség teljesítésére is alkalmas volt megfelelő fegyveres(ek) küldésével, nemesi jogokat élvezett. A (szabad) birtokos, helyesebben ingatlantulajdonosi minőség elsődlegessé válását Fügedi Erik kiválóan ragadta meg: „A magyar nemesség tekintélyes része státusát a királyi kegyelméből szerezte meg birtokkal együtt. V. István és Kun László idejében a státus megszerzésének szinte kizárólagos módja a katonai érdem [...]. De már III. András alatt megjelenik az új meghatározás: a nemes legfőbb ismérve, hogy birtokos *homo possessionatus*. Amilyen mértékben előrehalad a társadalmi fejlődés, olyan mértékben erősödik a nemes birtokos mivoltának hangsúlyozása, hogy az 1330-as évekre már teljesen kiszorítsa a katonáskodást. I. Károly alatt a birtokviszonyok is nagymértékben megváltoztak, lassan kialakult az a felfogás, hogy a birtok tulajdonjogának egyetlen forrása a királyi adomány [...].”⁵⁸ A hibátlan birtoklás tényének és a jogszerzés törvényességének igazolása már a 13. századtól meghatározó jelentőségűvé vált. A királyi adománylevél mellett minden egyéb ingatlanszerzés esetén

⁵⁷ Mivel III. András elődjeihez képest alig bocsátott ki királyi szerviensek közé befogadó okleveleket, Mályusz Elemér arra jutott, hogy a 13. század utolsó évtizedében a királyi szerviensek és várjobbágyok olyan közel kerültek egymáshoz, „annyira egynek számítottak, hogy a formális átlépésre nem volt szükség, s mert így a várjobbágyok felhatalmazás nélkül is élveztek új társaik társadalmi helyzetének előnyeit, nem kértek királyi privilégiumokat”. MÁLYUSZ 1942: 427–428.

⁵⁸ FÜGEDI 1984: 127.

erre szolgáltak a hiteleshelyek által a felek szóbeli nyilatkozata alapján kiállított bevalláslevelek (*litterae fassionales*) a *homo possessionatus* számára. Az oklevél nemcsak a tulajdonosi, hibátlan birtokosi jog igazolására volt hivatott, hanem arra is, hogy a tulajdont szerző vagy valamely törvényes címen időlegesen ingatlan birtokába lépő fél biztosítékot kapjon arra nézve, hogy tulajdonszerzésének, illetve birtokba lépésének nincsen törvényes akadálya (a királyi jogot, hasonlóképpen rokonok öröklött vagyonban fennálló vagy harmadik személynek már korábban létesült jogát nem sérti). A tulajdonát átruházó, illetve birtokát átengedő ezt szavatosságvállalással garantálta, amit szokás szerint akként formuláltak, hogy köteles lesz a jogszerzőt „*suis laboribus et expensis*”, vagyis tulajdon fáradozásaival és költségeivel megvédeni. Efféle kikötéssel az osztálylevelekben is lehet találkozni, amelyeket az osztatlan közösségben élők állítottak ki békés egyezséggel létrejött, illetve bírói ítélet alapján létesült vagyonmegosztásuk felől.

A 14. század második felétől növekedett meg azoknak a száma, akik gazdálkodásukkal, nem nemes familiáris lekötelezettként teljesített szolgálatukkal szerzett jövedelmeik révén jutottak jobbágnyi szolgáltatással nem terhelt földekhez, birtokokhoz. Ezzel a nemesi előjogok mindinkább vagyoni alapra helyeződtek, és a szabad birtokosok számának gyarapodásával együtt némiképp devalválódtak, ami a tehetségük révén *de facto* nemességre emelkedőkkel szemben fellépésre készítette a születés és forma szerinti nemeseket. A polgárok és parasztok nemessé válása a király érdekével is ütközött, mivel a nemesi joggal élő *homo possessionatus* nem tartozott adóval. Ez a 15. század második felében oda vezetett, hogy törvényekkel korlátozták az „alacsony” származásúak felemelkedését, olyképpen, hogy azokat ismerték el nemesnek, „[...] akiknek az igazi nemessége vagy nemességének kiváltsága a királyoktól származik” (1467. évi I. törvénycikk).⁵⁹

Nemességet tehát a királyi szolgák, illetve nemesek közösségébe (*in coetum servientium regalium seu nobilium regni*) emelő királyi levéllel lehetett szerezni, amivel a korábbi joghelyzet alapján bírt földbirtok felszabadításával (szabad tulajdonná tételével) egyetemben juttatta a király a nemesi rangot. A felemelt jogállását jelző *serviens regis* vagy *regalis*, illetve *nobilis* kettősség még a 14. század végén is megmaradt. A 15. századtól vált a *nobilis* rang a nemes jogállás egyedüli megfelelője. A század végére már csak a *de jure* nemes személy szerezhette (az ország

⁵⁹ DÖRY et al. 1989: 165.

szokásjoga szerinti értelemben) szabad ingatlantulajdont, azaz nemesi tulajdont. Ezzel együtt mindazok, akik királyi adományt nyertek, ugyan-csak formális nemessé váltak, ha addig nem tartoztak az „igazi” születési, avagy formálisan nemesített nemesek sorába. A teljes jogképesség ekként a nemes férfi jogállásával azonosult, és ehhez fűződtek a megye autonóm szerveiben és az országgyűlésben gyakorolt politikai jogok.

A szabad tulajdonú (vagyis jobbágyi szolgáltatással nem terhelt) ingatlan szerzésének nyilvánvaló módja a királyi adomány volt, amelyre a királynak szolgálatot teljesítő, az Anjouk óta, I. Károly hatalmának megszilárdításában magukat kitüntetett, a király által felemelt nemesek, az új arisztokrácia tagjai számíthattak. A nemesek közül vagyonszerzési lehetősége leginkább a király aulájának, palotájának, azaz „magánudvarának”⁶⁰ a 14. század harmadik évtizedére kialakuló szervezetéhez tartozó szolgálattevőknek (udvari apródoknak, udvari ifjaknak, udvari vitézeknek) volt, akik közül a hierarchia csúcsán álló vitézek szolgálatauk idejére honorbirtokhoz is jutottak, illetve szolgálatauk révén maguk és utódaik a bárók közé is felemelkedhettek. A bárókat, nagyurakat szolgáló familiáris nemesek urukkal kötött megállapodás alapján, amiben a szolgálatteljesítés ellenszolgáltatásául legtöbbször csak védelem, tartás, ellátás ígéret szerepelt, az úr belátása szerint részesültek javadalmazásban. A bárók és ispánok méltóságukat és tisztségüket az azokhoz tartozó királyi jövedelmek, vagyis *honor* fejében viselték. A honorként nyert várakat, váruradalmakat, külön kormányzat alá rendelt tartományokat azoknak urai familiárisaik sokaságával igazgatták, működtették a befolyt jövedelmek egy részének átengedésével. A bárók királyi udvarban szolgáló familiárisai a királyi aula szolgáló nemeseihez hasonlóan kivételezett helyzetűek voltak, akik nemcsak uruk honorjából részesültek, hanem többször szolgálatauk révén az úr közbenjárásával királyi adományt is nyertek. A jövedelmek átengedése mellett megesett, hogy az úr a vállalt ellátási kötelezettségét valamely földjének ingyenes használatba, avagy zálogkölcön-szerződés alapján birtokba vett zálogos ingatlan alzálogba adásával teljesítette. Az úr olykor saját ingatlan vagyona terhére birtokot is adományozott. A magánadománnyal az adományos (szabad) tulajdont szerzett, amelyen az úrnak nem volt fenntartott dologi joga, ilyen jogot egyébként sem lehetett volna érvényesíteni.⁶¹

⁶⁰ ENGEL 2001: 126.

⁶¹ BÓNIS [é. n.]: 261–265.

A módosabb, jelentősebb szolgálatot teljesítő nemes familiárisok és ezeknek ugyancsak az urat szolgáló utódai előtt a vagyonszerzés és az ellátott szolgálatok révén nemegyszer megnyílt a felemelkedés útja is a nagyurak közé.

A birtokos nemesség politikai térnyerése és ennek hatása az államműködésre

Az Árpád-házi királyok a 13. századtól a bárók és főpapok alkotta tanácsra támaszkodva gyakorolták hatalmukat. A király hatalmi megnyilvánulásai-
ban formális szerephez a tanács tagjain kívül más tényezők nem jutottak. Az Anjouk, miután I. Károly megszilárdította hatalmát, az új bárói elittel kormányoztak akként, hogy a királyi várakat báróikra és ispánjaikra bíz-
ták, akik méltóságukat és tisztségüket *honorként* viselték, vagyis minden olyan királyi jövedelem felől sajátjukként rendelkeztek, amelyet a király a hivatali méltósághoz és tisztséghez rendelt a királyi várak uradalmaiból. A király, mint országának természetes ura, tanácsa meghallgatásával intézkedett, rendelkezett hadügyekben, alkotott kötelező szabályokat és működtette udvarának bíróságait, illetve delegált bírókat, megőrizve, felhasználva és hatalmi igényeinek megfelelően módosítva a már kialakult bírói fórumok számára hasznos és célszerű szervezeti megoldásait. Zsigmond, öröklési joga nem lévén, a bárók választásából nyerte el a trónt az őt felemelő liga feltételeinek elfogadásával, aminek az volt a lényege, hogy királyi hatalmát a ligával együtt köteles gyakorolni az ország szokásjogának megtartásával, továbbá azzal, hogy báróit és tanácsosait élete hosszáig megtartja, idegeneknek pedig nem juttat tisztséget, sem királyi adományt. Koronázása után Zsigmond a liga tagjainak elvárásait kényszerűen teljesítve a királyi birtokok jelentős hányadát királyi adomány-
nyal megválasztóinak juttatta. Zsigmond, miután megszabadult a liga jármától, 1403-tól az ellenfeleitől elkobzott vagyonból híveinek jelentős, ezek familiárisainak kisebb adományokat osztogatva szilárdította meg hatalmát, és hűséges báróira, valamint az aula szolgálattevőire támaszkodva az Anjouk mintájára teljhatalommal kormányzott. Ebben a hatalmi struktúrában a nemességnek egyelőre nem jutott érdemi szerep.

Az Esztergomnál 1267-ben gyűlésező nemesek és királyi szervien-
sek fogalmaztak meg először a királyi hatalomgyakorlást érintő igényt. A dekrétumban megerősített kérelmek 8. pontja szerint olyan gyűlés

összehívásáról rendelkezett Fehérváron,⁶² amelyen megyénként (mint bírótársak) két, három nemes bevonásával orvosolta volna a király a panaszokat. Ilyen gyűlés tartására azonban nem került sor, viszont IV. Béla 1268-ban a dekrétum 5. artikulusa alapján bírókat, illetve bíróságokat delegált jogsértések kivizsgálására, amelyek megyésispánból és megyei nemesekből álló (Somogy megyében a nádor megyésispán mellett öt, Zala megyében a megyésispán mellett hat, illetve négy nemes bírótárssal létesült) tribunálok voltak.⁶³ Az 1270-es évekre e szokás szerint négy nemes bírótárssal működő megyei bíróságok szervezetét III. András 1290/91. évi dekrétuma rögzítette, megtiltva a megyésispánoknak, hogy nemes bírótársak nélkül ítélkezzenek. A megyei törvényszék nemes bírótársai (*judices nobilium, quatuor judices nobilium*), akiket (igazolhatóan a 15. század elejétől) magyarul szolgabíró névvel azonosítottak, eleinte a vagyonos, tehetősebb nemesek közül kerültek ki. A törvényszék tekintélyét a 14. század második évtizedétől a joghatósága alóli mentességek, majd I. Lajos intézkedése, a birtokügyeknek a királyi udvar bíróságai elé utalása a század közepére nagymértékben erodálta. A már csak jelentéktlenebb magánjogi perekben, illetve nem nemesek bűnügyeiben eljáró törvényszék tagjai, akiknek bírótársakként szerepük volt a megyésispán által saját jogon, majd I. Károly hatalmának megszilárdulását követően királyi parancsból bíraskodás végett tartott közgyűlésén, illetve a nádori közgyűlésekben, valamint megkeresés alapján bíróságédi teendők ellátásában a királyi udvarban működő bíróságok előtt folyó perekben, a 14. század második felében a megye szerény vagyonú nemességéből rekrutálódtak. A megye hatóságának súlya az 1397. évi [októberi] Temesváron alkotott dekrétum rendelkezésének hatására a hatalmaskodási ügyek intézésére szóló felhatalmazással és a korábbi *exemptiók* eltörlésével nőtt meg ismét. A megye hatóságának lett a feladata a telekkatonaság felállításához szükséges összeírások készítése is. Zsigmond 1405. augusztus 31-i dekrétuma a megyei törvényszékek joghatósága alá vonta azokat az ügyeket, amelyekben nem szolgáltatott igazságot főpapok, bárók, nemesek és „más állású emberek” úriszékei előtt: „[...] és ha e falusiak vagy parasztok urai az igazságszolgáltatást megtagadnák, vagy ennek kiszolgáltatásában hanyagok volnának, akkor az efféle földesurakat az igazságszolgáltatás megtagadása okán a megyésispán vagy annak alispánja vagy ama megye szolgabírói jelenlétére idézzék törvényesen, ahol az igazságot

⁶² VÁCZY 1938: 60; HOLUB 1944: 116; S. KISS 1971: 7.

⁶³ BÉLI 2022: 49–50.

megtagadták” (10. artikulus).⁶⁴ Ezzel a megye hatósága voltaképpen a megyében lévő földesúri birtokok, uradalmak összességére kiterjedt, vagyis territoriális alapon rögzítette a megye, a megyei törvényszék joghatóságát, és megyei *jurisdictio* alá vonta a megyében birtokos földesurakat jobbágyaik ügyeiben. Zsigmond 1435. március 8-i végzésének 2. artikulusa a megye tekintélyét azzal is növelni kívánta, hogy jómódú birtokos nemesek (*nobiles bene possessionati*) hivatalviselését írta elő: „Szolgabírókat pedig minden megyében a megye tehetős és jómódú nemesei közül válasszon és állítson közösen a megye minden nemes, akiket egyetértéssel szemeltek ki, és érdemesnek tartanak.”⁶⁵

Az első honi jogkönyv, az Uzsai János egri olvasókanonoknak tulajdonított, 1351-ben befejezett *Ars Notaria*⁶⁶ a megye hatóságának levél-mintái sorában a megye ispánja és a szolgabírók által adott, gyűlésbe hívó változatokat is bemutatott. Ezek a nemest (3 márka) bírság fizetése mellett megjelenésre kötelező levelek olyan megyei gyűlések tartásáról is tudósítanak, amelyeken nemcsak bíráskodtak, hanem közügyek, egyebek mellett királyi adók behajtása végett is tanácskoztak.⁶⁷ A formulák alapján az efféle nem, illetve nem csak ítélkezés végett hirdetett gyűlések már bevettek lehettek. Erre utal Borsod megye hatóságának 1312. december 15-én kelt levele, amelyben a levéladó nemes bírótársakat akként azonosították, hogy őket nemesek állították: „*quatuor iudices per nobiles pro tempore constituti*.”⁶⁸ Megyéspán mellett választott nemes bírótársak már azokban az oklevelekben is feltűntek, amelyeket a megyéjében 1268-ban ítélkező nádor állított ki. Jóllehet a hat levél mindegyikében nyomatékosan kapott, hogy a király saját megyebeli nemes társak közül választottakat delegált: „Béla király [...] öt, e megyéből való, minden e megyebeli nemes által választott nemest küldött [...] nekünk társakul”, egyelőre e választás eseti gyűlekezetet feltételez, amiről maga az öt, királyi mandátummal megyéjébe küldött nádor, somogyi ispán bírótársaivá lett nemes számolt be az őket delegáló királynak. Szűcs Jenő e somogyi nemeseket „szolgabírói testületnek”, illetve „helyi választott testületnek”, utóbb némileg finomítva, „választott embereknek” aposztrofálta úgy, hogy egyikük

⁶⁴ DÖRY-BÓNIS-BÁCSKAI 1976: 222.

⁶⁵ DÖRY-BÓNIS-BÁCSKAI 1976: 262.

⁶⁶ BÓNIS 1972: 30–33.

⁶⁷ KOVACHICH 1799: 6–7.

⁶⁸ FEJÉR 1829–1844: VIII/1. 480.

szolgabírói mivoltát továbbra is kiemelte,⁶⁹ ami határozottan azt sugallja, hogy a nemes bírótársak állításában, noha a nádor, megyésispán tribunálját a király delegálta, vagyis a tribunál joghatóságát kiküldött királyi bíróságként nyerte és gyakorolta, a megyei nemességnak valamiféle kialakult szervezetű, efféle tisztek megválasztására hivatott gyülekezete létezett volna.⁷⁰ Ezzel szemben olyan megyei gyűlések tartását, amelyeken megyei tisztek választására is sor került, a citált Borsod megyei levél alapján a 14. század második évtizedétől lehet feltételezni. A megyei nemesek saját kebelből választott közegei a 14. században a nádor közgyűlésein is rendszeresen feltűnnek. Ezek nem voltak mások, mint a szokásos számban (12) megválasztott esküdtek, akiket a 14. század harmadik évtizedétől említenek az eljáró szolgabírók mellett a nádori köztörvényszék alkalmával adott levelek, mint az első egyike, amely a nádor Szabolcs megye számára tartott közgyűlésén, 1324. május 23-án kelt: „*duodecim jurati et quatuor iudices nobilium*”.⁷¹ Az esküdteket a gyűlésen megjelent nemesek, vagyis elvileg az összes megyei nemes választotta, és az efféle feladatlejesítésre, illetve megyei (szolgabírói) tiszttel betöltésére szóló választás, erre is figyelemmel és okkal feltehetően, már bevett volt. Hogy milyen gyakorisággal és – a megyei tisztek megválasztása mellett – milyen közérdekű okoknál fogva gyűléseztek a megyei nemesek a 14. század végéig, nem lehet pontosítani, de ami a későbbiekben a megyegyűlés egyik fő feladatává lett, az országgyűlésbe küldendő követek választása Mária regnálása óta ismert. Az 1384. június 22-i dekrétum az 1351. évi dekrétum megerősítése kapcsán említi az ország nemeseit képviselőket: „*eorum (tudniillik: nobilium regni) nuntii*”.⁷² Majd Zsigmond 1397. évi [októberi] Temesváron adott végzése is szól az ország minden egyes megyéjéből küldött, „négy kipróbált és nemes, más társaik teljhatalmával eljáró férfiakról” (*quatuor probi nobiles viri plena potestate ceterorum consociorum ipsorum fungentes*).⁷³ E kipróbált, azaz megbízható férfiak a megye tehetős nemesei közül kerültek ki. A birtokos nemesség érdekeinek érvényesítésére is mindinkább alkalmassá váló megyei szervezet a 15. század első felében már döntően a *bene possessionatus* nemesség befolyása alatt fungált. Ők alakították és határozták meg a megye gyűlésében a megyét érintő ügyek intézését.

⁶⁹ Szűcs 1984: 383; Szűcs 2002: 191.

⁷⁰ BÉLI 2022: 49–50.

⁷¹ NAGY-DEÁK-NAGY 1909: 196.

⁷² DÖRY-BÓNIS-BÁCSKAI 1976: 144.

⁷³ DÖRY-BÓNIS-BÁCSKAI 1976: 160.

A nagyurak familiáris lekötelezésében álló, várnagyi, tiszttartói teendőket ellátó vagyonos nemesek közül kerültek ki az alispánok, és a *bene possessionatus* nemesek sorából választották az országgyűlési követeket. Hogy a 15. század végére már a nemességnek e vidéki prominensei uralták a megyét, I. Mátyás 1486. évi nagyobb dekrétumának 60. artikulusa teszi nyilvánvalóvá, amely arról rendelkezett, hogy a megyésispánok bárók vagy *bene possessionatus* személyek legyenek: „[...] a királyi felség főpapjai és bárói tanácsából és akaratából minden megyében valamelyik bárót vagy más jeles és jómódú birtokos embert nevezzenek ki megyésispánnak, [...] és az ilyen ugyanebből a megyéből és ne máshonnan válasszon ki hasonlóképpen valamely jeleset alispánul vagy alispánokul”, vagyis ugyancsak a *bene possessionatus* megyebeliek közül nevezzen ki vicét vagy vicéket a megyésispán.⁷⁴ Az autonóm megyei szervezet kiépülésében a birtokos nemességnek kétségtávon kívül döntő befolyása volt, működőképességéhez pedig a legfontosabb jogosítványt, modern kifejezéssel: a költségvetési jogot, az 1486. január 25-i dekrétum 64. artikulusa biztosította a házi adó bevezetésével: „[...] az összes és minden egyes birtokos emberek [...] a közösségük által elrendelt költségeket birtokaikból és javaikból azok arányában és része szerint a közösség pénztárába fizessenek és fiztessenek, és tartozzanak fizetni és befizetni, [...] amikor tudniillik a megye dolga forog kockán, mindenki tartozzék adózni [...]”.⁷⁵

A nemesek, királyi szerviensek 1267. évi esztergomi gyűlése valóban fontos mozzanata a születőfélben lévő nemesség politikai színre lépésének, de ez nem jelentette azt, hogy a politikai viszonyok formálásában, illetve a királyi jogalkotásban hatalmi tényezők lettek volna. IV. László uralkodása alatt a királyi gyűléseken részt vevő nemesek ugyan tényleges befolyásolói is lehettek a szabályok megfogalmazásának, megállapításának, de azokat a király és tanácsa, a tanácsához tartozó bárók, főpapok vagy a tanács világi elemét adók fogadták el, szentesítették a gyűlés hatalmi viszonyok által alakított körülményeinek megfelelően. E késő Árpád-kori királyi gyűlések, noha volt, aki már az 1267. évit, és volt, aki a Pest mellett összehívott 1277. évit, míg mások a III. András alatt tartottakat tekintették országgyűlésnek, ezek csak előképei a nemesség érdemi politikai befolyásával működő majdani rendi országgyűléseknek.⁷⁶ A nemesek

⁷⁴ DÖRY et al. 1989: 299.

⁷⁵ DÖRY et al. 1989: 301.

⁷⁶ ECKHART 2000: 94; HOLUB 1944: 118–119; DEGRÉ 2010: 87; CSIZMADIA–KOVÁCS–ÁSZTALOS 1995: 99, 130; ENGEL 2001: 94; KRISTÓ 2003: 265; MEZEY 2003: 109.

személyüket illető szabadságaik, individuális joguk alapján jelentek meg a gyűlekezetekben, amelyeknek nem volt kialakult szervezete, sem kötött működési rendje. Ezek a gyűlések a megjelent nemesek tekintetében, jöllehet 1298-tól három *congregatio* követte egymást, alkalmiak voltak. Ugyanakkor a megjelentek, akiknek számáról semmiféle adat nem áll rendelkezésre, noha *nobiles regni*, azaz az ország nemesei voltak, nem az ország nemességét jelenítették meg, ekként nem a nemesség, hanem egybegyűlt összességük gyűlés alkalmával egyeztetett kéréseit juttathatták, illetve juttatták kifejezésre. Noha a 13. század utolsó éveire szerephez jutottak a majdani rendi országgyűlés tényezői, rendekről, helyesebben rendi nemességről nem lehet beszélni, ahogy Bónis György az 1298. dekretum záradékára utalva leszögezte: „itt áll előttünk a rendi gyűlés, mely a rendi ország nevében lép fel – mielőtt a magyar rendek kialakultak volna”.⁷⁷ E paradoxon mégis csak látszólagos, mivel az 1298. évi *congregatio generalis* is egyelőre pusztán alkatelemeiben mutatott hasonlóságot a rendi gyűléssel.

Az Anjouk és Zsigmond uralkodása alatt továbbra is a főpapok és bárók voltak „anyagi erejüknel és politikai súlyuknál fogva szinte nélkülözhetetlen tényezői az általános érvényű szabályok alkotásának”, míg „a nemesi tömegek vagy követek az 1430-as évekig már korántsem ennyire szükséges tényezői a törvényhozásnak”.⁷⁸ A nemesek közül a „*proceres*” néven megkülönböztetett, a *bene possessionatus* nemesekkel azonosítható előkelők működtek közre alkalmasszerűen a jogalkotásban. Jelenlétük, meghívásuk a király belátásától függött, aki hatalmánál fogva határozott arról, hogy csak bárói tanácsára hagyatkozik, vagy nemesek közreműködését is elvárja a kötelező szabályok alkotása körül, akik a főpapokkal, bárókkal egyetemben járulnak hozzá, mint az egész országot, a távollévő nemességet teljhatalommal képviselők a királyi rendszabásokhoz az 1435. március 8-i dekretum bevezetője szerint: „*de [...] necnon nobilium regni nostri totum corpus eiusdem regni cum plena facultate absentium representantium unanimes consilio [...]*”.⁷⁹

Zsigmond halálával mélyreható változás következett be az uralmi-politikai viszonyokban. Felszínre törtek a renddé formálódó nemesség országos politika formálásából részt követelő törekvései. Az 1439. május 29-i dekretum cikkei már a rendi kormányzás attribútumait rögzítik.

⁷⁷ BÓNIS [é. n.]: 169.

⁷⁸ BÓNIS 1976: 50–51.

⁷⁹ DÖRY–BÓNIS–BÁCSKAI 1976: 261.

Az első artikulus az ország törvényeinek és régi szokásainak helyreállítását a főpapok, bárók és nemesek bevonásával („*prelatorum et baronum ac regni nobilium consilio et auxilio*”) rendelte el. A második cikk a nádor választását írta elő: „[...] a nádort a királyi felség, mivel ennek az országnak a régi szokásjoga megkívánja, hogy e nádor az országlakók részéről a királyi felségnek és e királyi felség részéről az országlakóknak törvényt és igazságot tudjon és tartozzon szolgáltatni, a főpapok, bárók és az ország nemeseinek egyező akaratával válassza ki”.⁸⁰ Az országgyűlésen összegyűltek a király kötelességévé tették az ország védelmét saját zsoldosaival, mégpedig akként, hogy országos felkelést csak akkor rendelhessen el, ha saját erejéből nem képes már ezt megvalósítani, mégis úgy, hogy az ország nemeseit az ország határain túlra ne vigyék „azok régi szabadságától megkívántan” (3. artikulus). Azt is elrendelték, hogy a király a vert pénz minőségét „a bárók, főpapok és az ország nemeseinek tanácsa nélkül” ne változtathassa meg (10. artikulus). Egyebek mellett megtiltották, hogy világi és egyházi méltóságokat bárki együttesen viseljen, továbbá idegenek számára a világi és egyházi tisztségek juttatását, birtokok idegeneknek, illetve pénzért történő adományozását, a király megszállását egyházi vagy világi birtokosnál.

1439 tavaszán a nemesség felzúdulása a király visszatértét követően, amellett, hogy Albert teljesítette az országgyűlésben támasztott követeléseket, azzal a további súlyos következménnyel járt, hogy a rá nehezedő nyomás hatására szinte parttalan adományozásba kezdett. Engel szerint a még meglévő mintegy hatvan váruradalom „közel felét” adományozta el a király, amivel a királyi földvagyon voltaképpen felszámolóddott: „a király ettől fogva csak egyike volt a legnagyobb birtokosoknak”.⁸¹

Hogyan identifikálható a magyar állam Zsigmond uralkodásának végéig?

Makk Ferenc azt a politikai-kormányzati szervezetet, a „középkori államot”, amely az Árpádok és az Anjouk dinasztiajához kötődött, és amelyben „az Árpád-kor utolsó évtizedeit és az Anjou-rezsim elejének tartományúri korszakát kivéve – a mindenkor király hatalmának túlsúlya érvényesült az ország irányításában minden más társadalmi erővel

⁸⁰ DÖRY-BÓNIS-BÁCSKAI 1976: 287.

⁸¹ ENGEL 2001: 234.

szemben”, dinasztikus államnak nevezte, arra is tekintettel, hogy „mindkét dinasztia a Magyar Királyság, a magyar állam belső kohézióját, fontos összetartó tényezőjét alkotta”. A dinasztikus állam kifejezés mint „legalkalmasabb” alatt Makk „a Kárpát-medencei Magyar Királyság politikai, intézményi és területi államszervezetét” értette, „Szent István korától kezdődően”. Majd ehhez azt is hozzátette, hogy ezt a dinasztikus államot váltja fel „Zsigmond uralkodását követően a középkori nyugat-európai állam újabb változata”, ami nem más, mint az úgynevezett „rendi állam, amely a dinasztia megtestesítő király és különböző társadalmi erők, a rendek között a hatalom elosztásának és gyakorlásának, az ország irányításának teljesen új, a korábbinál arányosabb és demokratikusabb formáját jelenti a középkoron messze túlmenően egészen 1848-ig, a rendiség bukásáig”.⁸²

Makk valóban a lényegre tapintott, amikor a királynak a hatalomgyakorlásban, államkormányzatban megnyilvánuló hatalmi túlsúlyát emelte ki. Kétségtől ez a minden társadalmi erőt felülmúló hatalom jellemzi az Árpádok és az Anjouk uralmát, ahogy 1403 után Zsigmondét is. Ugyanakkor a Zsigmond-kori állam, minthogy a „dinasztia” csak személy szerint Zsigmondra vonatkoztatható, az előrebocsátott meghatározás alkalmazhatóságát eleve ingattá teszi, amit Makk maga is érzett, hiszen az Árpádokkal és Anjoukkal fémjelzett dinasztikus állam létét évtizedekkel később, Zsigmond regnálásával határolta le. A dinasztikus jelző használata az indoklás kontextusában, legalábbis az Árpádok és Anjouk államára, elfogadható, de önmagában a dinasztikus jelző nem hordoz olyan minősítő tartalmat, amely az Árpádok, Anjouk és Zsigmond időszakának államára engedne csak következtetni, hiszen a magyar államtörténet alakulását majd egy másik, a Habsburg-dinasztia határozza meg a 16. századtól a modern magyar állam történetének egymást követő korszakaiban is.

A rendi állam fogalma bevett, használatos. A „rend” fogalmának meghatározását adva, Engel a lényegi ismérvet akként ragadta meg, hogy az nem más, mint a joghelyzetből adódó beleszólás az ország kormányzásába. „A »rendek« lényegében véve azokat foglalták magukba, akik földesuraknak számítottak, azaz rendelkeztek a földbirtok valamilyen formájával. Mindazok, akik földesúri hatalom alatt éltek [...], kívül rekedtek a »rendek« keretein.” Tehát renden a szabad (más úri hatalmának alá nem vetett, jobbágyszolgáltatással nem tartozó) ingatlan-

⁸² Makk 2010: 29.

tulajdonosok, „földesurak egy-egy azonos jogállású (*status*) csoportja” értendő.⁸³ A rendi állam működési elve a rendek részvételének biztosítása a politikai döntéshozatalban, szervezetszerűen a döntéshozatalra hivatott szervek működésében, működtetésében és ezáltal az államkormányzat alakításában. A rendi állam két jellegzetes vonását Engel a rendi gyűlés meglétében, illetve ehhez kapcsolódóan a rendi képviselő elvében látta.⁸⁴ Ehhez pedig – ha úgy tetszik, harmadik elemként – a döntéshozók által megállapított szervezeti és működési szabályok, a törvényes keretek biztosítása járult.

A rendi állam fogalmába beleértődik és beleérthető az uralkodó, a király és a rendek közt a döntéshozói hatalom megosztása, valamint a királyt illető jogok tényleges király általi gyakorlása is. Evidenciának véve a királyi hatalomgyakorlást a rendi államban, a rendi jelző mellett a rendi állam azonosításában a királyra mint hatalomgyakorlóra nincsen utalás, és szükségtelen is. Miután a hatalomgyakorlásban a királyon kívüli másik ható tényezőként a rendek jelenítődnek meg a rend szóhasználatban, vagyis a „rendi” jelző hordozza azt a sajátosságot, ami az ezzel jelzett állam megkülönböztetésére alkalmas és elégséges, a királyon kívül ugyanilyen ható tényező kiemelése látszik használhatónak és észszerűnek a rendi állam előzményeként fungáló állam megkülönböztetésére is. A rendi állam létesülését megelőzően az egyedüli politikai döntéshozó a király volt, aki hatalmának gyakorlása és fenntartása érdekében szükségképpen már a kezdetektől támaszkodott előkelőire, a főpapokra, szűkebb környezete világi tagjaira: ispánjaira, a nobilis elemre, majd jobbágyuraira, báróira, királyi tanácsának tagjaira, akik tanácsul szolgálva befolyásolói, sőt kezdeményezői is lehetek a király rendelkezéseinek, intézkedéseinek, majd egyetértő beleegyezésükkel formálisan is erősítették a királyi határozatokat, meghatározó tényezői voltak a királyi hatalomgyakorlásnak, az államműködésnek. Ezeket figyelembe véve az előkelőkre, ezek király körüli testületére, a királyi tanácsra utaló szóhasználat a leginkább indokolható. Megfelelő, a királyi tanács tagjaira alkalmazható jelző – jobb híján – az arisztokratikus volna. A magam részéről azt a hatalmi-politikai szervezetet, amely Szent Istvántól 1439-ig írható le, ha egy jelzővel szükséges megkülönböztetni, arisztokratikus államnak nevezem, egészen pontosan arisztokratikus magyar államnak.

⁸³ ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 2003: 193.

⁸⁴ ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 2003: 194.

A Szent István által létesített hatalmi politikai szervezet, a Szent István-i állam életképesnek bizonyult. Az első király halálát követő zavarokat túlélve az Árpád-utódok a megörökölt konstrukción építették ki és tartották fenn hatalmukat. A Szent István-i állam integritása nem bomlott meg akkor sem, amikor a 13. század második felében a királyi hatalom tényleges megosztása következett be IV. Béla és idősebb fia közt, sem a 13. század végén, amikor oligarchák tartományok uraivá váltak. Hatalmukat a királyi kormányzás szerveinek felhasználásával és megőrzésével az államegység épen tartásával építették ki, igaz, egyetlen nagyúr sem tudta elérni, hogy önállósulási törekvését legalább hallgatólag támogassa az egyház, ami „talán sehol sem volt annyira a központi hatalom híve, mint Magyarországon”.⁸⁵ Az Árpád-kori intézményeken alapult az Anjouk és Zsigmond hatalma is. Politikai céljaik megvalósítása, a királyi tanács és méltóságviselők támogatásával gyakorolt egyeduralkodó biztositása érdekében a hívek lekötésére az első király uralkodása óta alkalmazott megoldást, a királyi adományozást érintetlenül hagyták, és csak kisebb, hatalomgyakorlási szempontból ugyanakkor hathatós módosításokat eszközöltek az adományozási rendszeren. A királyi adományozási gyakorlat és a familiaritás együttes eredőjeként formálódott ki a szabad tulajdonosoknak az a vagyonos eleme, a *bene possessionatus* nemesség, amely korábbi, a politikai döntéshozatalban eszköztelen szerepéből kilépve 1439-től ható tényezője lett az országgyűlésnek, majd Hunyadi Mátyás alatt valamelyest veszítve hatalmat befolyásoló súlyából, 1490 után újult erővel fellépve megkerülhetlenné vált. Az országgyűlés a 16. század elejére voltaképpen a birtokos nemesség által uralt szervként működött. A *bene possessionatus* elit a 15. század végén jogot formált arra is, hogy képviseltesse magát a királyi udvar bíróságaiban és szintúgy a királyi tanácsban. Ezzel együtt a *bene possessionatus* nemesség kisajátította a megyei szervezet is törvényben rögzítve, hogy minden birtokos, beleértve a legnagyobbakat is, a megye hatósága alá tartoznak, valamint, hogy megyésispán csak a megyei nemesi egyetem hozzájárulásával állíthat alispánt. Az 1505. október 13-án kelt konvencióban pedig lefektették, hogy II. Ulászló fiúörökös nélküli halála esetén többé nem választanak idegen uralkodót.

A nemesség térnyerésével formálódott ki az az eszmerendszer, amely a magyar nemesség politikai krédója és szemléletének meghatározó befolyásolója lett. Ennek megfogalmazója Werbőczy István volt, aki a Hár-

⁸⁵ FÜGEDI 1986: 180.

maskönyv I. rész 3. címében argumentálta a rendi hatalomgyakorlás alapját képező, az ország szent koronája által meghatározott viszonyos (közjogi) kapcsolatot a király és a nemesség között az első magyar királytól levezetve: „Miután pedig a magyarok [...] őt királyukul választották s egyszersmind megkoronázták volna: attól fogva a nemesítésnek, következésképpen a nemesi birtok adományozásának, mellyel a nemeseket kitüntetni és a nemteleneket megkülönböztetni szokták, teljes joga és hatalma, a főuralommal és kormányzással együtt, a nemzet községéről és a község akaratából az ország szent koronájának hatóságára, tehát fejlődelmünkre és királyunkra ruháztatott vala át, akitől most már, a kölcsönös átruházás és viszonyos kapcsolat folytán, minden nemességnek eredete mindenkor oly annyira függ, hogy tőle azt elkülöníteni és elválasztani nem lehet [...]”.⁸⁶

Felhasznált irodalom

- BAK, János M. – BÓNIS, György – SWEENEY, James Ross szerk. (1999): *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. Decreta regni mediaevalis Hungariae*. I. kötet. 1000–1301. 2. kiadás. Idyllwild: C. Schlacks.
- BÉLI Gábor (1995): Az új adomány eredete és önálló intézménnyé válása. In MÁTHÉ Gábor – ZLINSZKY János (szerk.): *Degré Alajos emlékkönyv*. Budapest: Unió, 59–66.
- BÉLI Gábor (2013): Egy különös törvényszék, a generale iudicium működése 1264 és 1266 között. *Jogtörténeti Szemle*, (1), 1–9.
- BÉLI Gábor (2017): Rendelkezés királyi beleegyezéssel az Árpád-korban. In KIS Norbert – PERES Zsuzsanna (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor oktatói pályafutásának 50. jubileumára*. Studia sollemnia scientiarum politico-cameralium. Budapest: Dialóg Campus, 99–108.
- BÉLI Gábor (2018): Női vagyoni jogok a tradicionális jog rendszerében. In MENYHÁRD Attila – VARGA István: *350 éves az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara*. II. kötet. Budapest: ELTE Eötvös, 1006–1017.
- BÉLI Gábor (2022): A Szent István király ünnepén, Fehérváron tartott és más 13. századi királyi gyűlések. In VARGA Zs. András – PATYI András – ÁBRAHÁM Márta (szerk.): *Bulla Aurea 800. Nyolc évszázad közjogi üzenete*. Budapest: Semmelweis, 40–65.
- BÓNA István (2000): *A magyarok és Európa a 9–10. században*. Budapest: MTA TTI.
- BÓNIS György [é. n.]: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Kolozsvár: Nagyenyedi Bethlen-nyomda.

⁸⁶ WERBŐCZY 1990: 73–74.

- BÓNIS György (1972): *Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog*. Budapest: KJK.
- BÓNIS György (1976): A decretum fogalma, hatása és társadalmi szerepe. In DÖRY Ferenc – BÓNIS György – BÁCSKAI Vera (szerk.): *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*. Budapest: Akadémiai, 45–65.
- CSIZMADIA Andor – KOVÁCS Kálmán – ASZTALOS László (1995): *Magyar állam- és jogtörténet*. Átdolg. HORVÁTH Pál – STIPTA István. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- CSÓKA J. Lajos (1974): Az első magyar törvénykönyv keletkezéstörténete. In CSIZMADIA Andor (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok*. III. kötet. Budapest: KJK, 153–175.
- CSUKOVITS Enikő (2022): Az Aranybullát átíró 1351. évi törvény. In ZSOLDOS Attila (szerk.): *Aranybulla 800*. Budapest: Országház, 177–200.
- DEÉR József (1938): *Pogány magyarság. Keresztény magyarság*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- DEGRÉ Alajos (2010): *Magyar alkotmány- és jogtörténet. Készült Dr. Degré Alajos egyetemi tanár 1950/51. tanévben tartott előadásai nyomán*. Szerk. BÉLI Gábor. Pécs: Publikon.
- DÖRY, Ferenc – BÓNIS, György – BÁCSKAI, Vera szerk. (1976): *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*. Budapest: Akadémiai.
- DÖRY, Ferenc – BÓNIS, György – ÉRSZEGI, Géza – TEKE, Zsuzsa szerk. (1989): *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490*. Budapest: Akadémiai.
- ECKHART Ferenc (1932): Jog- és alkotmánytörténet. In HÓMAN Bálint (szerk.): *A magyar történetírás útjai*. 2. kiadás. Budapest: Magyar Szemle Társaság, 269–320.
- ECKHART Ferenc (2000): *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest: Osiris.
- ENGEL Pál (2001): *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története*. Budapest: MTA TTI.
- ENGEL Pál – KRISTÓ Gyula – KUBINYI András (2003): *Magyarország története 1301–1526*. Budapest: Osiris.
- FEJÉR György szerk. (1829–1844): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. kötet. Budae: Typis typogr. Regiae Universitatis Ungaricae.
- FEJÉRPATAKY László (1892): *Kálmán király oklevelei*. Budapest: MTA.
- FONT Márta (2009): *Magyarország története 2. Államalapítás 970–1038*. Budapest: Kossuth.
- FONT Márta (2022): Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. Érdekek találkozása és ütközése. Budapest: Balassi.
- FÜGEDI Erik (1984): „Verba volant...”. Középkori nemességünk szóbelisége és az írás. In H. BALÁZS Éva – FÜGEDI Erik – MAKSAY Ferenc (szerk.): *Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mátyusz Elemér emlékkönyv*. Budapest: Akadémiai, 107–130.
- FÜGEDI Erik (1986): *Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése*. Budapest: Magvető.

- GULYA János (2002): Európa-csúcs ezer esztendővel ezelőtt. *História*, 24(3), 27.
- HOLUB József (1944): *A magyar alkotmánytörténelem vázlatja*. Pécs: Dunántúl.
- KATUS László (2000): *A középkor története*. Budapest: Pannonica–Rubicon.
- KOVACHICH, Martinus Georgius (1799): *Formulae solennes styli in cancellaria, curiaque regum, foris minoribus, ac locis credibilibus, authenticisque regni Hungariae olim usati. I. Anonymi ars notarialis formularia sub Ludovico I. rege Hungariae conscripta*. Pesthini: Trattner.
- KRISTÓ Gyula (1985): *Magyarország története 895–1301*. Szeged: Tankönyvkiadó.
- KRISTÓ Gyula szerk. (1999): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.
- KRISTÓ Gyula (2003): *Magyarország története 895–1301*. Budapest: Osiris.
- MAKK Ferenc (2010): A Szent István-i államról. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica*, 131, 17–31. Online: https://acta.bibl.u-szeged.hu/3038/1/historica_131_017-031.pdf
- MÁLYUSZ Elemér (1942): A magyar köznemesség kialakulása (II. közlemény). *Századok*, 76(9–10), 407–434.
- MEZEY Barna szerk. (2003): *Magyar alkotmánytörténet*. 5. átdolgozott kiadás. Budapest: Osiris.
- MURARIK Antal (1938): *Az ősiség alapintézményeinek eredete*. Budapest: Sárkány Nyomda.
- NAGY Imre – DEÁK Farkas – NAGY Gyula szerk. (1909): *Hazai oklevéltár 1234–1536*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat.
- S. KISS Erzsébet (1971): A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica*, 39.
- SASHALMI Endre (2006): *A nyugat-európai államfejlődés vázlatja (1000–1700)*. Budapest: Pannonica.
- SZENTPÉTERY Imre (1930): *Magyar oklevéltan*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat.
- SZÜCS Jenő (1984): Az 1267. évi dekrétum és háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához. In H. BALÁZS Éva – FÜGEDI Erik – MAKSAJ Ferenc (szerk.): *Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér emlékkönyv*. Budapest: Akadémiai, 341–394.
- SZÜCS Jenő (2002): *Az utolsó Árpádok*. Budapest: Osiris.
- TÓTH Endre (2000): A magyar koronázási jelvényekről. In FONT Márta – KAJTÁR István (szerk.): *A magyar államiség első ezer éve. A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Jogtörténeti és Római Jogi Tanszéke és Bölcsészettudományi Karának Középkori és Koraiújkori Történeti Tanszéke szervezésében azonos címen 2000. december 15-én megrendezett konferencia anyaga*. Pécs: PTE, 53–65.
- VÁCZY Péter (1927): A királyi serviensek és a patrimonális királyság (I. közlemény). *Századok*, 61(7–8), 243–290.

- VÁCZY Péter (1938): A királyság központi szervezete Szent István korában. In SERÉDI Jusztnián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. II. kötet. Budapest: MTA, 33–70.
- WENZEL Gusztáv szerk. (1860–1874): Árpádkori új okmánytár. I–XII. kötet. Pest–Budapest: MTA.
- WERBŐCZY István (1990): *Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának Hármaskönyve*. Szerk. GAZDAG István. Budapest: Téka.
- ZSOLDOS Attila (1999): *A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből*. Budapest: MTA MTTL.
- ZSOLDOS Attila (2022): Az Aranybulla és története. In ZSOLDOS Attila (szerk.): *Aranybulla 800*. Budapest: Országház, 7–32.

Máthé Gábor

Magyar Királyság – Habsburg Monarchia – Közép-Európa

Az összetett monarchiák Európája
a 16–20. században

Bevezetés

Ferdinánd Habsburg főherceget – 1527-ben – magyar királlyá koronázták. Így a magyar korona országaival és az osztrák örökös tartományokkal létrejött Közép-Európa. Noha 1556–58 után a Német-római Császárság és a Magyar Királyság sorsa hosszú időre összefonódott, az utóbbi sohasem tartozott a Német Birodalomhoz. Nem volt része az örökös tartományoknak sem. Magyarországot a Habsburgok mindvégig magyar királyokként, és nem német-római császárokként kormányozták.

Az európai történelem sajátosan nagy korszaka – 1480–1560 között – akár mai világunknak is lehet példája, vallja Günter Ogger, a jeles német publicista, aki gazdaságelméleti és történeti igényességgel írt hiteles könyvet a Fugger-dinasztiáról, a nevezetes bankárokról, akik a Thurzók közvetítésével jelentős szerepet játszottak a 15–16. századi magyar történelemben is, s akik nélkül nem esett sem császár-, sem pápaválasztás, nem történt hadüzenet, s békekötés sem. Az ő nevükhöz fűződik a világ első multinacionális konszernjének és a vele olyan szoros szervezeti formáknak a létrehozása, amelyek máig nem avultak el – írja *A Fuggerek. Császári és királyi bankárok* című könyv szerzője.¹

A kiváló magyar történész, kutató professzor, Pálffy Géza pedig akadémiai doktori értekezésében a Magyar Királyság 16. századi működésével és a közép-európai Habsburg-államkonglomerátumban elfoglalt helyével, kapcsolatrendszerével foglalkozik.² Megállapításai különösen az államok evolúciója témájának szempontjából jelentősek, mivel

¹ OGGER 1978: 203–204.

² PÁLFFY 2008 (a mű monografikus változata PÁLFFY 2010).

„a Habsburgok monarchiájának államfejlődését sokkal inkább tekinthetjük evolúciónak, azaz hosszú fejlődési folyamatnak, mint gyorsan végbe menő abszolutisztikus forradalomnak”,³ és véleménye szerint teljességgel igazat lehet adni Thomas Winkelbauernek, aki az 1526 utáni évtizedekben Közép-Európában létrejött Habsburg-államalakulatot újabban „rendi államok monarchikus uniói alkotta monarchikus uniónak és különböző tartományokból összeálló államok összetett államának” nevezte.⁴

„I. Ferdinánd politikai-modernizációs programja mintegy négy évtized alatt mind a Habsburg Monarchia udvartartása, mind központi és kiemelt fontosságú magyar területeinek államigazgatása, illetve legfőbb pénz- és hadügyei terén *meghatározó alapokat teremtett*. Nevezetesen olyanokat, amelyekre azután évszázadokon át építhettek majd 17–18. századi reformer-utódai.”⁵

„Az erős integrációs tendenciák és a sikeres centralizációs intézkedések ellenére a Magyar Királyság a monarchián belül mégis mindvégig jelentős önállósággal, *korabeli értelemben* tekintélyes állami szuverenitással rendelkezett.”⁶

„A 16. századi öreg Kontinens – John H. Elliott találó megfogalmazása szerint – az »összetett monarchiák Európája (Europe of *composite monarchies*)« volt.”⁷

„*Modern értelemben* tehát a 16. század dinasztikus összetett államainak különféle tagjai (királyságok, hercegségek, őrgrófságok, grófságok stb.) elsősorban »belső szuverenitással« rendelkezettek. *Korabeli értelemben* értékelhető szuverenitásuk tehát teljes állami függetlenség (»külső« és »belső szuverenitás«) nem, csak »belső szuverenitás« lehetett. Az utóbbi mértéke azonban országokként és tartományokként nagyon különböző volt [...]. Mindez államszervezeti, geopolitikai és földrajzi tényezők mellett mindenekelőtt az uralkodói trón betöltésének módjától, a rendek erejétől, a belpolitika, a törvényhozás, az igazság- és jogszolgáltatás, valamint a helyi önkormányzatok sajátosságától [...] függött.”⁸

³ PÁLFFY 2008: 71.

⁴ PÁLFFY 2008: 69–70. A szerző az eredeti német szöveget is idézi lábjegyzetében („eine monarchische Union monarchischer Unionen von Ständestaaten und ein aus zusammengesetzten Staaten zusammengesetzter Staat”).

⁵ PÁLFFY 2008: 78.

⁶ PÁLFFY 2008: 218.

⁷ PÁLFFY 2008: 219.

⁸ PÁLFFY 2008: 219.

Végül Szent István birodalma a dinasztikus törekvések dacára nem csupán választómonarchia (*Wahlmonarchie*), hanem erős rendi állam, sőt valójában egy kisebb rendi monarchia (*Ständemonarchie*) is maradt. A nagy Habsburg Monarchián belül pedig a legerősebb és legszámosabb rendiséggel bíró államalakulattá vált. A magyar és a nemzetközi történetírás általános felfogásával szemben a sikeres centralizáció és az erős rendiség tehát egyáltalán nem zárta ki egymást. A magyar politikai elit ugyanis különböző okokból mind az eredményes centralizációban, mind erős rendiség fenntartásában érdekelt volt. Így különböző minőségekben és identitásokkal ugyan, de mindkét folyamatban meghatározó szerepet vállalt.”⁹

„A Habsburg-udvar és a magyar elit között a 16. században a[z] [...] egymásrautaltság közepette és kölcsönös lemondások dacára – igen szilárd kompromisszumrendszer jött létre. [...] Az 1526 utáni évtizedekben lezajlott alapvető változások így összességében igen hosszú távra határozták meg a Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia együttélését.”¹⁰

Jogfejlődés – közjogtörténeti értékeink folytonossága

„Zeitgeschichte-példázat”

„Zeitgeschichte-példázatként” említendő az államtudományi központként működő heidelbergi Max-Planck-Institut für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht igazgatójának, Armin von Bogdandynak *A nemzeti jogtudomány az európai jogi térségben* című munkája. A manifestumban¹¹ megállapítja, hogy jelen korunkban az egyre előrehaladottabb európai integráció alapvető kérdések elé állítja a nemzeti jogtudományokat. Olyan választ keres a kihívásokra, amely a jogtudomány identitásának europaizálódását és pluralizálódását adekvátan segíti. A német Tudománytanács ajánlásai noha nem hazai indíttatásúak, de számunkra is érdekesek lehetnek. Csupán egy elemét kívánjuk kiemelni ennek a német projektnek: a nemzeti jogrendek europaizálódása olyan mértéket ért el, amelyet leginkább az európai jogi térség, az *europäischer Rechtsraum* tud leírni. Bár ez a folyamat apró jogi rendelkezéseken keresztül *ad hoc* módra

⁹ PÁLFFY 2008: 280.

¹⁰ PÁLFFY 2008: 364.

¹¹ BOGDANDY 2012.

megy végbe, az egységesülés – egyes szakértők szerint – mégis erősebb, mint az USA-ban az egyes tagállami jogok egymásra hatása. Valami új keletkezett – állítja a manifesztum –, egy térség jött létre, mégpedig a nemzetállamok jogának sokféleségével.

„Államszemélyiség”-korona

A 13. század elején Accursius a *Digesta* vonatkozó pontjaihoz fűzött kommentárjában¹² a közjogról úgy szól, mint ami *ad statum conservandi ne preat*; azaz a feladata, hogy az államot megvédje a pusztulástól, az összeomlástól.¹³

A modern nyelvhasználat előnye, hogy az állam szót különböző formációk államaira is alkalmazhatjuk. Nem véletlen, hogy a királyság helyzete kifejezésből például lekopott a királyság, mivel a századok során az állam fontosabb szempont lett, mint a monarchia. Eredetileg az ország tartozott a királyhoz, ám a 18. században a kiváló R. C. van Caenegem genti professzor szerint a király tartozott az államhoz. A porosz Nagy Frigyes például az állam szolgálójának nevezte magát.¹⁴ Már itt jegyzem meg, hogy koronatanunk egyik legfontosabb tézise a dologiasodása; s a király személyétől való függetlenedés. Jól ismert a velencei köztársasággal kötött szerződés (1381), s ennek szövege maga is elárulja az állam fogalmával való küszködést és a törekvést annak meghatározására, hogy a lemondás ténye nemcsak a magyar királlyal, hanem a magyar állammal szemben is kifejezésre jusson. Szemléletesen értékeli a helyzetet Eckhart Ferenc koronatanában: „Az állam személyiségének hiányát az államhatalmat gyakorló királyok egymásutánja és hatalmuk mindenkori jelvénye, a korona pótolja.”¹⁵

A Szent István-i államalapítástól ugyanis elválaszthatatlan a Szent Korona, a magyar királyi hatalom jelképe, amely évszázadokon keresztül a magyar állam jogfolytonosságát képviselte. Története során sajátosan nyilvánultak meg közjogi attribútumai, így:

- a király személyétől – az angol koronaeszmével analóg módon – elváló *corporatio sola*;

¹² *Corpus juris civilis. Institutiones. Comm. Franciscus Accursius* 1491–1492.

¹³ Vö. BÓNIS 2011a.

¹⁴ CAENEDEM 2008: 21.

¹⁵ ECKHART 1941: 65.

- majd a 15. századtól az államszemélyiség jogalanya 1848-ig a parallel főhatalom tárgyi szimbóluma, amely 1848-ban az alkotmányos törvényhozás útján egységgé;
- a szabadságharcba kényszerült nemzet döntésével pedig elkülönültté (trónfosztás – 1849);
- de két évtized kitérő után (1867 – kiegyezés) teljességgé vált.

A Szent Korona tehát különös közjogi jelentőséggel rendelkező közjogi értékünk, állami felségjelvény, egyben a szuverenitás történeti megjele-
nítője.¹⁶

Területhez kötött felségjogok

Tényként kezelendő, hogy a 12. századtól napjainkig létezett államok az európai politika alapegységei voltak, s nemcsak nemzeti, hanem független szuverén államok is. Általában nem ismertek el magukra kötelezőnek semmilyen szupranacionális jogot, intézményt. Ezek a superiorok tehát szuverének voltak, vagyis minden autoritás felett álltak, maguk határozták meg külpolitikájukat, döntöttek a háború és béke kérdéseiben. Ennek volt belső dinamikája is, nevezetesen az országlakosok, polgárok semmilyen külföldi autoritásnak nem voltak alávetve.

A szuverenitás fogalma a 12. században alakult ki. A jogászok ekkor mondták ki a *rex est imperator in regno suo* axiómát, azaz minden királyi kormányzat a nemzet határain belül szuverén, és semmilyen autoritás nem állhat az érintett imperátor autoritása felett. Megjegyzendő: a szuverén hatalom hasznos lehetett a középkorban, hiszen a monarchiák, ha keservesen is, de egyre eredményesebben küzdöttek jogrendjük, hatalmuk, jogosítványaik kialakításáért. A középkori Európa államai között így kialakult valamiféle jogilag szabályozott kapcsolatrendszer. Ezek az alul-
kulatok voltak a korai modern államok. A nemzetközi jogban egyébként nem pontosan definiált állam csak az abszolutizmus idejére kialakult államfogalommal lesz adekvát.

Ezek a kapcsolatok elsősorban a perszonalitás elvét tükrözték; példaként a vagyoni viszonyokat meghatározó hűbéri adományjogot említjük. Ezek bizonytalansága vezetett el a területhez kötött felségjoghoz, a mai tartalmú szuverenitáshoz, s ez lett az újkori szuverenitáselmélet alapja.

¹⁶ MÁTHÉ 2021.

Megemlítendő, hogy az új jogi térstruktúrák kialakításában nagy szerepet játszott még a katolikus egyház, mivel az alapvető evangelizációs célkitűzésen túl már korán magához ragadta az írásbeliséget, vezette az anyakönyveket. Ugyanígy területi tagoltságon alapult az egyházi bírászkodás is. Összegezve: a jogi gondolkodásban a személyi elv egyeduralmát az államok változó jogfelfogásával összefüggésben felváltotta a területi elv. *Az államok egyre jobban kiépítették a területi szuverenitáson alapuló belső jogrendet és az ezt működtető bírósági rendszert.*¹⁷

Ennek az új rendezőelvnek a hatékonyságát – szemben az elv jelentőségét negligáló jelenkori kísérletekkel – igen kifejezően értékeli Georg Simmel 1908-ban írott *Soziologie* című monográfiájában:¹⁸ „A tér, mint a szervezés alapja, rendelkezik a magatartás pártatlanságával és egyenlőségével, amely az államhatalommal való korrelációjában a szubjektumok meghatározott összessége számára a magatartási szabályok előírására alkalmassá teszi.”¹⁹

A jogtörténeti kutatások szerint az 1648-as vesztfáliai béke jelenti a fordulópontot, amellyel a területileg szerveződött modern államszerkezet kialakulása megkezdődött, s létrejött a térszerkezethez kötött jogrendszer.

Mint az említettem, Európában a modern értelemben vett államok az abszolút monarchiák időszakában alakultak ki. Az abszolút monarchiák rendelkeztek ugyanis azokkal a specifikumokkal, amelyek a modern államot jellemzik.

A nemzetközi politikai rendszerek elméletében a vesztfáliai békét követő időszakot a territorialitás, a szuverenitás és a legalitás elvén alapuló rendszerként definiálták, s ez utóbbi képezte a nemzetközi jog uralmát.

Az abszolutizmus a 18. században azt is jelentette, hogy a szuverén fejedelmek a törvények felett állnak. Ez a periódus a francia forradalomig tartott. S egy páratlan jelenség a világtörténelemben, hogy az eredetileg a pápától és a császártól független uralkodókra szabott szuverenitás-fogalom a francia forradalommal magától értetődően ment át a népszuverenitás fogalmába.

A vesztfáliai béke jelentette tehát a klasszikus nemzetközi jog születésének pillanatát, s ez a periódus 270 éven át, 1918-ig tartott. Ez a klasszikus nemzetközi jog két pillérén nyugodott: a szuverenitás korlátozásmentes elméletén

¹⁷ MÁTHÉ 2021.

¹⁸ SIMMEL 1908: 460.

¹⁹ SIMMEL 1908: 692.

*és az új jogalanyok egymás közötti jogviszonyait szabályozó két egyenértékű jogterületen: a háború és a béke jogán.*²⁰

Ius commune – Ius proprium – Tripartitum – Quadripartitum

Justinianusi kontra honi jog

A humanizmus korára a legisztika elemei már nem autoritatív törvények, hanem történeti források, s így a honi joggal, a iurisprudenciális joggal való viszonyuk válik központi témává. Tehát nemcsak a justiniánusi, hanem a honi jog kutatása kerül előtérbe. Ez egyébként az interpoláció kutatási időszaka. Ez a folyamat a 16. századra – amiért azt méltán nevesítették a jog évszázadának – a Német-római és a Habsburg Birodalom tartományai számára rendkívüli jelentőségűvé válik. A wormszi birodalmi gyűlésen meghirdetett reform a birodalmi alkotmány megújítására, továbbá az 1517-ben, Luther Márton téziseivel kezdődő hitreform, az általános jogelveket kifejező *ius commune* létrejöttével minőségi jogrendszeri változáshoz vezetett. Brauner professzor okadatolásával:²¹

- jelentős törvényhozási tevékenység indult meg a birodalom szintjén, főként tartományi városi területen;
- megkezdődött a tudományos irodalom feltűnő mennyiségű gyarapodása, amelyet segített a könyvnyomtatás feltalálása;
- az intézményes-territoriális állam kiépítése meggyorsult; s a peregrinációval megnőtt az uralkodó szolgálatában a *ius commune* ismeretével rendelkezők száma.²²

Ámde a „kettős reformációnak” is volt előzménye, mégpedig az, hogy a 13. században már megkezdődött a tárgyi jog rendszerezett írásba foglalása. Ennek célja nem elsősorban új jog létrehozása, hanem a fennálló jogrend írásbeli rögzítése volt. Bónis György *Középkori jogunk elemei* című művében éppen azt elemzi, hogy nálunk már az 1320-as évek óta a királyi bíraskodás, a kancelláriai munka a gyakorlaton nevelkedő protonotáriusok,

²⁰ MÁTHÉ 2021: 17.

²¹ BRAUNEDER 1995: 19–20.

²² BRAUNEDER 1995: 43.

notáriusok kezébe került, s a klerikus mellé Európa-szerte odaállt a jogász, a jogszolgáltatás és az igazgatás szakszerű intézője.²³

Hármaskönyv – translatio imperii

Nyugat- és Közép-Európa jogtörténetébe, ebbe a reformációba forduló világba utolsónak robbant be Werbőczy *Hármaskönyve*. Noha az 1500-ig terjedő időszak anyagát foglalta össze, szemléletében már nyitott volt a *ius communé*ra, mégis egy széteséssel fenyegető territoriális állam jogaként jelent meg. Az azonban tény, hogy „Mátyás alatt a Kuria munkáját kétségtelenül irányító magyar gyakorlati jogászság szerencsésebb viszonyok között szilárd támasza lehetett volna – a Bethlen Gábor veretű – magyar abszolutizmusnak”.²⁴ Bónis eme szentenciája megalapozott, mint az is, hogy ez a jogtudó, praxisban jártas jogászság egész tudásának tárházát örököltette a *Hármaskönyv*be, s ez a *book of authority* korhű összegző szintézis lett, amely Grosschmid Béni kifejező fogalomalkotásával intézményi individualitást adott, örökölt az 1541 utáni szétesett nemzetnek és jogászságnak.²⁵

Hiszen a jogászrend csak hatalmi központokban virágzik, s ez a 16. század közepétől a Magyar Királyságnak nem adatott meg. A központi bíráskodás hosszú szünetek beiktatásával működött, és a Habsburg-központú szervek sajátosan biztosították a bécsi, illetve az örökös tartománynak tekintett területek hatalmi és bíráskodási tevékenységének összhangját. Talán éppen ebben az ellentmondásos helyzetben értékelődött fel a jogtudó értelmiség, s Werbőczy opusa.

A Hármaskönyv a hatalomátruházás római tételét honosította. A 15. századi közjogi helyzetet jellemezve pedig az Ulászló koronázása okán született oklevél kinyilvánította, hogy a koronázás a rendek akaratából történik, s a Szent István-i korona minden ereje a királyi hatalom teljességével az új koronára száll. Ezt a felfogást örököltette tovább Werbőczy. E szerint a magyarok a királyi jogokat a Szent Koronára, s így viselőjére, a királyra ruházták. Ennélfogva rendelkezik a *Hármaskönyv* I. rész 4. címe a kölcsönös függésről, azaz: „[...] a nemeseket ékesítő

²³ „A magyar bírósági szokásjog (consuetudo, iudiciaria) századokig fennálló épületét a gyakorlatban dolgozó és tanító diákok építették fel [...]” BÓNIS 1972: 161.

²⁴ BÓNIS 1972: 280.

²⁵ GROSSCHMID 1905: 713.

és a nem nemesektől megkülönböztető birtok adományozásának jogát, s teljes hatalmát az uralkodással és az országlással együtt a község a maga akaratából, az ország szent koronájának joghatósága alá helyezte, következőképpen fejedelmünkre és királyunkra ruházta. Ettől fogva Őtőle ered minden nemesítés és e két dolog mintegy a viszonos átruházásnál és a kölcsönösségnél fogva, annyira szorosan függ egymástól mindenha, hogy egyiket a másiktól külön választani és elszakítani nem lehet s egyik a másik nélkül nem történhetik.” Leegyszerűsítve a tételt: a hatalom forrása a nemesség, amely a koronázással átruházza a *potestast*, s a viszonnosság okán a fejedelem pedig visszanesemesít. Az ilyen nemesek a Szent Korona tagjai; akik senki más hatalmának – a törvényesen megkoronázott fejedelmen kívül – nincsenek alávetve.²⁶

A nemesség rendiségének ékes bizonyítékaként pedig beiktatásra kerül az Aranybulla utolsó megújítási törvényének fordulata is, a politikai értelemben vett *una eademque libertas* tétel, s ennek konzekvenciájaként a *Primae nonus*ban rögzült nemesi szabadságjogok is. A korona dologiasodásával, a jogi személy tanának okleveles megjelenésével pedig a *corona regia*, *corona regni* elkülönülés válik jellemzővé; a korona nemzetközi szerződés jogalanya, területi impériuma van, s a területen élők valamennyien a korona alattvalói, de természetesen eltérő jogi minőségben, hiszen a *Primae nonus* csupán a hatalom forrásaként megjelölt nemességet illeti meg.

A *Hármaskönyv* hatalomátruházási elmélete alapozta meg a történeti alkotmányt, s konszolidálta a rendiséget, biztosítva a Habsburg Monarchián belül az önálló magyar király jogfolytonosságát.

Négyeskönyv

Mindenekelőtt kiemelendő Degré Alajos professzor örökbecsű magánjog-történeti monográfiája,²⁷ s benne a 16. századi két jogtörténeti kódexünk-ről írott értékelése, a *Quadripartitum* „nagyfontosságú új tételeinek” kigyűjtése, amelyekből a korabeli magyar praktikusok jogi tevékenysége is kikövetkeztethető. Nem is említve Degré ifjonti kutatóműhelyének, az Illés Szemináriumnak az eredményeit. Az Illés József professzor vezetésével működő Budapesti Jogtörténeti Szeminárium érdeme, hogy

²⁶ MÁRKUS 1897: 55, 59.

²⁷ DEGRÉ 1936.

egyedülállóan öröközte meg a 16. század első felének jogtörténetét.²⁸ Azt a korszakot, amelyben az ország létét fenyegető török veszély idején, majd a nemesi-főúri érdekvizállyok miatt az általuk behívott török csapatok pusztítása nyomán a korábban virágzó Magyar Királyság leépülése lett sorsfordítónak történelmünkben. S erre az időszakra esett a *Négyeskönyv* szerkesztőinek munkássága.

Köztudott, hogy a két jogkönyv szerkesztésének elve részben eltért egymástól. Werbőczy az ország szokásjogának összeírását végezte el, s emellett a királyi akarat a *Collectio Decretumot*, az érvényben lévő törvények egybegyűjtését is megkívánta. Ez utóbbi munkálatról, illetve eredményességéről nincs értékelhető adatunk.

A *Négyeskönyv* viszont teljes joganyag (törvény és szokásjog) összeállítására törekedett, s egyben szövegkorrekciót is tartalmazott, főként az ősi szokásokba ütköző római jogi tételek kirotálását végezte el. Így például a női öröklésének megtiltását, avagy a fellebbezések közül az *inhibitio*, *repulsio* megtartását iktatta be.

Degré külön is kiemeli, hogy a *Quadripartitumba* azonban olyan törvények és jogtételek is bekerültek, amelyek nóvumként értékelendők, ám ezeket az ősi szokásjog keretébe illesztették, „az isteni és természeti jogi követelményekhez képest megváltoztatták, de mindezt a nemesség jogainak és szabadságának sérelme nélkül tették”.²⁹

Érdemes végül felfigyelni arra, hogy a *Négyeskönyv* jóval kevesebb római jogi tételt, citátumot tartalmazott, mint a *Hármaskönyv*. Degré ezt azzal magyarázza, hogy Werbőczy tankönyvnek is szánta művét, s a kategóriák pontos ismeretével kívánta segíteni az ifjúságot. Ez egyértelműen sikerült is, mivel a *Tripartitum* Wenzel Gusztáv a magánjogi tanulmányok gerince volt a szakmai vélekedés szerint.

Zárógondolatként feltétlenül említendő még, hogy a *Négyeskönyv* tartalmát tekintve a téma legjelentősebb kutatója, Illés József professzor kétféle kézirati szöveget különböztetett meg. Az egyiket a *Quadripartitum* eredeti szövegéből született másolatok képviselik, amelyek hamisítatlanul maradtak meg a 18. század végéig, ahogy azt a „bírodalomalapító” Ferdinánd király által kiküldött szakértői testület 1553-ban elkészítette. A másik variánst a hamisított közjogi jellegű interpolációk jelentik.

²⁸ DEGRÉ 1934.

²⁹ A bizottság tagjai között praktikusként Újlaki Ferenc helytartó, Mérey Mihály személynök, Kamarai Tamás alországbíró, Pókateleki Zömör János királyi jogügyek igazgatója, Bodenarius Márton bécsi jogtanár szerepelt. DEGRÉ 1934: 18.

A közjogi relációban egyes hamisított interpolációk ellenére azonban igazolást nyert, hogy a *Hármaskönyv* és a *Négyeskönyv* szoros organikus egységet képez. A korrektív ellentervezeti szándékkal ellentétben a *Quadripartitum* szerkesztői alapos munkát végeztek. A jeles jogtudósok elismerték Werbőczyt: „[...] ő ugyanis az az első találékony szerző, akinek egyedülálló gondja és iparkodása, valamint nem kisszámú virrasztásai, fegyelme és tanultsága és a gyakorlatban való nem közönséges tapasztalata lévén, Magyarország törvényei és határozatai, valamint rendelkezései és szokásjogai új fényükre, megfontolt és helyesen megszerkesztett összefoglalásukhoz eljutottak.”³⁰

E munka folytatásaként a szerkesztők a trónöröklési, nádori bíraskodási, Aranybulla-cikkekkel a Szent Korona-tant, azaz a magyar alkotmányjogi álláspontot erősítették meg. Találón írja Illés, hogy a *Quadripartitum* közjogi tételei közül egyike a legfontosabbnak „a szentkorona magyar alkotmányjogi jelentőségének teljes elismerése”.³¹

Nem felejtendő ugyanis, hogy az újkori Magyarország első uralkodója, Ferdinánd a mohácsi összeomlás után a jogilag szuverén királyi Magyarország intézményrendszerét kívánta újjáalakítani, s ezt tette utóda, a lutheránus Miksa is.

A birodalomalapító Habsburgoknál a Szent Koronával koronázás egyfelől legitimitást, másfelől a megkoronázott uralkodó és a *corona regni* közötti hatalomátruházást fejezte ki, azaz a királyválasztás a magyar szuverénnek biztosította a hatalom érdemi és kölcsönös gyakorlását. Ez a közjogi értékelés nyert megerősítést Deák Ferenc örökbecsű – *Adalék a magyar közjoghoz* című – művében is, kihangsúlyozva első stációként a birodalomalapító Ferdinánd koronázását, továbbá az 1687-es és az 1723-as törvények különös jelentőségét.³²

³⁰ ILLÉS 1931.

³¹ ILLÉS 1931: 25.

³² DEÁK 1865.

A rendi államok monarchikus uniójától a differenciált föderalizmus alapján álló abszolút államig (1749–1848)

A magyar rendi dualizmus

A magyar rendi dualizmust, az uralkodó és a rendek közötti viszonyt a 16–17. században, I. Ferdinánd és utódai között érdekpreferenciák is motiválták. A Habsburgok trónra jutása a magyar központi kormányserveket alapjaiban befolyásolta. Az ország az új király személyén keresztül szoros kapcsolatba került a Habsburg-ház úgynevezett örökös tartományaival. Ez a közjogi összekötődés azonban nem eredményezte a magyar közigazgatás függetlenségének feladását. Noha az uralkodó a magyar ügyekben meghallgatta a bécsi központi igazgatási szervekben működő tanácsosainak véleményét, döntéseiben saját álláspontja érvényesült.

Mint az ismert, a Habsburg Birodalom központi hatóságainak fontos szerepe volt a későbbiekre, hiszen az uralkodó az újkori magyar hivatalszervezet kialakításánál ezt a mintát nem negligálhatta. Csupán vázlatosan utalunk a Habsburg központi szervekre, s az ezek alapján párhuzamosan kiépült magyar megfelelőikre. A témát gazdag levéltári forrásokra alapozottan Ember Győző meghatározó eredményeket tartalmazó közigazgatás-történeti monográfiája dolgozta fel.³³

A központi közigazgatási szervek párhuzamai

A központi közigazgatási szervek párhuzamait érzékeltetve a funkciók alapján az alábbi kettő érdemel figyelmet. Az udvari tanács, a Hofrat a legrégibbi múltú szerv, amely az igazságszolgáltatásban, illetve a külügyi, belügyi megbízásoknak megfelelően segítette a királyt. Ezt az újjászervezett fejedelmi tanácsot három alapvonás: az állandóság, a központosítás és a kollégiumi szervezet jellemezte. Ez alapján jött létre a Consilium Hungaricum (a magyar tanács), amelynek tagjait „közösön továbbra is régi címekkel (*praelati et barones caeterique consilarii*) jelölték. Tény, hogy a kialakuló főrendiház tagjait *praelati et barones*nek nevezték, ami a királyi tanács és a főnemesség kapcsolatából következett. Azaz a régi és az új helyzet között nem volt különbség. Az viszont bizonyos, hogy ha alkotmányjogi alapját nem is, de korábbi jelentőségét a magyar tanács elvesztette.

³³ EMBER 1946.

Összegezve: a magyar államkormányzat központi szerve a 16–17., 18. században a magyar tanács néven működő királyi tanács maradt.

A másik kiemelendően fontos szerv pedig a magyar kamara. Jellemzője: 1528-tól, illetve 1531-től megszakítás nélkül vezette a királyi és azzal szorosan összefüggő államgazdaságot, hatásköre értelemszerűen a pénzügyigazgatásra, de a szorosan vett közigazgatásra is kiterjedt. Székhelye az ország fővárosa, Buda lett. Feladata három részre oszlott: a központi igazgatásra, a befolyó jövedelmek pénztári kezelésére, s végül az ellenőrzést, a számadások felülvizsgálatát látta el. Az udvari és a magyar kamara viszonya sajátosan alakult, Theodor Mayer³⁴ szellemes jellemzésével: a két kamara megítélése a legszorosabb kapcsolatban állott a rendi dualizmus hullámmásával [...] az udvari kamara főhatóságát a magyar fölött sohasem ismerték el, jogilag a magyar kamara független volt.”³⁵ E keretben indokolt megemlékezni a királyi jogügyigazgató (*causarum regaliū director*) tisztségről is. Alapvető feladata a Szent Korona javainak és a királyi érdekek bíróság előtti védelmének ellátása volt.

Végezetül a központi kormányzervek sorában kiemelkedő szerepet játszott az 1723-ban felállított magyar királyi Helytartótanács, amely a 18–19. században mintegy kormányként funkcionált, s az uralkodó a végrehajtó hatalmat a Helytartótanácsra keresztül gyakorolhatta.

A bécsi kormányzervektől független, elkülönült kormány szerv azonban csak a kancellárián keresztül érintkezhetett a királlyal. Lényegében a felvilágosodás századában kiépülő szakigazgatási területek koordinációját látta el, s az alsóbb hatóságokhoz közvetítette a királyi rendelkezéseket, és egyben a törvényhatóságok központi felügyeletét is ellátta, 1769-ben pedig kiterjedt a hatásköre a törvényhatóságok felelősségre vonására is. A független felelős minisztérium felállításával átmenetileg megszűnt, ám az 1861. évben „újraéledt”, s a kiegyezéssel a magyar „közjogi szervtár” történetét gazdagította csupán.

A differenciált föderalizmus

A monarchikus unióként szervezett tartományok kapcsolatait Mária Terézia és II. József alatt lényegbevágó reformokkal, céltudatosan a felvilágosult abszolutizmus értelmében vett államokká alakították át.

³⁴ MAYER 1915.

³⁵ EMBER 1946: 145.

Alaptörvények és alapjogi jellegű rendelkezések tudatosan teremtenek egy, az abszolutista monarchikus állam értelmében vett materiális alkotmányos alapot, amely végül 1804-ben az uralkodó dinasztiára vonatkoztatva az „Osztrák Császárság” egységes államaival ennek a fejlődésnek megfelelő.

„Az állammá vált tartományi közösség túlszárnyalja a tartományokat, úgy határozza meg szerkezetüket és pozíciójukat, hogy ettől kezdve ajánlatos a tartományokat csak az összállam után tárgyalni.”³⁶ Ebből fakad a tartományok „kivetkeztetése” eddigi állami jellegükből, s így a tartományi szervek a tartományi rendek vidéki területeivé válnak, de egyben mint politikai történeti individuumok megmaradnak. Mi több, a monarchikus államjog jegyében az abszolutizmus második alapstruktúráját, a föderalizmust határozzák meg. Ez azonban az egyes tartományok eltérő történelmi gyökerei miatt tartományonként különböző, nem is említve a koronázással eredendően kiemelt Magyarország és Erdély státuszát.³⁷

Német Szövetség – Osztrák Császárság

Napóleon külpolitikai nyomására – 1806-ban – a Német-római Birodalom „feloszlott”, s ennek helyét 1815-ben az egyes állami szuverenitást figyelembe vevő államszövetség, a Német Szövetség foglalta el, amelyhez egyértelműen hozzátartozott az Osztrák Császárság egykori birodalmi territóriumai.

A kortársi felfogás alapján az Osztrák Császárság egy több tartományból összetevődő államot alkotott, amelyek ugyan magukban véve egymástól nagyon különbözőek, mégis egy jogar alatt egyesítve egy nagy államtestet alkotnak.³⁸ Ez a különbözőség Magyarországra és Erdélyre vonatkozott. Lényegi helyzetre utal az a tétel, hogy „[a]z állam egységessége a tartományegyüttes uralkodójának egységes kormányzati hatalmából következik”.³⁹ Nem nyílt tehát szakadék ennek az államnak két része (a magyar rész és a többi) között. „Az ilyen jellegű dualizmust a föderatív rend akadályozza meg tartományi sokaságával. [...] A modifikációk a többi tartomány többségével szemben feltűnő

³⁶ BRAUNEDER 1994: 90.

³⁷ BRAUNEDER 1994: 90.

³⁸ BRAUNEDER 1994: 91.

³⁹ BRAUNEDER 1994: 91.

különállássá fokozódhatnak, mint Magyarország és Erdély esetében.⁴⁰ Mivel a birodalom oszthatatlan, következésképpen a tartományi felségjog kiterjed az osztrák tartományokban az összes lakosra és birtokra.⁴¹

Az a specialitás pedig, hogy „Magyarországnak és Erdélynek néhány saját központi hatósága van, és hogy az általános törvények⁴² érvénye szabály szerint a többi tartományra korlátozódik, az államon belüli hatalomeloszlásra [...] vonatkozó kérdés. [...] Ezért a Magyarországot és Erdélyt fel nem ölelő állam terjedelmére és határaitra nézve a hatósági hatáskörök és törvények érvényesülési területe nem kritériumok.”⁴³

A tartományokat egyesítő Osztrák Császárság ezért 1848-ig monarchikus, szabály szerint nem egységes, hanem differenciált föderalizmus alapján álló abszolút államnak tekintendő.⁴⁴

A népszuverenitás – monarchikus legitimitás

Az előző fejezetben a közjogi dogmatika osztrák fejlődését Wilhelm Brauner *Osztrák Alkotmánytörténet napjainkig* című kiemelkedő monográfiája alapján, a fogalomrendszert, a bonyolult hálózati elméleti mintázatot, az összefüggéseket az osztrák professzor elemzéseinek felhasználásával közvetítettük.

Különösen fontos továbbá a felvilágosult abszolutizmus elméleti koncepciójának a reformokra gyakorolt hatása, azaz az átfogóan kialakított szervezett törvények állama, amely szakítást jelent az addigi alkotmány- és kormányformával. Brauner professzor hangsúlyozza a tartományi rendek mint a tartományi, városi hatalom eredeti gyakorlóinak kikapcsolását, továbbá a tartományi jogot félretoló általános törvények meghatározó jellegét, s az életszférák sokaságának állammá válását.⁴⁵ Ebből fakad, hogy az állam elsősorban szerveire és csak másodsorban normákra orientált. Az állami akarat végrehajtásának alapvető jelentősé-

⁴⁰ BRAUNER 1994: 91.

⁴¹ BRAUNER 1994: 91.

⁴² Az úgynevezett „általános törvények” nem egyszerűen a jog különleges formái. Az abszolút uralkodó reformjainak eszközei az „alattvalók” jogainak meghatározására. Az uralkodó legmagasabb szintű akaratnyilvánításai a tartományokból egyesített állam nagy részére. Lásd BRAUNER 1994: 97.

⁴³ BRAUNER 1994: 92.

⁴⁴ BRAUNER 1994: 92.

⁴⁵ BRAUNER 1994: 97.

gét reprezentálja továbbá a II. József rendeleteivel létrehozott hivatalnoki kar. „A hivatalnoki kar jellemzői a szakmai alkalmasság, az objektivitás, a pontosság, a folyamatosság és a titoktartás. Ez egy az államra vonatkoztatott önértelmezést fejleszt ki, az állam egyik pillérévé és krízisidőszakban kontinuitásának támogatójává válik.”⁴⁶

Ismert, hogy a népszuverenitás és a monarchikus legitimitás között egyfajta közbülső állást képvisel a hatalommegosztásról szóló tan, amely Montesquieu-től kapja iránymutató kialakítását. Az emberi szabadság biztosítása céljából az államhatalmat fel kell osztani a törvényhozó (*legislativa*), az uralkodó, aki a törvényeket „valósítja” meg (*executiva*) és a bírászkodás (*judicativa*) között, amely csak a törvényeknek alávetve ítélkezik. Noha az államhatalom megosztása ellentmond a népszuverenitás és a monarchikus legitimitás értelmében vett osztatlan hatalom birtoklásának, „a népképviselő és az uralkodó közötti szereposztás azonban lehetővé teszi ennek a két elméletnek a kapcsolatát” – hangsúlyozza Brauner – mégpedig az elméletben és a politikai gyakorlatban is, először a „koraalkotmányosságban”, később kiteljesedve pedig az „alkotmányosságban”.⁴⁷

Kölcsönhatások elemi közjogi dekrétumokban

Kölcsönhatások – alapvetés

Az előző fejezetben külön hangsúllyal szerepelt, hogy Mária Terézia és II. József lényegi reformokkal, céltudatosan törekedett a monarchikus unióként szervezett tartományok kapcsolatainak a felvilágosult abszolutizmus értelmében történő átalakítására.

Történeti irodalmunk kiemelkedő képviselője, Kosáry Domokos akadémikus írja *Nemzeti fejlődés, művelődés – európai politika* című tanulmánykötetében: Európa történeti strukturáját az újabb kutatások úgy ábrázolják, mint eltérő szintű zónákat, tehát fejlettebb központok és peremvidékek együttesét, és ezek kölcsönhatása, kölcsönös kihívása az, amely ennek a modellnek a mozgását előidézi... Ez a mechanizmus, a fejlettebb zóna és a peremzónák együttese és kölcsönhatása nemcsak Európa egészét jellemzi, hanem az európai civilizációnak valamiféle olyan

⁴⁶ BRAUNEDER 1994: 99.

⁴⁷ BRAUNEDER 1994: 102–103.

alakképlete is, amely kisebb kivételben is megtalálható. Franciaországban sem csak Párizs volt, hanem volt Auvergne is, ahol az írásbeliség hosszú ideig elmaradt Párizstól. A Habsburg Monarchia maga is ilyen képlet volt. S ilyen volt a régi, történeti Magyarország is, amely peremvidékeinek fejlődését nem annyira a magyar politika ilyen vagy olyan szándéka határozta meg, mint inkább ennek a képletnek a működése.

Az a nagy peremzóna, amelyhez Magyarország is tartozott, a 10–11. század fordulóján kapcsolódott az európai civilizációhoz. Történeti irodalmunk világosan bemutatta, hogy miféle elmaradással indult és hogyan, mennyiben tudta ezt a hátrányt pótolni. Volt idő, amikor meggyorsult a fejlődés, úgy a 14. században, amely pedig Nyugat-Európában számos gazdasági válság időszaka volt.

A 16–17. század a mi zónánknak megtorpanást hozott, a kölcsönhatás jellege is változott. Ez a késő feudalizmus időszaka. A 18–19. század viszont ezen a peremzónán és így Magyarországon is a megújuló felzárkózási törekvések időszaka, a felvilágosodás, majd a liberalizmus, a nemzeti reform jegyében.⁴⁸

A magyar korona a közös hatalomgyakorlás szimbóluma. A koronázási hitlevél és eskü a nemzet és a király közötti hatalomátruházási szerződés közjogi formája. A nemesség mint a korona tagja részese a törvényhozásnak. A *populus maior principe* elv szerint ugyanis az összességet a fejedelem mellett és a fejedelem felett a törvényhozó hatalom illeti meg. Ez az állapot a rendi képviseleti monarchia – a rendi dualizmus, azaz az uralkodót a közösen hozott törvények kötik; a *legibus solutus* elve feltétlenül kötelezi a magyar koronával felkent uralkodót. Amennyiben a korona joghatósága alá eső területen más jogi norma érvényesült – mint ismeretes, például a Habsburg-koronatartományok területén –, akkor a keletkező válságot csak kompromisszummal lehetett megoldani.

A másfél száz éves török uralomtól megszabadult Magyar Királyság 1687. évi országgyűlésén – „uralkodói ajánlásra” – a rendek elismerték a Habsburg-ház német–spanyol férfiágának elsőszülöttségi elv szerint való örökösödését. I. Lipót ösztönzésére – a nemesi szabadságjogok és kiváltságok megtartása mellett – pedig beleegyeztek az Aranybulla 31. cikkében foglalt ellenállási jog kiiktatásába.

⁴⁸ KOSÁRY 1989: 20.

Pragmatica Sanctio – 1790. évi dekrétumok

A második valóban történelmi jelentőségű kompromisszumot pedig a Pragmatica Sanctio reprezentálja. A Pragmatica Sanctio olyan alapszerződés, amely a Habsburg Birodalom és az önálló Magyar Királyság *modus vivendijét* jelentette. Eredendően a dinasztia kiemelt belső rendszabálya a Habsburg-ház öröklési rendje. III. Károly országglása idején a legfőbb feladatot ennek a mozaikrendszerű birodalomnak a megtartása, védelme jelentette,⁴⁹ mégpedig az eddig kizárólag csak fiágra terjedő öröklési jogon való utalással, amit azonban fiú utód hiányában ki kellett terjesztetni – III. Károly lánya: Mária Terézia – az osztrák ház nőágára is. Az öröklési rend megváltoztatását bonyolult diplomáciai taktikázások kísérték, így a magyar igenléshez 1712-ben kezdődtek az országgyűlési tárgyalások. E tanácskozásoknak az állásfoglalásai a későbbiekre is: a 18. század végi jogalkotásra nézve, nemkülönben a 19. század 60-as éveiből pedig a kiegyezés jogi előkészítéséhez nélkülözhetetlenek voltak. Így közjogunk relevanciái lettek:

- az uralkodóház trónra emelt nőtagja elválaszthatatlanul s feloszthatatlanul egy testben bírja az összes örökös tartományokat;
- az osztrák örökös tartományok rendjei kijelentik, hogy a Magyar Királysággal szövetségre lépnek;
- kötelezik magukat, hogy meghatározandó összeggel járulnak hozzá a határokat őrző katonaság fenntartásához.

Ez a védelmi kötelezettségi előírás volt az alapja annak, hogy a Magyar Királyság másodszor is megmentette a birodalmat a széteséstől. Az első „szilárdsági próbát” pedig I. Ferdinánd, szabadon választott királyunk koronázása jelentette, amelyet Deák Ferenc egyszersmind „a birodalom tényleges alakulásának tekintett”. Ténykérdés, hogy a szakirodalom elismeri Ferdinánd időtálló döntését, miszerint centralizálta a Habsburgok osztrák ágának „közép-európai államkomplexumát”.

A Pragmatica Sanctio a birodalom egységének deklarálásán túl egy döntő feltétel támogatásához kötötte a nőági örökösödés elismerését:

⁴⁹ Lásd Niall Ferguson jellemző adatait. A Habsburgok közép-európai birodalmát elsősorban az etnikai sokszínűség gyengítette, hiszen legalább 18 nemzetiség szóródott szét, öt különálló királyságban, továbbá két nagyhercegség, egy hercegség, hat grófság, s további hat területi egység „minta reprezentál”. A szerző szellemes formulájával zárva: „stabil, ugyanakkor gyenge hatalom volt a Monarchia.” FERGUSON 2008: 10–32.

„Magyarország, mint különálló fél szerződik a többi részek összességével, s követeli, hogy a trónra lépő nőtud oklevél és eskü által biztosítsa az országot, hogy nem fogja ezt a többi örökös országok, s tartományok módján, hanem saját alkotmánya, s törvényei szerint kormányozni.”

Az irodalomban *communis opinio*, hogy a jogfolytonosság, azaz az ország függetlenségének 1848 előtti közjogi garanciái és az áprilisi törvények közötti egyetlen dogmatikailag megalapozott kapcsolatot a Pragmatica Sanctio jelentette.

A Deák–Lustkandl-vita

A közjogi alapokat meghatározó 1723. évi törvény mellé a század végén még igen jelentős alkotmánytörténeti sarkalatos jogok társultak, amelyek kettős arculatúak voltak, ugyanis a rendi alkotmányosság keretei között tartalmazták mindazokat a garanciákat az országgyűlés számára, amelyeket a 18. század eszméi a polgárság képviselőiből is álló törvényhozásnak szántak. Így például II. Lipót 1790. évi dekrétumának 10. cikkelye kimondta, hogy Magyarország önálló léttel bíró független állam, amely tulajdon törvényei és szokásai szerint, nem pedig más tartományok módjára igazgató és kormányzó ország. A 11. cikkely az ország határainak sérthetlenségét deklarálta; a 12. cikkely pedig a törvényhozó és a végrehajtó hatalom gyakorlásáról intézkedett. E szabályban találkozzunk először az államhatalmi ágak megosztásának követelményével, a pátensekkel történő kormányzás tilalmával.

E jogszabályi „minőségi átalakítást” a továbbiakban a nevezetes Deák–Lustkandl „történeti vita” lényegének bemutatásával kívánjuk érzékelhetővé tenni. Deák az *argumentum ad personam* tagadásaként vitapartnerének állításait tematikusan csoportosítva foglalta össze, majd ezeket jogi tények értékelő felvonultatásával cáfolta.

A kiemelt öt téma közül elsőként az „*Unio cum religius Regnis et Provinciis haerediariis*” állítás kerül terítékre. Az osztrák szélsőséges közjogi álláspont az volt, hogy a magyar koronataromány semmivel sem bír több jogot, mint az örökös országokkal és tartományokkal fennálló, s a *sanctio pragmatica*-val kapcsolatos egyesülés. Ennek kontrájaként pedig a magyar álláspont: „Magyarországon a fejedelem ne a többi tartományok módja szerint, hanem magának az országnak saját törvényei szerint uralkodjék és kormányozzon. Ebből pedig vitathatatlanul következik, hogy az ország szabadságának sérthetlenségét, a saját törvényei szerinti

kormányzást nem adta fel, s így az alkotmányos önállóságát semmi más országnak nem engedte át.”⁵⁰

Nulli alteri regno, aut populo obnoxium, sed propriam habens consistentiam et constitutionem – e tétel alapján pedig Magyarország önálló alkotmányát Lustkandl úgy értelmezte, hogy a törvények szerint meg kell különböztetni a közös ügyeket a tisztán magyar ügyektől. Deák logikus levezetése azonban vitathatatlan. Íme: Magyarország kapcsolt részeivel együtt szabad ország, s kormányzatának rendszere (beleértve minden kormányzékét) független, azaz semmilyen más országnak vagy népnek nincs lekötve (*nulli altero regno, aut populo obnoxium*), hanem tulajdon önállással és alkotmánnyal bíró ország (*sed propriam habens consistentiam et constitutionem*). Azaz Magyarország királyai által, saját törvényei és törvényes szokásai szerint, nem pedig más tartományok mintájára kormányzandó és igazgatandó entitás.

Leges ferendi, abrogandi et interpretandi Potestatem legitime coronato Principi et Statibus et Ordinibus Regni ad comitia confluentibus communem esse.

A téma összetettsége okán kiemelendőnek tartjuk:

- a) a törvényalkotás és magyarázat kérdéskörét;
- b) a hitlevél és a törvény jogi különbözőségének megítélését; s
- c) a regáliákra vonatkozóan: Lustkandl tézisé.

Ad a) A királyi jog terjedelmét az osztrák partnerrel ellentétben Deák szűkebben értelmezi. A vitatott törvényhely ugyanis azt tartalmazza, hogy az örökös királyt a koronázás előtt az ország alkotmány szerinti „közkormányzatához” tartozó minden jog megilleti. Az általános szabály „a közkormányzást” tartalmazza, míg Lustkandl a királyi hatalom minden ágát, a törvényhozást is ideérti, noha a kivétel, a privilégiumadás nem ad alkalmat a kiterjesztő általánosításra.

Ad b) E témában pedig Deák – helyesen – éles különbséget tesz a törvény és a hitlevél között. A hitlevél mint előfeltétel a koronázás attribútuma, s más minőség, mint a törvényhozási eredmény. A hitlevél tartalma sztrikt, elemei a későbbi uralkodókat is kötik (így: eskü az ország jogaira, törvényeire, szabadságára; a visszaszerzett, illetve visszaszerzendő területeknek az országhoz csatolására stb.). A törvényhozási jog pedig a koronázott királyt megillető jogosultság, amelynek során az elé ter-

⁵⁰ MÁTHÉ 2021: 41–42.

jesztett törvényeket vagy elfogadja, vagy elveti, s azokat nem köteles szentesíteni.⁵¹

Ad c) A rendi hatalomgyakorlással és az uralkodóházzal kapcsolatos polémia mellett különös figyelmet érdemlő az a Lustkandl-tézis, hogy Magyarország törvényhozása (kompetencia) sohasem terjedt ki a regáliákra, a katonai és a pénzügyekre, valamint a külviszonyokra. A regáliák témában a felvetést azután tényekkel cáfolja Deák, felsorolásszerűen is impozáns törvénymennyiséggel. A bányák, a pénzverés, a só, a salétrom s a posta tárgyában 1492-től 1844-ig közel félszáz törvényt hozott a magyar országgyűlés.⁵²

De legislativae et executivae Potestatis Exercitio.

A negyedik kiemelt célzott polémia az 1790. évi XII. törvénycikkrel kapcsolatos, hiszen e *decretum* a végrehajtás gyakorlatáról is rendelkezett. Ténykérdésként kezelte a pátensekkel történő kormányzás tilalmát, amely csupán egyetlen esetben volt elfogadott, ha a pátens a törvénnyel egyező tárgyban született (a latin formula egyszerű kifejezésével: *publicatio debito cum effectu...*). A vitapartnerek közötti értelmezési különbség a mennyiségi, illetve eljárásjogi kondíciók eltérő megítélésében jelentkezett. A magyarországi gyakorlat ugyanis a rendhagyó, modelltől eltérő kihirdetési eljárást tiltotta, s így *ab ovo* az általános tilalom dominált. Lustkandl viszont a rendkívüli esetre vonatkozó (például lázadás, járvány miatt működni nem tudó kormányzók, törvényhatóság) pátenskiadást tekintette általános lehetőségnek: „*Das aber die oesterreichischen Länder mindestens seit der pragmatischen Sanction eine einheitliche Gesamtmonarchie gebildet haben, wovon Ungarn auch ein specieller Theil war*” (Lustkandl).⁵³

Deák Ferenc felkészültsége okán a rendkívül tanulságos szakmai vita végszakaszában elérkezett a partner előbb idézett „tromfjához”.

A szellem helyettesítéseként az erőfölényből támadó Lustkandl már nemes egyszerűséggel formulázta, hogy az osztrák tartományok, legalábbis a Pragmatica Sanctio óta, egységes összmonarchiát képeztek, amelynek Magyarország csak egy speciális része volt. A bécsi közjogász logikája zárt összmonarchiában gondolkodik. A *Gesamtmonarchie* speciális része tehát Magyarország is az osztrák örökös tartományokkal egyetemben: osztrák tartomány. Deák válasza pedig azon alapult, hogy az ausztriai tartományokat törvényes örökösödési joggal ugyanaz

⁵¹ DEÁK 1865: 112.

⁵² DEÁK 1865: 116–117.

⁵³ DEÁK 1865: 139.

az uralkodó, mégpedig elválaszthatatlanul, s feloszthatatlanul birtokolja. „A fejedelem azonossága okán képeznek az adott országok/ tartományok egy monarchiát, s így Magyarország is – de csakis ebben a korrelációban – a közös monarchia birodalmának része. De nem osztrák tartomány, hanem jogilag független entitás, mind törvényhozására, mind kormányzatára nézve. A Pragmatica Sanctiót nem az osztrák tartományokkal kötötte a magyar nemzet, hanem saját akaratelhatározásából választott uralkodójával, a magyar királlyal.”⁵⁴

Közjogtörténetünk egyedülálló vitájának tanulságai, egyben Deák Ferenc arzenáljának és meggyőző erejének fényes bizonyítékai. Olyannyira azok, hogy Deák Ferenc kiegyezési remekművében – az 1867. évi II. és XII. törvénycikkkel – egyértelműen visszaköszönnek.

Kameralisztika

A kameralisztika állambölcselete

Pázmány Péter nagyszombati egyetemének Budára helyezésével, 1777. november 3-án a jogi kar egy új tanszékkal, a *politialis* és *cameralis* tanszékkal gyarapodott. Ez tekinthető a jogi *facultas* jog- és államtudományi karrá történő kiteljesedésének.⁵⁵

A 18. századra az állam létformája és cselekvésének igazolása új államelméletre szorult. A régi államfelfogás alapján ugyanis a *Staatslehre* – *Staatstheorie* vallásos színezetű volt. Az abszolút állam tana így gyökeresen szakított az állam mint isten akarta képzműveltség teóriájával, s a „*gottgewollte Gesellschaftsordnung*” tézist az emberek szabad

⁵⁴ DEÁK 1865: 142.

⁵⁵ E folyamatot Szaniszló József, az egykori Magyar Közigazgatástudományi Intézet munkatársa nagybecsű monográfiakötetekben rögzítette az utókornak, emléket állítva a korabeli abszolút államnak, amelyet kameralisztikai igazgatású államnak is neveztek. Vö. SZANISZLÓ 1977. Lásd még GERLOFF 1937. Ennek az államnak jogbölcseleti meghatározását így fogalmazza meg Gerloff: formáját a természetjog szolgáltatta. Tartalmát pedig a kameralizmus adta, annak a kornak gazdaság- és közigazgatás-tudománya. „Tömören azt jelzi, hogy a kameralisztika gazdaságtudomány mivoltán túl igazgatástudomány is volt: az állam igazgatásához megkívánt ismeretek első rendszerezett összefoglalása. Hozzá lehet tenni, hogy ebben az értelmezésben sui generis jellegű studium, mert el nem vitathatóan a német fejedelmi állam terméke. Kétségtelen az is, hogy mint a legtöbb újonnan formálódó tudomány a kezdetlegesség jegyeit viseli magán. Ezért egyet lehet érteni Csizmadia Andor jogtörténész professzorral abban, hogy az új studium csupán a közigazgatástudomány szerény előfutárának tekinthető.” Lásd CSIZMADIA 1976: 11–12.

akarataból származó társadalmi szerződésre vezette vissza. Ez a társadalmi szerződés pedig a természetjog szülötte. Szellemesen érzékelteti ezt a változást Hugo Grotius *A háború és béke jogáról* című államelméleti alapküvének analízisével a fentebb hivatkozott tanszéktörténeti kötet szerzője, Szaniszló József. Hangsúlyozza, hogy Grotius rendszerének kiindulópontja a teokrata felfogás istenségével szemben az ember, akibe a természet értelmet oltott, amely értelemnek a természetjog a lényeges alkotóeleme. A német szakirodalom igen találó kifejezéssel *vorstaatliches Recht*nek nevezi a természetjogot, azaz olyan jognak, amely már az állam létrejötte előtt is megvolt. Az értelemmel felruházott embernek – veleszületett természetes jóakarataból fakadó – sajátos tulajdonsága a társas együttélésre való törekvés. Az emberrel veleszületett természetjog kiteljesedése – az emberi méltóság megvalósulása – azonban az emberi társadalom észszerű szükségleteinek kielégítése mellett lehetséges csupán. Ezt biztosítandó az emberek szerződést kötöttek egymással. Ez az úgynevezett társadalmi szerződés – egyben pedig az állam eredete is. Megjegyzendő, hogy noha az államtan szakított az állam teokratikus felfogásával, korántsem tette ezt a vallással.

A kameralisztika alkotóelemei

A mai korra már csak tudománytörténeti jelentőséget hordozó kameralisztika legfontosabb hagyatéka, tanúságtétele az ember boldogítása, s a jóléti állam megteremtése. Sokat idézett, meghatározó képviselőjük, Heinrich Zincke szerint a kameralisztika „a megélhetéshez szükséges mindenféle ügy alapos megismerésére szolgáló tanult, s egyben gyakorolt tudomány. E megismerésre támaszkodva kell a jó kormányzatot (*gute Polizey*) megteremteni és az ország közellátását egyre virágzóbbá tenni, ilyenformán az uralkodók és államaik vagyonállagát nemcsak megalapozni és megtartani szükséges, hanem a bevételek és kiadások okos egyensúlyával jól is kell igazgatni.”⁵⁶

A tudományos vélekedés szerint, a különböző állásfoglalások egybevetésével a kameralisztika tartalmi elemeinek csoportosítása a következő:

- gazdálkodástudomány (*Ökonomiewissenschaft*),
- igazgatástudomány (*Polizeiwissenschaft*),
- pénzügyi tudomány (*Finanzwissenschaft*).

⁵⁶ Vö. GERLOFF 1937.

Tény, hogy azokat az elképzeléseket, amelyeket a kameralisták az anyagi javak előállítására, a jó állampolgárok nevelésére, az általános közrend előmozdítására megfogalmaztak, az abszolút állam igyekezett a gyakorlatba is átültetni. Valójában a sokrétű végrehajtási tevékenység megjelölésére szolgált a *Polizey* kifejezés, amely így eredetileg olyanfajta államigazgatást jelentett, amelynek vezéreszméje az anyagi jólétben gyökerezett. Összegezve megállapítható, hogy a *Polizey* – terminus technikus – eredeti fogalmában az egész államigazgatást magában foglalta. A törvényhozó és végrehajtó hatalom szétválasztásának eszméje azonban aláaknázza a *Polizey* szó idézett átfogó értelmét. A törvényhozó hatalom kiépült a végrehajtó hatalom mellett, s az utóbbin belül az államnak a gazdasági élet és jólét előmozdítására irányuló tevékenysége kivált az államot és az állampolgárokat védő tevékenységből – hangsúlyozta értékelő összegzésében Szaniszló József.⁵⁷

A jogszolgáltatás újjászervezése – Novus Ordo (1711–1790)

A hatalmi ágak szétválasztásánál jelentkező hivatkozott problematika (törvényhozás, végrehajtó hatalom) pozitív hatással is járt. A neves Johann Heinrich Justi hangoztatta a jól működő igazságügyi szolgálat szükségességét. E téren ugyanis a természetjognak rövid, közérthető, áttekinthető törvényekre van szüksége. Az igazságszolgáltató szervezet arra összpontosított, hogy az embereket jogaikban, és pedig kizárólag törvény biztosította magánjogaikban oltalmazza. Az élet minden egyéb területe rendőri ügy, amelyben kizárólag az állam célját előmozdító mérlegelés domináljon – hangzott az átalakítási célkitűzés. Más szavakkal az igazságszolgáltatás területén, a törvény minden egyéb területen a szabad mérlegelés legyen a meghatározó tényező. A kameralisztikai igazgatású állam tehát elismeri az igazságügyi szervezet hatáskörébe tartozó magánjogot annak eljárásjogával együtt – de nem ismer „közigazgatási jogot”, csupán szabadjára engedett mérlegelést.

Ismert, hogy a 18. század az igazságügyi reformok megindításának meghatározó időszaka mind a magyar kezdeményezések, mind II. József egységes monarchiát kialakító programjának részeként, aki az 1785-ben kiadott *Novus Ordo Judiciarius* rendeletével próbálta gyökeresen átalakítani a bírósági rendszert. A magyar jogszolgáltatás megújulása már

⁵⁷ A kameralisztika az új kameralisták tanításában: lásd SZANISZLÓ 1977: I. 50–60.

III. Károly államszervezési programjához kötődik, s a reformterv kidolgozására 1715-ben jogi bizottságot küldenek ki. A *Systematica commissio* javaslatait az 1722/23. évi országgyűlés elfogadta, s közülük a legfontosabb a királyi Curia átszervezése és a kerületi táblák felállítását elrendelő törvénycikkek elfogadása volt. A királyi Curia (a hétszemélyes tábla, a királyi tábla) az alkalmilag összehívott, középkori oktáviális fórumból rendszeresen ítélező állandó hatáskörű felsőbírósággá vált. Igen jelentős változást hozott továbbá a rossz hírű protonotáriális vándorbíróságok helyére lépő (hatáskörüket átvevő) kerületi táblák felállítása, amelyek 1724-ben kezdték meg működésüket.

A *Novus Ordo* s az ezt követő rendeletek radikális változásokat vezettek be. Döntő eredménynek tűnt a királyi bíróságok felállítása, s ennél is jelentősebb a közigazgatás elkülönítése a jogszolgáltatástól. Az elkülönítést az is példázza, hogy az egész bírósági szervezetet szoros egységbe foglalták a hétszemélyes tábla felügyelete alatt.

Az új alsófokú bíróságok 1787-től *judicium subalternum* elnevezéssel kezdték meg működésüket, s az új fórumrendszert a kir. bíróság – kir. tábla – hétszemélyes tábla reprezentálta. Az új rend a fellebbezést a jobbágyság számára is megnyitotta. A szakirodalom egyező véleménye szerint azonban a legnagyobb jelentőségű változást a bűnperek fellebbezhetővé tétele jelentette, amelyet a jozefinizmus egyik leghaladóbb intézkedésének minősített a magyar bírósági szervezet és perjog történetét, rendszerét feldolgozó jogtörténész triumvirátus: Bónis–Degré–Varga professzorok értékelő szintézise. A „tanisme” mindmáig nélkülözhetetlen jegyzete a jogászképzésben részt vevőknek.

A 18. századi igazságügyi reformok 1790. május elsejével „megszűntnek nyilvánítottak”, s a magyar jogszolgáltatás minden „anakronizmusával egy fél évszázadra a régi állapotába tért vissza”.⁵⁸

Hatalompolitikai – jogállam – nemzetiségi kérdések

Heilige Allianz

Az elmúlt 200 esztendő első felének kiegyensúlyozottsága a Szent Szövetség három alapítójának: I. Sándor orosz cárnak, I. Ferenc osztrák császár és magyar királynak, valamint III. Frigyes Vilmos porosz királynak

⁵⁸ BÓNIS–DEGRÉ–VARGA 1961: 51–56.

a katonai szövetségén és az általuk deklarált területrendezési és együttműködési elveken nyugodott.⁵⁹

Európa történetében a nagyhatalmi kezdeményezéseket nevezetes kongresszusok kísérték. Közülük is kiemelkedő a 19. századi bécsi kongresszus, amely 1914-ig eredményesen kezelte a nemzetközi válságokat, azaz száz esztendőn keresztül szinte „maradéktalanul” érvényesítette a fenti elveket.

Három követelmény együttes érvényesítése volt a záloga a kontinens eredményességének. Első a legitimitás, azaz a hatalomgyakorlás örökletes, avagy választás útján történő rendje, majd az egyensúlyban lévő államok szövetsége volt a kritérium, s végül a konfliktusok feloldásában mindig a jövő iránti felelősség dominált. Noha a francia forradalom eszméivel szemben hirdették meg a legitimitást, ám ebben a francia forradalommal szembeni restaurációban főként a monarchikus, dinasztikus szolidaritás fejeződött ki. Ez a hatalom továbbá keresztény volt: a trón és az oltár szövetségében épült ki, s végül meg tudott maradni kontinentálisnak. Ismert, hogy az idillinek tűnő kép nem volt konfliktusmentes: elég a görög válságra (1821–1829), az 1848. évi európai forradalmakra, majd a krími háborúra utalni.

A 19. század hatvanas éveire azonban a megváltozott érdekviszonyok felismerésével és megértésével a szövetség fokozatosan kezdte befogadni az új rendjével egyeztetendő, alapvetően új szemléletet követelő hatalmpolitikai elveket, s mindenekelőtt a jogállami intézményrendszer megteremtésének szükségességét hangoztatta.

Új hatalmpolitikai elvek

A jogállam két attribútuma a szabadság és a tulajdon szentsége: az állam-társadalom-egyen triást tekintve pedig lényegesült követelmény, hogy a hatalom gyakorlására ellenőrző intézmények jönnek létre. A jogállamról az 1846-ban kiadott *Államlexikon* így ír: „Az erőszak állam csak akkor válik jogállammá, ha a törvényhozás a szabadon választott parlament kezébe kerül.” Ehhez kapcsolódik a politikai irodalomból Johann Gustav Droysen lényegre törő problémafelvetése: „[...] minden törekvés

⁵⁹ FERRERO 2002: 38–40.

célja, hogy megalapozzuk a fejedelem és a nép között azt az elmozdíthatatlan jogviszonyt, amely mindenkinek kijelöli a saját területét”⁶⁰.

Más megközelítésben tehát a korai jogállamfogalom a politikai liberalizmus kívánságainak összegzése. Ezek a kívánalmak: az uralkodó alárendelése a pozitív jognak (a *princeps legibus solutus* „évszázados dilemmájának” lezárása); az állami tevékenység joghoz kötése, s végül, de nem utolsósorban az, hogy a jogalkotás és végrehajtás formális lehetőségeit ne használják fel a polgárok alapvető jogaiba történő jogellenes beavatkozásokra.

Stahl és Mohl kategóriáinak analízisétől – *hic et nunc* – eltekintünk, de azt újfent hangsúlyozzuk, hogy a kialakuló új államban kompromisszum született a formális állam javára. „A jogállam jellegével egyáltalán csak a törvényes rend sérthetetlensége adott, nem pedig a tartalma. Az állam lényege: pontosan határozza meg és megváltoztathatatlanul biztosítsa a jog által saját működésének pályáját, határait, valamint polgárainak szabad mozgásterét. Az erkölcsi eszméket államként, vagyis közvetlenül ne valósítsa meg messzebbmenően, mint ahogy az a joghoz tartozik.”⁶¹ Világossá vált, hogy a biztos jogalapok, a jogvédelem, a bírák egyéni szabad mozgásterének megőrzése stabilizáló, s mi több, gazdaságilag előnyösen ható tényezők. A politikum érdeklődése így egyfelől az elérendő eredményekre összpontosult, másrészt a formális jogvédelem különösen a közigazgatási ügyek terén vált központi kérdéssé.

Mindez a kiváló Werner Ogris professzor szellemes megfogalmazásában: „A jogállam eszméje eltávolodott az államelmélettől és vehemenciával átugrott a közigazgatási jogra és a közigazgatás tudományra.”⁶² A döntő kérdést ugyanis az jelentette, hogy a biztosított jogok mennyire állnak meg a tapasztalás iskolájában. Erre született meg a közigazgatás ellenőrzésének kényszere, amelyet 1895-ben a német Otto Mayer fogalmazott meg: „A jogállam a jól szervezett közigazgatási jog állama, s ez nem más, mint a közigazgatás igazságszolgáltatási formájúságát jelenti.”

Ehhez járulva további sarokpontok voltak még: a hatalommegosztás, a bírák függetlensége s a katalógusba foglalt, mára többgenerációs alapjogok rendszere.⁶³

⁶⁰ MÁTHÉ 2015: 34.

⁶¹ MÁTHÉ–OGRIS 2010: 15–53.

⁶² Lásd 51. lábjegyzet.

⁶³ A jogállami alapelvek kiépítésének folyamatánál fontos, hogy a modell egyáltalán nem lezárt rendszer, állandó fejlesztésre, figyelemre szorul jelen korunkban is. Nincs garancia arra, hogy

Alkotmányozási stációk

A 19. század közepétől eltelt két évtized alkotmányozási és területrendezési stációi: 1848, 1849, 1851–1852, 1860–1861, 1865–1867 a Habsburg császár, az örökös tartományok és a Magyar Királyság közjogi helyzetének mikénti alakulását tükrözik. Mivel ennek az időszornak az utolsó előtti fázisában sem jött létre kompromisszum a császári kormányzat és a magyar rendek között, a kérdést Ogris szellemes megfogalmazásában „egyelőre jegelték”.⁶⁴ A bizonytalanná váló politikai helyzetben azonban az „évtizedes passzív ellenállást” – 1865–1867-re – több körülmény kedvező irányba, a megoldás felé terelte. Így Deák Ferenc politikai színre lépése; a már hivatkozott korszakos mű: az *Adalék a magyar közjoghoz* – a magyar közjog dogmatikájának kiemelkedő szintézise – a politikai viták, országgyűlési tárgyalások érdemi segítőjeként vezetett Deák Ferenc húsvéti cikkéhez, amelyben nyilvánította a kiegyezés programját.

Az alkotmányfejlődési vázlat mozzanatait összegezve megállapítható, hogy az 1848. április 11-i magyar alkotmányos törvények lehetővé tették a szuverenitás nyilvánítását azzal, hogy a *Gesamtmonarchie* perszonálunióvá osztható. Ennek kontrája az udvarban az volt, hogy Magyarország az államon belül csak különleges állásának fokozatát kapta, és federalizmusa tovább differenciálódott. S ezt a differenciálódást szorították vissza az államtól megkívánt mértékre a neoabszolutizmusban. Ennek uralkodói konklúziója volt, hogy a 48-as alkotmányok ellenében Magyarország az államtól alárendelt tartomány. Ehhez még hozzájárult a *Verwirklichungstheorie*, amely szerint a magyarok szabadságharcukkal eljátszották alkotmányukat.

Az 1860–61-ben éppen csak életre hívott differenciált federalizmus pedig a *Sistierung* periódus lezárultával (1865–1867) az Osztrák Császárságban mélyreható jogi változáshoz vezetett.

eredményei örök időkre megmaradnak. Fő példa erre a 21. századi Európai Unió: „A tagállamok ugyanis a saját és a közös politikai intézményrendszer kettősségének szorításában vergődnek” – jellemzi a helyzetet Martin Schulz, az Európai Parlament korábbi elnöke, akinek erről a *sui generis* formációról alkotott véleménye igen szemléletes: „Európában a nemzeti szuverenitás a hatalmi ágak elválasztásán alapul: van egy kormányunk, amelyet a parlament lezavazhat, és egy független bírói kar, amelyik őrökdi azon, hogy a törvényeket betartsák. [...] De amit mi most csinálunk, az nem más, mint hogy e rendszer egyes elemeit európai szintre emeljük, ám a hatalmi ágak elválasztása nélkül. Ami ebből kialakul, azt én Frankenstein Európájának nevezném.” LÓRÁNT 2013.

⁶⁴ MÁTHÉ–OGRIS 2010: 20–24.

A kiegyezési tárgyalások eredménye magyar részről Deák Ferenc érdeme volt, aki az európai politikai realitásokat felismerve az Osztrák Császárság (*Gesamtmonarchie*), illetve az önálló magyar állam érdekeit remek politikai és jogdogmatikai érveléssel ötvözve vitte eredményre.

A politikai kompromisszum pedig érdemben az Ausztria–Magyarország képletben realizálódott, ahol a császár a kiegyezéssel a „magyar tartományi hatalom hatásköreit birodalmi hatalommá” emelte, s így alakult a differenciált föderalizmus dualizmussá. Így különültek el tehát a magyar korona országai a ciszlajtániai tartományoktól.

E helyütt szükséges utalnunk újfent a Habsburg Birodalom és a Magyar Királyság (1527–1867) három és fél évszázados alakulására, amelyre Deák Ferenc közjogi összegzésében három egymásba kapcsolódó szilárdsági próbát határoz meg. Az első I. Ferdinánd, Magyarország szabadon választott királyának koronázása jelentette, amely a birodalom tényleges alakulását reprezentálta. A második a Pragmatica Sanctio mint közösen elismert jogalap, amely „Magyarországnak és az ahhoz kapcsolt részeknek közjogi és belkormányzati önállóságát biztosította, hogy a törvényesen, rend szerinti egy közös uralkodó alatt álló, s feloszthatatlan és elválaszthatatlan országok, tartományok együttesen védekezhessenek, minden külső és belső ellenséggel szemben.” S végezetül a harmadik szilárdsági próbát a Habsburg-ház és a Szent Korona országai között az 1865. évi országgyűlést megnyitó trónbeszéd s az arra adott fölirati javaslatok, nemkülönben a 67-es bizottság tárgyalásai jelentették.

E tárgyalások eredményeként a császár készen mutatkozott a hatalomeljátszási elmélet feladására. 1867-ben visszaállították a magyar alkotmányt. Április elején a birodalmi gyűlés elfogadta a magyar törvényt. Június elején pedig lehetőség nyílt a császár apostoli királlyá koronázására.

A jogi relevanciájú kérdések tárgyalása mellett igen jelentősek voltak még a pénzügyi helyzettel összefüggő sorsdöntések. Niall Ferguson professzor írja *A pénz felemelkedése* című szintézisében: „máig hihetetlen, milyen domináns szerepet töltöttek be a Rotschildok a Waterloo utáni évtizedekben a nemzetközi tőke világában. Heinrich Heine szavaival: „Korunk istene a pénz és Rotschild a prófétája.”⁶⁵ Realitást tükrözött az a nézet, hogy egyetlen európai hatalom sem indíthat háborút, vagy jegyezhet állami kölcsönt, ha a Rotschild ház azt ellenzi. Így példaként

⁶⁵ FERGUSON 2010: 63, 94, 161. A század közepére a Rotschildok kereskedőkből alapkezelőkké váltak, nagy körültekintéssel gondozva a hatalmas államkötvény-portfóliójukat.

a kiegyezési tárgyalásokhoz – a császárnak a Magyar Királysággal történő mielőbbi kiegyezéséhez, a dualizmus létrejöttéhez – a Rotschildok támogató közreműködése is említendő.

Kiegyezési törvények

Megállapítható, hogy míg a magyar kiegyezési törvény a közjogi alapok tekintetében a Pragmatica Sanctión nyugodott, illetve a magyar király és a magyar rendek szerződésével jött létre, addig az osztrák kiegyezési törvény az úgynevezett 1867-es decemberi alkotmányhoz kötött. Az osztrák tartományokkal folytatott polémia ugyancsak kompromisszummal végződött: módosított formában ugyan, de megmaradt a *februári alkotmány az 1861-es alaptörvénnyel* egyetemben, ám ezeket hat törvénnyel egészítették ki. Ezekhez járult továbbá a 15 tartományi rendtartás és 15 tartományi gyűlés választási rendje a ciszlajtániai tartományok számára. A hat törvény a következő volt: a birodalmi képviselétről, az állampolgárok általános jogairól, a birodalmi bíróság felállításáról, a bírói hatalomról s a kormányzati és a végrehajtó hatalomról szólnak. És végül kuriózumként: a Monarchia minden tartományának közös ügyeiről és azok kezelésének módjáról rendelkező törvény, amely módosításokkal ugyan, de megismételte a magyar kiegyezési törvény rendelkezéseit.

A magyar 1867. évi XII. törvénycikket – a magyar kiegyezési törvényt – ugyancsak további négy törvény teszi teljessé: a Transzlajtániát megtestesítő 1868. évi XXX. törvénycikk a Magyarország, s Horvát-, Szlavon és Dalmátországok közt fennforgott közjogi kérdések kiegyenlítése iránt létrejött egyezmény becikkelyezéséről; az 1868. évi XLIII. törvénycikk Magyarország és Erdély egyesítésének részletes szabályozásáról; a nemzeti egyenjogúság tárgyában elfogadott 1868. évi XLIV. törvénycikk; és végül a hatalommegosztást realizáló, a végrehajtó hatalomtól elkülönülő bírói hatalomra vonatkozó alapelveket deklaráló 1869. évi IV. törvénycikk a bírói hatalom gyakorlásáról.

Mindehhez rendkívül szemléletes a kettős monarchiát reprezentáló tartományi rend Cisz- és Transzlajtánia, továbbá Bosznia és Hercegovina tagozódását tekintve. Lábjegyzetben közöljük a koronatartományokat (Ausztria), a Szent Korona országait (Magyarország) és a sajátos jogállású Bosznia-Hercegovinát, amely negyedik pragmatikus ügyként a kettős

monarchia kondomíniuma lett a közös Pénzügyminisztérium irányítása alatt.⁶⁶

Politikai nemzet – nemzetiségi kérdés

A 19. század a nemzetállamok létrejöttének nagy korszaka. Ez a tétel látszólag ellentmondásban van az Osztrák–Magyar Monarchia közjogi képletével, ami nem a népnemzet, hanem a népek politikai nemzet kategóriáit releválta.

A politikai nemzet fogalom lényege pedig az, hogy az államterület az elsődleges, s az azon élő népek alkotják a nemzetet. Az Osztrák–Magyar Monarchia területén élő népek így involválódnak a politikai nemzetben. Az osztrák közjogi felfogás – eredendően – *Gesamtmonarchie*-t tételez, s a Habsburgok örökös tartományainak egységét hirdeti. A magyar közjog ugyanakkor az önálló Magyar Királyság koncepciójából indul ki, s a koronázás tényével az osztrák császár mint egyben magyar király harmadik jogalanyként kapcsolja össze Ausztria–Magyarországot. Így a *kaiserliche und königliche Monarchie* területén élő népek közül a történelmi individualitásukat kifejezésre juttatni képes horvátok pedig a magyarokkal, s úgyszintén a lengyelek az osztrákokkal kötnek közös paktumot, mégpedig törvényi formában. Mintegy igazolódní látszik Bismarck aforizmája: *nem a nemzetek alakítják az államokat, hanem fordítva, az államok hozzák létre a nemzeteket*.

Kompromisszumra kellett jutni tehát mindkét államban egy másik nemzetiséggel is, el kellett érni ennek a másik nemzetnek az együttműködését a dualizmus elismerésében, és be kellett vonni őket az együttes kormányzásba. Két olyan nép, amelynél a nemzeti határ nem esett egybe a társadalmi határral, mint a ruténoknál vagy a szlovákoknál és részben a szerbeknél, illetve a románoknál. A kompromisszum ezeknél a népeknél nem csupán lehetséges volt, hanem társadalmi szempontból

⁶⁶ Ciszlajtánia – a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és tartományok; a 17 koronartartománynak nevezett terület: Cseh Királyság, Dalmáciai Királyság, Galícia és Lodomeria Királyság a Krakkói Nagyhercegséggel; Osztrák Főhercegség az Ennstól nyugatra; Salzburgi Hercegség, Stájer Hercegség, Karintiai Hercegség, Krajnai Hercegség, Bukovinai Hercegség, Morva Örgrofság, Felső- és Alsó-Sziléziai Hercegség, Tirol Hercegesített Grofság, Voralberg tartomány, Isztriai Örgrofság, Görs és Gradiska Hercegesített Grofság, Trieszt szabad város és területei. Transzlajtánia – Magyar Királyság (benne az Erdélyi Nagyfejedelemiség), Horvát–Szlavón Királyság, Fiume város és kerülete, Bosznia–Hercegovina (a Monarchia két részének kondomíniuma).

egyenesen kívánatos – elemzi a dualizmus elméletét és funkcióit kiváló tanulmányában Konstanty Grzybowski lengyel jogtörténész.⁶⁷ A tartományok történelmi individualitásának elve így volt eszköz az azonos cél: a dualizmus működése érdekében.

A 19. századi helyzetkép a vázolt jellemzők mellett – további árnyalással – feltétlenül kiegészítendő a nemzetiségi politika értékelésekor a népességi viszonyok százalékos áttekintésével.⁶⁸

A hatalmi egyensúly „záró” felbomlása – út Trianon felé

Talleyrand 1891-ben megjelent emlékirataiban⁶⁹ – ahogy életrajzírója megjegyzi – a hatalom legitimitásáról írt esszészerű részben rögzíti azt, ami a nyugati világ történelmének kulcsa a francia forradalomtól napjainkig. Így domináns az, hogy a hatalom gyakorlásának cselekvésmódja a nemzetek védelmét szolgálja. A legitimitáshoz időre van szükség, s emellett egyszerűnek, világosnak és koherensnek kell lennie a cselekvésnek.

Ám akármennyire is legitim a hatalom, a hatalmat gyakorlóknak alkalmazkodniuk kell korukhoz, a polgárokhoz. A kor azt kívánja, hogy az élenjáró civilizált országokban a legfőbb hatalom gyakorlása a kormányzottak köréből kiválasztott területek közvetítésével történjen. Ehhez pedig biztosítékok kellenek; ezek

- a személyi szabadság sérthetetlensége,
- sajtószabadság,
- a bírói hatalom függetlensége,
- a bíráskodás joga bizonyos esetekben a közigazgatásra tartozzék;
- miniszteri felelősség.

Ha legitim az uralkodó, akkor sem viselheti egyedül a hatalom súlyát, körül kell vennie magát népképviselői intézményekkel, ellenzékekkel.

⁶⁷ GRZYBOWSKI 1968.

⁶⁸ A statisztikai adatsorokat két mértékadó forrásból merítettük: VON SALIS 1955; HANTSCH 1953. A Gesamtreich nemzetiségi megoszlása pedig a következő: német 23,9%, magyar 20%, cseh 12,6%, lengyel 10%, horvát 5,3%, rutén 7,9%, román 6,4%, szerb 3,8%, szlovén 2,6%, olasz 2%, mohamedán ekkor 1,2%.

Az arányok pedig a Magyar Királyságban 1910-ben: 48,1% beszél magyarul, 14,1% román, 9,8% német, 9,4% szlovák, 8,8% horvát, 5,8% szerb, 2,3% rutén, 2,1% más.

⁶⁹ FERRERO 2002: 50, 63, 64.

„Mindaz, ami 1789 óta történt, nem volt más, mint hatalmas kaland, amely végül is a nagy félelembé torkolott, ideje volna tehát visszatérni az igazsághoz, újjáépíteni Európát.”⁷⁰

A történettudományi értékelések megoszlottak a bécsi kongresszus döntéseire vonatkozóan. A magasztaló elismerések mégsem egységesek. Pedig utoljára történik a hatalmi egyensúly legitimációjára, rekonstrukciójára kísérlet. Az értékelések egy része sajátos. Van olyan történettudományi álláspont is, hogy a francia imperializmustól való félelmet Oroszország megerősödése váltotta ki. Hiába volt Talleyrand zsenialitása, hogy a legyőzöttből a bécsi kongresszusra szövetségest csinált; mégis Sándor cár karizmája, döntése okán győzedelmeskedett, csakúgy, mint a II. világháború után. De maradjunk a 19. századnál! Az 1815-ben létrehozott német konföderáció helyébe a Hohenzollern-dinasztia vezette Második Birodalom lépett. Az ausztriai németek kívül rekedtek, de továbbra is ellenőrzésük alatt tartották a Habsburg Birodalmat mint a Német-római Birodalom valódi örökösét. Végül megjegyzendő – s ez nagyon lényeges –, hogy 1804-ben a *házról*, és nem a ház államáról döntöttek. Ezt a dinasztikus császárságot közigazgatási aktusok alapították.

A dinasztikus császárság megítélése

Közép-Európa a franciák szellemi konstrukciója németpolitikájuk szolgálatában – írja Catherine Horel francia történész. A szerzőt nem zavarta, hogy Ausztria többnemzetiségű parlamentáris monarchia. Mint ilyen, kulturális és történelmi fogalom. Jogi építkezése, multikultúrája példaértékű a *Zeitgeschichte* számára is, s az európai összhang kánonjaként fent kellett volna maradnia.

A nyugati politika nem volt hajlandó tudomásul venni ugyanis, hogy *a Habsburg-globalizáció legnagyobb kohéziós ereje az volt, hogy nemzeteket kulturális identitásukkal fogott össze egyetlen dinasztikus államban.*

Nem felejtethő továbbá az a történelmi tény, hogy a magyar koronával 1527-ben magyar királlyá koronázott Habsburg főherceg, I. Ferdinánd így az osztrák örökös tartományokkal és a magyar korona országaival alapította meg Közép-Európát mint politikai egységet.

Utalva a francia történész gondolatmenetére, jelezzük: a *status quo* félelmet keltett, s azt az érzést hordozta, hogy ebben a keretben

⁷⁰ FERRERO 2002: 50–63, 64.

a Monarchia továbbra is a nagypolitika játékos maradt. Tény azonban, hogy a gyűlölet évszázadának első évtizedeire a Habsburg-abszolutizmus fölött a politikailag instabil nemzetállamok felemelkedése aratott győzelmet.⁷¹ A háborús konfliktusokat lezáró béke sem kiegyensúlyozó volt, hanem inkább „a győztes mindent visz” logikáját követte.⁷² Trianon pedig a Monarchia utódállamainak elismerésével egy szövevényes érdekviszonyú Közép-Kelet-Európát hagyott hátra.

A Monarchia bukását követő „területrendezés eredményét” – Magyarországra nézve, számszerűsítve: az ország területének 2/3-át csatolták el; a kedvezményezettek százalékos arányban: Románia 31%, Csehszlovákia 18,9%, délen: 12,8%, nyugaton 1,22% – egy nagy formátumú politikus, kiváló elme: Henry Kissinger professzor, a 20. század kiemelkedő diplomataja és diplomáciatörténeti elemzője értékelésében kívánom a továbbiakban közvetíteni:

„Mivel Keleten nem létezett olyan nagyhatalom, amellyel szövetkezett volna, Franciaország az új államokat próbálta erősíteni. Támogatta az új kelet-európai államokat, hogy minél több területet vegyenek el Németországtól, és abból, ami még Magyarországból megmaradt. Nyilvánvalóan az új államoknak megvolt az indítéka, hogy bátorítsák azt a téveszmét, miszerint ők fogják alkotni az egyensúlyt Németországgal szemben.” Azonban ezek az újonc államok nem voltak képesek átvenni Ausztria és Oroszország addigi szerepét. Túl gyengék voltak, belső konfliktusok és kölcsönös rivalizálások gyötörték őket. Kissinger végkonklúziója: „Ennek a folyamatnak a végén, amit az önrendelkezés nevében hajtottak végre, csaknem annyi ember élt idegen uralom alatt, mint az Osztrák–Magyar Monarchia idején, azzal a különbséggel, hogy most sokkal több, sokkal gyengébb nemzetállam között osztották meg őket, s ezek, hogy még jobban aláássák a stabilitást, egymással is konfliktusban álltak.”⁷³

Kissinger politikai előrelátása beigazolódott. Az I. világháborút lezáró párizsi békerendszer nem egyensúlyi rendszer volt, s ennek következménye vezetett el a II. világháborúhoz, amelyben a vesztesek nagy igyekezettel törekedtek annak visszanyerésére, amit elvesztettek.

⁷¹ „Egészében véve a nagy multinacionális birodalmak a múlt intézményei; azé az időszaké, amikor az anyagi erőt sokra tartották, a hazafiság elvét pedig még nem ismerték fel, mert a demokrácia nem valósult meg.” Tomáš Masaryk 1918, idézi FERGUSON 2008: 141.

⁷² BAKACSI 2015.

⁷³ KISSINGER 2000: 239.

A II. világháború utáni békerendszer ismét nem egyensúlyi. Követték ugyan kooperatív elemek, de a kibontakozó hidegháború logikája nyíltan versengő volt, ami egyenesen vezetett el a fegyverkezési verseny és a két-pólusú hatalmi világrend kialakulásához. „A második világháború után a párizsi békemegállapodással Európa megindult a transzatlantivá válás útján, elvesztve világpolitikai befolyását”.⁷⁴

Az 1989. december 2-i máltai megállapodás pedig – Kelet-Közép-Európa újraintegálásával – már teljesen más minőséget hordozott, hiszen az USA által közvetített washingtoni konszenzus szellemében kellett ezeknek a területeknek visszatérnie a 20. századi római szerződések politikai és gazdasági kapcsolatrendszeréhez.

„A Grand Strategyvel egypólusúvá vált világban Kelet-Közép-Európa integrálódása még inkább távolodott a korábban elfogadott elvektől. A washingtoni konszenzus elemeinek sorrendje – privatizáció, dereguláció, kereskedelmi liberalizáció – a nemzetközi pénzvillág forgatókönyve alapján realizálódott. A programalkotóknak ugyanis nem sikerült az államiság különböző dimenzióit konceptuálisan elkülöníteni és megérteni, hogy azok miként kapcsolódnak a gazdasági fejlődéshez. A privatizáció ugyanis hatalmas aszimmetriákat szült, amelyek korrigálása az állam feladata lett volna. Találón jegyezte meg Milton Friedman, a szabadpiaci közgazdaságtan legkiválóbb képviselője: »Kiderült, hogy a jogrend valószínűleg alapvetőbb a privatizációnál.«”⁷⁵

Koherens jogrend nélkül valóban nem lehetséges európai civilizáció!

*

„Az elmúlt ötszáz esztendő hozta a legnagyobb, legszélesebb körű haladást az emberiség történetében. Ha a történelemnek egyáltalán van tanulsága, akkor az az, hogy a folyamatosság ugyanolyan erős, mint a változás, mert az emberi természet nem változik. Ez nemcsak az evolúció és a történelem közti különbséget jelenti, hanem a valóság elfogadását is, azzal a felelősséggel együtt, amiről nem marad, nem maradhat le.”⁷⁶

Goethe intelmeivel a jövőnkrol: „[...] cselekedni könnyű, gondolkodni nehéz, gondolkodva cselekedni egyedül érdemes.”

⁷⁴ BAKACSI 2015: 53.

⁷⁵ GECSÉNYI-MÁTHÉ 2009: 18.

⁷⁶ LUKACS 1994: 434–435.

Összegzés

Kötetünk kettős szerkezetű. Egyrészt fejlődéstörténet-összegzéseket, másrészt mának szóló államelméleti tételezéseket tartalmaz. A historiográfiai rész bevezető tanulmánya a római birodalom bukásának okait vizsgálja. Az ezeréves magyar állam első 500 évének alakulását, az államszervezés hatalmi-dinasztikus és kulturális rendszerét a második tanulmány mutatja be. A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia együttélésének 400 esztendejével, az összetett monarchiák Európájával pedig a harmadik tanulmány foglalkozik, amelynek módszertanában a jogdogmatikai elemzés, az államszervezeti működés és az államok közötti érdekviszony alakulásának analízise domináns. Ide épül be továbbá – rendhagyó módon – az összegzést kiegészítő *Továbbgondolás* című pontban az alkotmányfejlődési ív dogmatikai elemzése, amely az Európai Unió közelgő szervezeti átalakulása előtti kérdéseket érinti. A negyedik tanulmány a Trianon utáni évtizedek közjogi kérdéseit analizálja, a szuverenitás visszaszerzésének kísérleteit teszi vizsgálat tárgyává.

A reformáció meghirdetése, mint ismert, jelentős hatást gyakorolt a Nyugat fejlődésére, s ez sajátosan egészült ki a Habsburgok különös érdeklődésével, a közép-európai térség permanens átalakítási igényével. Az 1527-ben a magyar koronával felkent Habsburg főherceg politikai-modernizációs programja négy évtized alatt az igazgatás, a pénz- és hadügyek területén meghatározó alapokat teremtett a 17–18. századi változások befogadására is. A magyar korona országai és az osztrák koronatartományok együttese, a 16. század dinasztikus összetett államának tagjai belső szuverenitásuk okán – John H. Elliot megfogalmazásában – az összetett monarchiák Európáját (*Europe of composite monarchies*) – képviselték.⁷⁷

Az összetett monarchiák Európája – a szakirodalom által is elismeren – időtállóan történt: I. Ferdinánd sikeresen „centralizálta a Habsburgok osztrák ágának közép-európai államkomplexumát”. A Magyar Királyság kizárólag a Habsburg Monarchiának volt része. Magyarországot a Habsburgok mindvégig magyar királyokként és nem német-római császárokként kormányozták. Pálffy Géza, kiváló történészprofesszorunk akadémiai doktori értekezésében hangsúlyozta: „Az erős integrációs tendenciák és a sikeres centralizációs intézkedések ellenére a Magyar

⁷⁷ PÁLFFY 2008: 219.

Királyság a monarchián belül mégis mindvégig jelentős önállósággal, *korabeli értelemben* tekintélyes állami szuverenitással rendelkezett.”⁷⁸

A Habsburgok monarchiájának az államfejlődését sokkal inkább tekinthetjük evolúciónak, azaz hosszú fejlődési folyamatnak, mint gyorsan végbemenő „abszolutisztikus” forradalmaknak.

A második évezred leghosszabb életű birodalma a Német-római Birodalom volt, amely Nagy Károly koronázásától 1806-ig állt fenn. A Habsburgok és Romanovok kontinentális birodalmai több mint háromszáz évig domináltak, s az I. világháború után gyors egymásutánban „múltak ki”.⁷⁹

Niall Ferguson *A világ háborúja. A gyűlölet évszázadának története* című művének fő kérdései a 20. századról: e században a vezető szerepet a nemzetállamok játszották? Inkább elmondható ezekről az államalakulatokról, hogy akár mindegyik több emzetiségű, sőt inkább birodalmi jellegű, semmint nemzetállami. Továbbá: e század erőszakosságát a nemzetállamok kialakításának tudjuk be? Ámde számít-e egyáltalán, hogyan kormányozzák a világot?

A 20. század legfontosabb tényezője: a Nyugat hanyatlása. A 20. század közepén az USA, a II. világháború végére, ki nem mondott birodalmi hatalmának delelőjén kevesebb hatalommal bírt, mint az európai birodalmak fél évszázaddal azelőtt. A Nyugat hanyatlásában a II. világháború jelentette a fordulópontot. Soha nem tudta visszaszerezni azt a hatalmat, amelyet 1900 körül élvezett. Ha a Kelet elnyugatosította volna magát, akkor továbbra is hihettünk volna a nyugati győzelem gondolatában. Ellenkezőleg, a legtöbb ázsiai nacionalista ragaszkodott egy sajátosan önálló modernizáció végrehajtásához: csak azt vegyék át a nyugati modelltől, amire szükségük van céljaik eléréséhez, és megőrizték a hagyományos kultúrájuk lényegi elemeit.

A 20. század fejlődésének valódi íve: nem a Nyugat győzelme, hanem a birodalmak válsága. Az ázsiai társadalmak folyamatosan modernizáltak önmagukat, avagy az európai uralom alatt modernizálódtak. Mindez nem más, mint a világ újrafelosztása, az 1500 utáni négyszáz évben kibillentett egyensúly helyreállítása a nyugati és a keleti világ között.⁸⁰

John Lukacs magyar származású amerikai történész, a Chestnut Hill College professzora hangsúlyozza meggyőződését *A XX. század és az újkor vége* című esszéketében: „Emberi állapot, hogy élni előre

⁷⁸ PÁLFFY 2008.

⁷⁹ FERGUSON 2008.

⁸⁰ FERGUSON 2008.

élünk, de gondolkodni csak visszafelé tudunk.”⁸¹ Az az axióma, hogy a társadalmi változás normális dolog – ami a francia forradalom örökségének tétele –, 21. századunkban klasszikusan nem érvényesül. Innen a jelenkori „nagy kaland” minősítés is az elmúlt 200 év meghatározó szellemi irányára. Igen találó Immanuel Wallerstein (New York-i Állami Egyetem) *Újra kell-e gondolnunk a XIX. század társadalomtudományát?* című tanulmánya, amelyben megkérdőjelezi a 19. század nagy iskoláinak álláspontját, s javaslatot tesz néhány alapvető probléma újragondolására.⁸² Ez az újragondolás az európai szellem, amely a kritika szelleme is, és amely képes különbséget tenni, összehasonlítani és dönteni. Párhuzamot vonva, s kiterjesztve az ázsiai gondolkodásmódra is: a „kiterjesztett szabadságfogalom és a legteljesebb boldogságról alkotott kínai elképzelés közé gond nélkül egyenlőségjelet tesznek. Vagyis szabadnak vagy boldognak lenni [...] az emberi létezés legfelső fokának tekinthetjük, másképpen fogalmazva: ez embervoltunk kiteljesedése, nembeliségünk megvalósult lényege.” Az orientalista, keletkutató Sári László gondolatát folytatva: „Az ázsiai elgondolás szerint így jön létre az *ember* mint tökéletes műalkotás, aki egy a mindenséggel, a végtelenséggel. A legtöbb, amivé válhat. [...] Nincs értelme megszabni, hogy mivé lehet az ember. Lehetőségének lényegi határtalanságában [...] csupán egy határ van: a múlt. A múltja szerint él. Egyszóval nincs természete az embernek, csak történelme.”⁸³ A felvilágosodás kori emberi jogok deklarációja és az ázsiai gondolkodás alfája és omegája közös pontban tehát találkozik, ha más és más a céltételezés útjuk is.

Niall Ferguson, a brit történész-nemzedék legismertebb képviselője, a politikatudományok és a pénzügytörténet professzora *Egy ragyogó világ* címmel közzétette John Maynard Keynes értékítéletét a Monarchiáról.

Facta loquuntur:

„A világ 1901-ben olyan egységes volt, mint azelőtt soha. Keynes nézete a gazdaságról: ha egyszer ez az integráció megbomlik, nagyon nehéz lesz helyreállítani.

- A gazdasági egymásrautaltság minden addiginál nagyobb eredményt hozott. A versengő birodalmak világában a *reálpolitika az erő számbevételén és a nemzeti érdekeken alapuló külpolitika.*

⁸¹ LUKACS 1994: 421.

⁸² WALLERSTEIN 1990.

⁸³ SÁRI 2020: 307.

- »Mi a helyzet azokkal a társadalmi problémákkal, amelyek a versengő birodalmak világában erőteljesen hatnak: az ország erkölcsi hajszálgyökereit elpusztító szekularizmus, a közömbösség, avagy a tiszteletlenség? A minden kétséget kizáró bizonyítékok szerint bár, ragyogó, ám mégsem arany korról van szó!«⁸⁴

„Ki látta át mindezt szembetűnően? – Az új évszázad beköszöntét jelző gondolatok sokszínűségét, a Musil által »lángra lobbant láznak« hívott jelenséget; a különleges gondolat terjedését, Einstein fizikáját, Freud pszichoanalízisét, Hofmannstahl költészetét, F. Kafka regényeit, Karl Kraus szatírját, Gustav Mahler szimfóniáit, Josef Roth novelláit, Arthur Schnitzler színdarabjait, Ludwig Wittgenstein filozófiáját, melyeknek hatására a gondolatok szabadon hatottak; ám mindvégig tisztában kellett lennie az egyéni és kollektív sors sebezhetőségével. Mindenki más módon, de mindenképpen haszonélvezője volt a századvég globális integrációjának és a hagyományos felekezeti korlátok megszűnésének. Mindenki vidáman élte világát ebben a »kavalkádban«, amit Musil »Kakániának« nevezett, és ami nem volt más, mint egy birodalom, amely olyannyira a nyelvek, kultúrák és népek sokszínűségén alapult – láthatatlan szálakkal az idősödő császár gravitációs erejéhez kötve, hogy úgy tűnt, mintha a relativitáselmélete a politika világában is értelmezhető lett volna.»⁸⁵

Igaza volt Keynesnek, amikor azt állította, hogy „az 1901 körüli időszak egyedülálló epizód volt az emberiség történetében. Kár, hogy nem tarthatott sokáig.»⁸⁶

Továbbgondolás

A 20. század legbölcsebb közép-európai filozófusaként számontartott lengyel Leszek Kołakowski *A civilizáció a vádoltak padján. Korrekt nézeteim mindenről* című monográfiájában – a többi között – közzétette „a Filozófia és a Politika tudományok Nagy Enciklopédiájának modern dekonstruktivista változatát”.⁸⁷ Szellemes, kifejező, aforisztikus tömörségű fogalmai közül négyet kívánok idézni a *Továbbgondolás* bevezetése-

⁸⁴ FERGUSON 2008: 40–42.

⁸⁵ HAHNER 2019: 295–299.

⁸⁶ FERGUSON 2008: 40–42.

⁸⁷ KOŁAKOWSKI 2023. A lengyel kiadás címe: *Moje słuszne poglądy na wszystko*.

ként. Elsőként a liberalizmust említem: „[...] akkor lesz jó, ha mindenki a saját dolgával törődik és nem másokéval.” A konzervativizmusról írott pedig e tanulmány (III.) zárógondolatához kötődik: „[...] később már nem volt soha olyan jó, mint Ferenc Jóska alatt.” A másik két fogalom-meghatározás pedig a jelenkori közjogi helyzetre igen kifejező utalás. Ezek a következők – íme a Wittgenstein-formula: „fecseghetünk bármiről, csak találjunk ki magunknak szabályokat.” S végül a negyedik Rousseau-tól: „egyre rosszabb és rosszabb és jaj mi leszén.”⁸⁸

Az európai egységesítési folyamat

Az európai egységesítési folyamat stációira utalva főbb jellemzőként kiemelendő, hogy az emberiség története a civilizációk története, s a civilizációk fogalmaival írható le. A civilizáció és kultúra egyaránt egy adott nép életmódjának egészére utal. Samuel Huntington professzor, a témában mindeddig meghatározó, kiváló szintézis írója hangsúlyozza, hogy mindkét fogalom részét képezik „az értékek, normák, intézmények és gondolkodásmódok, amelyeknek az egymást követő nemzedékek egy adott társadalomban elsődleges jelentőséget tulajdonítanak”.⁸⁹ Kifejező továbbá Wallenstein definíciója is, amely lényegi összetevőre utal: „a civilizáció világszemléletek, struktúrák sajátos összefüggésrendszere, mely egyfajta történelmi egészet alkot és amely egymás mellett él”.⁹⁰

Ebből fakad, hogy az emberekből álló közösség egyetemes emberi társadalom. Az erkölcsi elvek így a közös emberi tulajdonságokból, „az egyetemes, emberi természetből erednek”, s megtalálhatók minden emberi kultúrában.

El kell fogadnunk Huntington realitáson nyugvó következtetését, hogy „nem egy adott civilizáció egyetemesnek kikiáltott értékeit kellene hirdetni és támogatni, hanem – a kulturális együttélés érdekében – a legtöbb civilizációra érvényes közös jellemzőket kellene megkeresni. *Egy többcivilizációs világ csak úgy tud továbbfejlődni, ha az univerzalizmusról lemondva elismeri a sokszínűséget és a közös jellemzőket kezdi keresni.*”⁹¹

⁸⁸ KOŁAKOWSKI 2023.

⁸⁹ HUNTINGTON 2004: 50.

⁹⁰ WALLERSTEIN 1990.

⁹¹ HUNTINGTON 2004: 50.

Am 21. századunkban egyrészt a „civilizáció általában magasabb anyagi szintre kerül, s ez hatással van az erkölcs és kultúra fejlődésére. Néhány évtizede pedig már »a pusztító káosz« paradigmája igazolódott be; a joguralom világszerte csődöt mondott, nő az anarchia, burjánzik a bűnözés; transznacionális maffiák és drokartellek jöttek létre; a család – mint modell – elvesztette hagyományos értékét, megszűnőben a társadalmi összefogás; nő az etnikai, vallási és civilizációs konfliktusok száma; egyre inkább a fegyvereké a hatalom, s drámai hatású háborúk kezdik »uralni« a világot.”⁹²

Dermesztő próféciaát közvetít Huntington: „a civilizációt hamarosan a barbárság kora váltja fel, s elképzelhető, hogy egy eleddig példa nélkül álló jelenség, a globális méretű sötét Középkor köszönt az emberiségre.”⁹³

Egyébként már a II. világháború után közvetlenül felsejlett a veszély, amelyre Lester Pearson, a Princeton University professzora is felhívta a figyelmet: „feszültség, háború és katasztrófa fenyeget.”⁹⁴ A jóslat sajnálatos módon részben bevált a Huntingtontól vett citátum által igazoltan. Így a civilizáció jövője a nagy civilizációk politikai, vallási, szellemi vezetőinek együttműködésén és megértésén múlik. Az elkövetkezendő időszakban a „világ békéjét leginkább a civilizációk összecsapása fenyegeti, és a világháború veszélyét egyedül a civilizációk segítségével létrehozott nemzetközi rend háríthatja el.”⁹⁵

Az Európai Unió

Az említett nemzetközi rendben vizsgálódásunk szempontjából kiemelkedő jelentőségű az Európai Unió szerepe; releváns továbbá Nyugat-Európa magállamainak és Közép-Európa tagállamainak viszonya; nem is említve a brüsszeli döntéshozók és az adminisztráció felelősségének problematikáját. Az eltelt évtizedek tanulságai, eredményei mellett is indokolt az Unió hitvallását, feladatait felidézni:

„Az Unió az emberi méltóság tiszteletben tartása, a szabadság, a demokrácia, az egyenlőség, a jogállamiság, valamint az emberi jogok – ideértve a kisebbségekhez tartozó személyek jogait – tiszteletben

⁹² HUNTINGTON 2004: 556.

⁹³ HUNTINGTON 2004: 556.

⁹⁴ PEARSON 1955: 83–84.

⁹⁵ HUNTINGTON 2004: 557.

tartásának értékein alapul. Ezek az értékek közösek a tagállamokban, a pluralizmus, a megkülönböztetés tilalma, a tolerancia, az igazságosság, a szolidaritás, valamint a nők és a férfiak közötti egyenlőség társadalmában.”⁹⁶

Az Unió „[e]lőmozdítja a gazdasági, a társadalmi és a területi kohéziót, valamint a tagállamok közötti szolidaritást. Az Unió tiszteletben tartja saját kulturális és nyelvi sokféleségét, továbbá biztosítja Európa kulturális örökségének megőrzését és további gyarapítását.”⁹⁷

„Az Unió tiszteletben tartja a tagállamoknak a szerződések előtti egyenlőségét, valamint nemzeti identitását, amely elválaszthatatlan része azok alapvető politikai és alkotmányos berendezkedésének, ideértve a regionális és helyi önkormányzatokat is. Tiszteletben tartja az alapvető állami funkciókat, köztük az állam területi integritásának biztosítását, a közrend fenntartását és a nemzeti biztonság védelmét.”⁹⁸

Jaltától Máltához

Az „első Jalta” revízióját s „eredményét”: az Európai Uniót az elmúlt évtizedek főbb trendjei determinálták. Az 1989. évi máltai csúcstalálkozó szimbolizálta az Egyesült Államok által korábban (1985-ben) kidolgozott *Grand Strategyt*, a nagy váltást: azt, hogy a világ elbúcsúzik egy korszaktól, és belép egy másikba. E másik világnak az alapkérdése az volt, hogy Közép-Kelet-Európa miként integrálódjon Nyugat-Európához. A szovjet–amerikai kondomínium verziótól a rajnai modellt megtestesítő jóléti államideálon át a véglegesült washingtoni konszenzusig vezető út okszerűen határozta meg a jelenkori viszonyokat. Ebben a folyamatban a magyarországi rendszerváltozásnak nevezett átalakulást, az euroatlanti eszmerendszert közvetítő demokratikus alapértékeket és hagyományokat megjelenítő Alkotmány, a neoliberális gazdaságpolitika jegyében – a washingtoni konszenzus sokkterápiás végrehajtásaként – a koncepciótlan privatizáció, s az azt elősegítő dereguláció, az állam szerepének erőteljes visszaszorítása kísérte. Ma már – az új Alaptörvény idején – teljesen világos, hogy Lord Dahrendorf akkor

⁹⁶ 2007. évi CLXVIII. törvény az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Közösséget létrehozó szerződés módosításáról szóló lisszaboni szerződés kihirdetéséről, 1A. cikk.

⁹⁷ 2007. évi CLXVIII. törvény, 2. cikk.

⁹⁸ 2007. évi CLXVIII. törvény, 3A. cikk.

rendszeresen idézett metaformája több volt, mint tévedés. Nevezetesen a dolgoknak előbb rosszabbra kell fordulniuk ahhoz, hogy megjavuljanak, s a térség népeinek végig kell menniük a siralom völgyén, hogy eljussanak a kapitalizmus kánaánjába.⁹⁹

Nos, ez a hosszú menetelés mindmáig tart, amelyben a nem észszerűen zajló átalakulási válsághoz egy pénzügyi (derivatíva) válság is társult. Nem véletlen tehát, hogy az állami tulajdon féktelen lebontásával létrejött túlsúlyos magángazdaság és a multinacionális vállalatok együttese meggyengítette és több területen hatástalanította az állami szerepvállalást. Ezeknek a 20. század végétől kezdődő demokratizálódási folyamatoknak az a legnagyobb problémája, hogy nem sikerült az államiság különböző dimenzióit egymástól konceptuálisan elkülöníteni és megérteni, hogy azok hogyan kapcsolódnak a gazdasághoz. Találón jegyezte meg – mint arra a korábbiakban már utaltunk – Milton Friedmann, a szabadpiaci közgazdaságtan legkiválóbb képviselője: „Kiderült, hogy a jogrend valószínűleg alapvetőbb a privatizációnál.”¹⁰⁰

Köztudott, hogy Európa történetének harmadik egységesülési stációjánál tart. Az első sikeres Európa a Karoling Birodalom volt, s ez a már egyesülő Európának az egyetlen mintája, mert a jelenlegi nagyságában is felülmúlja Nagy Károly birodalmát. Az új Harmadik Európa igazi dilemmája a jóléti állam és a gondoskodó állam közötti választási alternatíva. A *Rechtsstaat – Verfassungsstaat* milyen formációvá történő átalakulása a jelenkor nagy államelméleti projektje. Az új európai intézményrendszer létrehozásakor arra kell törekedni, hogy az Európai Unió mint *sui generis* intézmény az emberi jogokat valóban realizáló, azokat egyenlően kiterjesztő emberibb társadalomként funkcionáljon. Világos, hogy a jog és az Alkotmány szerepe még központibbá válik, mint az eddigiekben volt.

Az uniós jog problematikájához

Az uniós jog elmélete kidolgozatlan. A tagállamokat integráló, *sui generis*ből jogi személyyé váló alakulat joga ezért a nemzeti jogokhoz

⁹⁹ A privatizációs folyamatokat kiválóan elemzi BEREND T. 2008: 45–55. A téma monografikusan is megjelent a Cambridge University Kiadónál 2008-ban.

¹⁰⁰ GECSÉNYI-MÁTHÉ 2009: 18–34.

viszonyítottan kerül definiálásra. A jogállami hivatkozás mindig csak tagállami érintettségű lehet.

Az Unió szövetséges tagállamokhoz kötődő rendszer, amely a nemzetközi jog mentén szerveződött, s amelyben a tagállamok által szuverenitásuk egyes átengedett elemeiből ötvöződnek a nevesített hatáskörök. Tehát nincs saját hatásköre: *Kompetenz ohne Kompetenz* formula jellemzi. Létrejött egy olyan jogrendszer, amely a tagállamok jogrendszerébe illeszkedik, s úgy viselkedik, mintha szövetségi állam lenne, ahol a demokratikus deficit kiegészül alkotmányos deficittel. Említendő továbbá az a közismert tény, hogy az Európai Bíróság nem csupán jogértelmező, hanem jogalkotó hatáskörrel is rendelkezik. Az alapjogok érvényesülését pedig egy jogtriász: a nemzeti jogok, az EU joga és az emberi jogi koncepció szolgálja.

E címszavakban jelzett tényhelyzet minden jogász számára (nem politikus, ámbar léteznek jogvégzett politikusok is) bizonyítja, hogy az Európai Uniónak új jogdogmatikai rendszerre van szüksége. Az új alkotmányos fogalmak mellett a többi között a komplementer, párhuzamos hatáskörök új szellemű meghatározása indokolt.

Minderre figyelemmel teljes egyetértés alakult ki az új feladatra mozgósító kezdeményezéssel, Armin von Bogdandy professzor a heidelbergi Max-Planck-Institut für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht igazgatójának *A nemzeti jogtudomány az európai jogi térségben* című kiáltványával (a továbbiakban: Kiáltvány).¹⁰¹ Bogdandy célkitűzése az EU mint politikai projekt sikerének támogatása, mégpedig teljesen új alapokon: az Európai Kutatási Térség létrehozásával. Ez a keret a források biztosításával lehetőséget teremthet egy egészen új jogi dogmatikai rendszer kiépítésére, amely a globalizált világ igényeinek a nemzeti jogtudományokkal egyeztetetten megfelelhet. Így az európaizálódás – a nemzeti jogtudományok identitásának figyelembevételével – mintegy korparancsként jelentkezik. Egyébként már jelenleg is olyan mértékű a nemzeti jogrendek európaizálódása, amit legkifejezőbben az európai jogi térség (*Europäischer Rechtsraum*) formulával jellemezhetünk.

A jogdogmatikai jogtudomány tehát új kihívásokkal néz szembe. A jog-összehasonlítás klasszikus módszerével ugyanis minden generációnak meg kell írnia a saját jogtörténetét, ám állást is kell foglalni, hogy a *Zeitgeschichte*, azaz a leendő közös jogi térségben milyen különféle

¹⁰¹ A projektet a *Magyar Jog* 2012. évi áprilisi számában tette közzé a Szerkesztő Bizottság. BOGDANDY 2012.

nemzeti fejlesztési utak lehetőségei.¹⁰² Az európai jogi térség modelljének kialakítása pedig felkészült kutató jogtudósokra, kiváló gyakorlati jogászokra hárul, s a jogvégeztséggel nélküli politikusok pedig az EU politikai projektjének felelősei maradnak, mert itt az utak már szétválnak.

Az „új” *ius commune*

Bogdandy professzor próféciján gondolkodva jogtörténészként az a véleményem, hogy az európai jogi térség – *mutatis mutandis* – már létezett az első Európa felbomlása utáni századoktól a 18. századi kodifikációkig. Szó a *ius commune*, ami a glosszátorok által kifejlesztett *sui generis* jogrend, a jogtudomány és jogi kultúra, amelynek alapja a kommentált római jog, az egyházi és a hűbéri jog elemeivel, amely szoros szimbiózisban volt a *ius proprium*mal, a helyi jogokkal.

A *ius commune* nem törvényi, hanem jogtudományi (iurisprudenciális) jog. A *ius commune* legnagyobb része nem törvényhozási aktszával születő jogrendszer, hanem tudósjog, amelyet a jogtudománnyal foglalkozók alkotnak. Tehát a korabeli Európa nem a legiszlátív unifikáció, hanem a iurisprudenciális jogegységesítés útját járta. A *ius commune* „állam nélküli” jog, nincs központi hatalom, amely a normát kibocsátaná. Sőt központi bírói hatalom sincsen, amely az értelmezési problémát eldöntené, s ezt ugyancsak a jogtudós – a *communis opinio doctorum* – végzi el.

A *ius commune* szubszidiárius jellegű, azaz a helyi jogot, a *ius proprium*ot kell elsőként alkalmazni, s ha ez nem elégséges, úgy a *ius commune*t szükséges kölcsönözni. A *ius commune* tehát nem rivalizál, mi több nem lép az elsődlegességi pozícióba, mint a jelenkori EU-jog, amely nem dogmatikai törvényszerűségként, hanem jelenleg autoritativ tényezőként dominál. Az tehát semmiképp sem jellemzi, ami a *ius commune*t, hogy ennek a *ius proprium*ra gyakorolt hatása valós tudományossá válásával írható le.¹⁰³

Meggyőződésünk, hogy az európai jogi térség és a jogtudomány művelőinek együttese, az európai uniós és a nemzeti jog kölcsönhatása csak akkor lehet eredményes, ha a *ius commune* – *ius proprium* történeti törvényszerűségeit követi.

¹⁰² A magyar jogtörténeti szintézis 18 jogtörténész közös munkájaként készült el. MÁTHÉ 2017.

¹⁰³ BÓNIS 2011b: 168–176.

A nemzeti alkotmánybíróságok delegáltjainak kollégiuma

A közös európai jogi térség és az újkori *ius commune* kiváló megoldásnak tűnik a 19–20. századi jogi hatalmi rendszer, fogalomtár jelenkorra erőltetett meghaladására. Ehhez azonban valamennyi európai parlamenti képviselő jóindulata sem elegendő. Vannak ugyanis olyan jogdogmatikai problémák, amelyeket nem lehet csak pusztán büro „felkészültségével” elintézni.

Ezért ismét felidézendő az a javaslat, amelyet 2009 őszén a Budapesten rendezett V. Európai Jogász Fórum záróülésén a plénum résztvevői elfogadtak. Köztudott, hogy az Európai Unió jogászai, elsőként a német jogásztársadalom képviselői hozták létre a kétévenként – a Deutsche Juristentag mintájára – szerveződő szakmai fórumot. Eleddig Nürnberg, Athén, Genf, Bécs, Budapest adott otthont a tanácskozásnak. 2011-ben Luxembourgban került sor e rendezvényre. Budapesten az európai ügyészség, a határon átnyúló bűnözés, a fogyasztóvédelem, kereskedelmi jog témáin kívül az újkori szuverenitás kérdéseit vitatták meg.¹⁰⁴ A részleteket mellőzve a plénumon – a többi között – elfogadott javaslatra utalunk: arra, hogy az Unió alkotmánybíróságai delegáljanak az évenként (tavaszi, őszi ülősszak) rendezendő Alkotmánybírósági Kollégiumba 1-1 főt, s ez a testület azokat a kérdéseket vitassa meg, amelyek a jurisprudenciális problémák során a tagállamok és az Unió központi szervei között keletkeznek, s a jogi megoldásokat állásfoglalásban tegyék közzé. (Ilyen súlyú például a közösségi jog elsődlegességének és alkalmazhatóságának kritériumai téma stb.) E szakmai fórum a közös európai jogi térség kialakításának igen eredményes segítőjévé válhatna; ám erre az Unió érintett szerveitől, képviselőitől még érdemi hatású érdeklődés sem mutatkozik.

Európai Unió – nemzetállam – alkotmány

A tagállami jogrendszer adottság. Az Európai Unió szerződési rendszeréből következő sajátosságok okán az egységesítő kísérletek eredményei mellett is még igen sok a megoldatlan probléma.

¹⁰⁴ A tanácskozás anyagát a konferenciakötet tartalmazza. Lásd MÁTHÉ et al. 2009.

A közös európai jogi térség kialakításához, a munkálatok sikerességéhez nem lehet eléggé hangsúlyozni a heidelbergi kiáltvány eleganciáját és bölcsességét a módszertani europaizálódást tekintve. Mementóként:

„Egy másik tagállam, noha része az európai jogi térségnek, mégis csak egy eltérő része annak, és egy másfajta fejlődés eredményét mutatja. Az eltérő fejlődés eredményeképp ugyanaz a szó (vagy annak fordítása) is eltérő jelentést hordozhat. Az európai jogi térségen belüli sokféleség azt kívánja meg tőlünk, hogy a külföldi jogrendet külföldiként fogadjuk el, és ne próbáljuk meg azt kizárólag a saját jogrendünk szabályai szerint értelmezni. Ezt a sokféleséget bizonyos fokig maga az EUSZ 4. cikk (2) bekezdése is védi, amely kifejezetten elismeri a nemzeti alkotmányok szerepét. A formálódó európai jogi térség szemszögéből kell tanulmányoznunk más európai jogrendek alapvető struktúráját, de egyúttal tisztelnünk kell azok történeti tapasztalatait, fejlődésük állomásait, valamint jogi és tudományos stílusukat, majd ennek fényében a saját hagyományunkat is tovább fejleszthetjük.”¹⁰⁵

Ez a metodika adekvát azzal, hogy Európa multikulturális entitás. Közhely, hogy a kulturális identitások együttes léte, virágzása Európa záloga. Ha ezt a gazdaság nem tudja biztosítani, akkor ez a kultúra, civilizáció pusztulásra van ítélve. Ezért is különösen figyelemreméltó Francis Fukuyama kiemelkedően gondolatgazdag monográfiájának – amely a 21. századi államépítéssel foglalkozik – záró következtetése:

„Amit az államok és csakis az államok képesek megtenni, az a legitim hatalom koncentrációja és célirányos felhasználása. [...] Akik a »szuverenitás alkonya« mellett érvelnek – legyenek azok a szabadpiacot támogató jobboldaliak, vagy elkötelezett baloldali multilateralisták –, azoknak meg kell határozniuk, hogy kortárs világunkban mi más fogja a szuverén nemzetállam hatalmát helyettesíteni. Valójában ezt az űrt eddig a multinacionális társaságok, NGO-k, nemzetközi szervezetek, bűnszövetkezetek, terrorista csoportok vegyes gyülekezete töltötte ki. [S hozzátehetjük a felsoroláshoz a pénzügyi válság kirobbanásakor s az azt követő időben a gazdaságot hibernálni képes nemzetközi hitelminősítőket is!]

[...] Egyértelmű válasz hiányában tehát nincs más lehetőségünk, mint az, hogy visszatérjünk a szuverén nemzetállamhoz, és újra megkíséreljük megérteni, hogyan lehetne azt erőssé és hatékonyá tenni.

[...] Az, hogy az európaiak tényleg jobban tudják-e az amerikaiaknál, hogyan kell kört négyzögesíteni, majd még kiderül. Bárhogyan legyen

¹⁰⁵ BOGDANDY 2012. (a *Jogösszehasonlítás* c. rész záróbekezdése).

is azonban, az államépítés művészete a nemzeti hatalom kulcsfontosságú alkotóeleme lesz éppen úgy, mint a világrend fenntartását célzó hagyományos katonai erő bevetésének képessége.”¹⁰⁶

Zárógondolatként pedig hivatkozunk Raoul Charles van Caenegem genti és cambridge-i professzor legkiválóbb munkájára: a *Bevezetés a nyugati alkotmányjogba* című monográfiára. A mű epilógusa mindannyiunk számára elgondolkodtató lehet. „Bárhogyan is alakuljanak a kelet-európai események, annyi bizonyosnak látszik, hogy a világot egyre kevésbé érdeklik a vallásokra, filozófiára vagy utópiákra épülő politikai rendszerek, s inkább a lehető legtöbb ember számára a lehető legnagyobb jólétet biztosító józan pragmatizmus kerül előtérbe. [...] Az valóban elképzelhető, hogy a nyugat felfedezett – vagy ráhibázott – bizonyos alkotmányos formulákra, amelyek az egész emberiség számára nagy és állandó értéket jelentenek, de ez még nem jelenti a vita végét, sem a nyugati hagyományokon kívül, [...] sem azon belül.

[...] Kétségekívül továbbra is folytatódni fognak a viták olyan kérdések körül, mint a hatalom áttolódása a parlamentből a kormány irányába vagy az írott alkotmány, illetve a *Bill of Rights* szükségessége, vagy az alkotmánybíróság kívánatossága. S ugyanúgy folytatódni fognak a viták az emberi jogokról: részét alkotják-e az emberiség kulturális örökségének?

[...] Huszonhárom évszázaddal ezelőtt tette fel Arisztotelész azt a spekulatív kérdést, hogy változó körülmények között is, melyik a legjobb alkotmány (Politeia): a kérdés máig nyitott maradt.”¹⁰⁷

Mindezt az Európai Unió szervezeti reformjához közeledve megkezdődhet a remélten intellektuális jogi és érdekalapú rendezés, amely a *nemzetállamok* mint az *európai államok szövetsége* alapítói, s közbülső szinten pedig a földrajzi-történeti *régiók* képletben jelenik meg.

Felhasznált irodalom

- BAKACSI Gyula (2015): A Bécsi Kongresszus Európájának gazdasági-hatalmi viszonyai a hálózatelmélet tükrében. *Jogtörténeti Szemle*, (3) különszám, 48–54.
- BEREND T. Iván (2008): Magyarország a közép- és kelet-európai átalakulásban, 1989–2008. Néhány vitás kérdés. In KOTOSZ Balázs – TAMÁS Pál (szerk.): *60 éves a Közgazdaság-tudományi Egyetem*. Budapest: Aula, 45–55.

¹⁰⁶ FUKUYAMA 2005: 154–155.

¹⁰⁷ CAENEDEM 2008: 402–405. A könyv eredeti kiadása: CAENEDEM 1995.

- BOGDANDY, Armin von (2012): A nemzeti jogtudomány az európai jogi térségben. Kiáltvány. *Magyar Jog*, 59(4), 248–255.
- BÓNIS György (1972): *Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog*. Budapest: KJK.
- BÓNIS Péter (2011a): Accursius és hatása az európai jogtudományra és a középkori magyar jogi kultúrára. *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Juridica et Politica*, 29(1), 23–37.
- BÓNIS Péter (2011b): *Az európai közös jog születése*. Budapest: Rejtjel.
- BÓNIS György – DEGRÉ Alajos – VARGA Endre (1961): *A magyar bírósági szervezet és perjog története*. Budapest: Levéltárak Országos Központja.
- BRAUNEDER, Wilhelm (1994): *Osztrák alkotmánytörténet napjainkig*. Ford. KAJTÁR István. Pécs: JPTE ÁJK.
- BRAUNEDER, Wilhelm (1995): *Közép-Európa újabb magánjogtörténete Ausztria példáján (1900-ig)*. Ford. BALLAI Péter – LENGYEL Andrea. Budapest: Eötvös.
- CAENEGEM, Raoul Charles van (1995): *An Historical Introduction to Western Constitutional Law*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CAENEGEM, Raoul Charles van (2008): *Bevezetés a nyugati alkotmányjogba*. Ford. SZÉKELY Dániel. Budapest: Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó.
- Corpus juris civilis. Institutiones. Comm. Franciscus Accursius (1491–1492)*. Lyon: Jean Dupre.
- CSIZMADIA Andor (1976): *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*. Budapest: Akadémiai.
- DEÁK Ferenc (1865): *Adalék a magyar közhöz*. Pest: Pfeifer Ferdinánd.
- DEGRÉ Alajos (1934): *Beszámoló a Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Jogtörténeti Szemináriumának működéséről 1928–1934*. Cegléd: [k. n.]
- DEGRÉ Alajos (1936): *Négyeskönyv perjogi anyaga*. Budapest: Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem.
- ECKHART Ferenc (1941): *A szentkorona-eszme története*. Budapest: MTA.
- EMBER Győző (1946): *Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig*. Budapest: Budapesti Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet.
- FERGUSON, Niall (2008): *A világ háborúja. A gyűlölet évszázadának története*. Ford. GEBULA Judit. Budapest: Scolar.
- FERGUSON, Niall (2010): *A pénz felemelkedése. A világ pénzügyi történelme*. Ford. NAGY Márta. Budapest: Scolar.
- FERRERO, Guglielmo (2002): *Újjáépítés. Talleyrand Bécsben 1814–1815*. Ford. BIBÓ Judit. Budapest: Osiris.
- FUKUYAMA, Francis (2005): *Államépítés. Kormányzás és világrend a 21. században*. Ford. KITTA Gergely. Budapest: Századvég.

- GECSÉNYI Lajos – MÁTHÉ Gábor szerk. (2009): *Sub clausula 1989. Dokumentumok a politikai rendszerváltás történetéhez. A Grand Strategy*. Budapest: Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó.
- GERLOFF, A. Wolfgang (1937): *Staatstheorie und Staatspraxis des kameralistischen Verwaltungsstaates*. Breslau: M. & H. Marcus.
- GROSSCHMID Béni (1905): *Magánjogi előadások. Jogszabálytan*. Budapest: Athenaeum.
- GRZYBOWSKI, Konstanty (1968): A dualizmus történeti fejlődése, politikai elmélete és funkciói. *Jogtörténeti Tanulmányok*, 2(2), 19–29.
- HAHNER Péter (2019): *Magyarország szerencséje*. Budapest: Animus.
- HANTSCH, Hugo (1953): *Die Nationalitätenfrage im alten Österreich*. Wien: Herold.
- HUNTINGTON, Samuel P. (2004): *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Ford. PUSZTA Dóra – GÁZSITY Mila – GECSÉNYI Györgyi. Budapest: Európa.
- ILLÉS József (1931): *A Quadripartitum közjogi interpolációi*. Budapest: MTA.
- KISSINGER, Henry (2011): *Diplomácia*. Ford. BAIK Éva et al. Budapest: Panem.
- KOŁAKOWSKI, Leszek (2023): *A civilizáció a vádlottak padján. Korrekt nézeteim mindenről*. Budapest: Rubicon Intézet.
- KOSÁRY Domokos (1989): *Nemzeti fejlődés, művelődés – európai politika*. Budapest: MTA TTI.
- LÓRÁNT Károly (2013): Frankenstein Európája. *Magyar Nemzet*, 2013. március 11. 8.
- LUKACS, John (1994): *A XX. század és az újkor vége*. Ford. BARKÓCZI András. Budapest: Mérleg.
- MÁRKUS Dezső szerk. (1897): *Werbőczy István Hármaskönyve*. Budapest: Franklin.
- MÁTHÉ Gábor et al. szerk. (2009): *Tagung des 5. Europäischen Juristentages*. Budapest: Magyar Jogász Egylet.
- MÁTHÉ Gábor (2015): A jogállami intézményrendszer klasszikus korszaka és a kettős monarchia. *Jogtörténeti Szemle*, (3) különszám, 34.
- MÁTHÉ Gábor szerk. (2017): *Die Entwicklung der Verfassung und des Rechts in Ungarn*. Budapest: Dialóg Campus.
- MÁTHÉ Gábor (2021): *Közép-Európa újkori születése. A magyar közjog elemi forrásai 16–20. század. Geburt Mitteleuropas in der Neuzeit. Elementare Quellen des ungarischen Staatsrechts vom 16. bis 20. Jahrhundert*. Budapest: Gondolat.
- MÁTHÉ, Gábor – OGRIS, Werner szerk. (2010): *Die Habsburgermonarchie auf dem Wege zum Rechtsstaat?* Budapest–Wien: Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó.
- MAYER, Theodor (1915): Das Verhältnis der Hofkammer zur ungarischen Kammer bis zur Regierung Maria Theresias. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 9.
- OGGER, Günter (1978): *Die Fugger. Bankiers für Kaiser und Könige*. München–Zürich: Droemer Knauer.

- OGRIS, Werner (2010): Der Rechtsstaat – eine Einführung. In MÁTHÉ, Gábor – OGRIS, Werner (szerk): *Die Habsburgermonarchie auf dem Weg zum Rechtsstaat?* Budapest: Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 15–32.
- PÁLFFY Géza (2008): *Szent István birodalma a Habsburgok közép-európai államában. A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században.* Akadémiai doktori értekezés. Budapest: MTA. Online: http://real-d.mtak.hu/319/1/Palffy_G.pdf
- PÁLFFY Géza (2010): *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században.* Budapest: História – MTA TTI.
- PEARSON, Lester B. (1955): *Democracy in World Politics.* Princeton: Princeton University Press.
- SÁRI László (2020): *Dilettánsok történelme. Honnan ered Nyugat és Kelet elhibázott viszonya?* Budapest: Corvina.
- SIMMEL, Georg (1908): *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung.* Leipzig: Duncker & Humblot.
- SZANISZLÓ József (1977): *A közigazgatástudomány oktatásának és tanszékeinek története az ELTE Jog- és Államtudományi Karán 1777–1977 között.* I–III. kötet. Budapest: ELTE ÁJK.
- VON SALIS, Jean Rudolf (1955): *Weltgeschichte des neusten Zeit.* I. kötet. Zürich: Orell Füßli.
- WALLERSTEIN, Immanuel (1990): Újra kell-e gondolnunk a XIX. század társadalomtudományát? Ford. SZÉKELY Dániel. *Magyar Tudomány*, Új folyam 35(2), 113–119.

Vákát oldal

Horváth Attila

Magyarország szuverenitásának kérdése az úgynevezett rövid 20. században (1918–1990)

Az első népköztársaság

A népszuverenitás kérdése

Az Osztrák–Magyar Monarchia I. világháborús veresége a soknemzetiségű birodalom szétesését eredményezte. Miután Tisza István a parlamentben elismerte, hogy a háborút elvesztettük, 1918. október 24-én az ellenzék megalakította a gróf Károlyi Mihály vezette Függetlenségi és 48-as Pártból, a Polgári Radikális Pártból és a Magyarországi Szociáldemokrata Pártból (ahogy a csehek és a délszlávok is tették) a Nemzeti Tanácsot. Felszólították IV. Károlyt, hogy a Nemzeti Tanácsot haladéktalanul bízza meg az ország kormányzásával. Az uralkodó 1918. október 26-án József főherceg személyében teljhatalmú magyarországi helytartót, *homo regiust* (szó szerint: „királyi embert”) nevezett ki az ország élére. Amikor azonban az ország új vezetője továbbra sem kezdett tárgyalásokat a Nemzeti Tanáccsal, sőt október 29-én Hadik János grófot bízta meg egy új nemzeti kormány megalakításával, Budapesten és a nagyvárosokban 1918. október 28. és 31. között az I. világháború elhúzódása és a szociális nehézségek miatt elégedetlenkedő katonák és civilek utcai tüntetéseket kezdtek. A bel- és külpolitikai válság hatására József főherceg az addigi ellenzék vezérét, gróf Károlyi Mihályt nevezte ki miniszterelnökké. Károlyi először IV. Károlynak tette le az esküt, majd az antant, különösen az amerikai kormány követelésére és a fővárosban lezajló tüntetések hatására visszavonta azt. Ezért IV. Károly november 1-jén telefonos üzenetében a kormányt fölmentette a neki tett eskü alól. Károlyi Mihály

még aznap este a Nemzeti Tanács elnökévé választott Hock János előtt fölesküdt „Magyarországra és a magyar népre.”¹

Az államforma kérdésének megoldásához végül is Ausztria szolgáltatta a mintát. Bécsben ugyanis november 12-én az osztrák nemzetgyűlés kikiáltotta a köztársaságot, és Károly császár aláírt egy nyilatkozatot, amelyben lemondott uralkodói jogainak gyakorlásáról. Két nappal később IV. Károly magyar királyként is nyilatkozott. Az úgynevezett eckartsau levélben kijelentette: „Nem akarom, hogy személyem akadályul szolgáljon a magyar nemzet fejlődésének, amely iránt változatlan szeretettel vagyok átitatva. Ennélfogva minden részvételtől az állami ügyek vitelére lemondok, és már eleve elismerem azt a döntést, amelylyel Magyarország jövőző államformáját megállapítja.”² A nyilatkozatot azonban nem címezte senkinek sem, ezért akár magánlevélnek is tekinthető, másrészt csak az uralkodói jogok gyakorlásáról mondott le, a trónról nem, harmadrészt nem tartalmazott miniszteri ellenjegyzést, és az országgyűlés sem határozott róla. Ugyanakkor Károlyi Mihálynak a budapesti tudományegyetem öt jogászprofesszora azt a jogász szakvéleményt tolmácsolta, hogy a Pragmatica Sanctio már a király lemondása előtt érvényét veszítette, ezért a nemzet visszanyerte teljes szuverenitását.³ Mivel az 1910-ben megválasztott parlamentet nem akarták összehívni, nemzetgyűlési választásokat pedig nem tudtak volna tartani, ezért a Nemzeti Tanácsot kiegészítették a néhány politikai párt képviselőivel, az érdekképviseleti szervezetek, az egyházak és a vidéki nemzeti tanácsok képviselőivel, és az így létrehozott, kezdetben körülbelül 500 tagú, majd 1000-1200 főre bővülő Nagy Nemzeti Tanácsot az országgyűlést helyettesítő nemzetgyűléssé nyilvánították. A Nagy Nemzeti Tanács november 16-án kihirdette néphatározatát: I. Magyarország minden más országtól független és önálló népköztársaság. II. A népköztársasági alkotmányt az új választójog alapján sürgősen egybehívandó alkotmányozó nemzetgyűlés állapítja meg. III. Addig, amíg az alkotmányozó nemzetgyűlés másként nem határoz, az állami főhatalmat a gróf Károlyi Mihály elnökle alatt álló népkormány gyakorolja a Magyar Nemzeti Tanács intézőbizottságának támogatásával. IV. A népkormány alkosson sürgősen néptörvényeket:

¹ BORSÁNYI 1988; BÖHM 1923; BREIT 1929; GRATZ 1935; HAJDU 1968; 2005; 1978; 2012; HATOS 2018; JUHÁSZ NAGY 1945; MÉREI 1969; SALAMON 2001; SCHÖNWALD 1969; SIKLÓS 1978.

² Az eckartsau nyilatkozat eredeti példánya: http://vmek.oszk.hu/02100/02185/html/img/1_015a.jpg 2023.

³ SCHWEITZER 2019: 75.

1. az általános, titkos, egyenlő, közvetlen és a nőkre is kiterjedő nemzetgyűlési, törvényhatósági és községi választójogról; 2. a sajtószabadságról; 3. a nép esküdtbíráskodásáról; 4. az egyesülés és gyülekezés szabadságáról; 5. a földműves népek földhöz juttatásáról. A Nemzeti Tanács magának csak a közelebről meg nem határozott ellenőrző hatáskört tartotta meg.⁴

A „népköztársaság” kifejezés valójában köztársaságot jelentett, a „nép” előtag a „forradalmi” helyzetet kívánta volna kifejezni. Egyébként is a népköztársaságot és a Károlyi-kormányt – mivel nem tartottak országgyűlési választásokat – az úgynevezett őszirózsás forradalommal igyekeztek legitimálni, hiszen az államhatalom gyakorlását az alkotmányban erre fel nem jogosított szervek vették a kezükbe. Valójában egyes fegyveres csoportok a halottak napjára előkészített virágokat (igazából nem őszirózsza volt, mert az korábban nyílik), elsősorban krizantémokat foglaltak le, majd végighaladva Budapest utcáin minden katonát arra kényszerítettek, hogy sapkarózsájuk helyére a krizantémot tűzzék ki. Az altisztek csillagjait és kardbojtjait is letépték, a tisztektől pedig a kitüntetéseiket is elvették. Aki erre nem volt hajlandó, azt megverték. Voltak olyanok is, akiket agyonlőttek.⁵

A marxista történetírás az október végén és november első felében történeteket polgári demokratikus forradalomnak nevezte, gróf Károlyi Mihályt pedig egyfajta magyar Kerenszkijként értékelte.⁶ Forradalmat azonban egy elnyomó, retrográd rendszerrel szemben lehet kirobbantani. Az Osztrák–Magyar Monarchia ezzel szemben jogállamként működött. A Károlyi-kormány néptörvényei az államforma megváltoztatását is beleértve inkább reformoknak tűnnek, mint egyfajta rendszerváltozásnak. Az utcára vonult tömegek is elsősorban azért bíztak Károlyi Mihályban, mert ellenzéki politikusként a háború ellen volt, és abban reménykedtek, hogy nyugati kapcsolatai segítségével a lehetőségekhez képest kedvező békefeltételeket érhet el a győztes nagyhatalmaknál. Emellett megoldja a háború miatt tovább fokozódó szociális problémákat is. A legradikálisabbak a szökött katonák voltak, akiknek a száma egyes források szerint elérte a 40–50 ezret. Nekik élet-halál kérdés volt, hogy kormányváltás történjen. Emellett körülbelül 30 ezer civil is fegyverhez jutott.⁷

⁴ *Az 1910–1915. évi országgyűlés képviselőházának naplója. XLI. kötet. 1918. július 24. – november 16.* 457–458.

⁵ *Népszava*, 1918. november 1. 3; *Friss Újság*, 1918. november 1. 5; KASSÁK 1928–1932: II. 432.

⁶ LENIN 1962a: 82; LENIN 1962b: 212; NEMES 1979.

⁷ GELLÉRT 1919: 192. V. ö.; BREIT 1925: 28; GRATZ 1935: 65.

Magyarország egyes területeinek megszállása

Az I. világháborút lezáró fegyverszüneti szerződést 1918. november 3-án írták alá Padovában az Osztrák–Magyar Monarchia és Olaszország, illetve az antanthatalmak között. Eszerint az Osztrák–Magyar Monarchia csapatainak minden megszállt területet ki kellett üríteniük. Ez az egyezmény tehát Magyarország területi épségét elvileg nem érintette. A Károlyi Mihály miniszterelnök által 1918. november 13-án aláírt úgynevezett belgrádi egyezmény azonban már demarkációs vonalakat meghúzva hasított ki területeket Magyarországból. Károlyi úgy gondolta, hogy már az önálló Magyarország nevében lép fel, de nem tudott semmilyen kézzelfogható eredményt elérni. A szerb, a román és a cseh csapatok egyre nagyobb területet foglaltak el, és megsértve az egyezmény 17. pontját, azonnal eltávolították a magyar közigazgatást.⁸ Ráadásul az antant nem ismerte el továbbra se a Károlyi-kormányt, és ezzel együtt a Belgrádban megkötött megállapodást sem.⁹

Eközben Magyarországon a hadsereg vezetésére és a kormányzatra a hozzá nem értés és kapkodás volt jellemző. A Károlyi-kormány első hadügyminisztere egy alkoholista tüzérkari ezredes, Linder Béla¹⁰ lett, akiről kiderült, hogy korábban Ferenc Ferdinánd híve volt. Igazából senki sem tudta, hogy miként esett rá a választás.¹¹ Hírhedtté vált kijelentése: „Nem kell hadsereg többé! Soha többé katonát nem akarok látni!”¹² Olyan volt, mintha a pénzügyminiszter azt mondta volna, hogy nem akar több pénzt látni. Így kerülhetett sor a világtörténelem leggyorsabb leszerelésére. A demarkációs vonalakat senki sem védte. A helyzet odáig fajult, hogy amikor november 6-án a Károlyi Mihály vezette delegáció Belgrádba utazott, a Hadügyminisztérium még kéttucatnyi katonát sem tudott a különvonat védelmére kirendelni.¹³ A Hadügyminisztériumban uralkodó anarchikus állapotra jellemző, hogy Friedrich István saját magát nevezte ki honvédelmi államtitkárrá, és Budapesten hatalmas plakátokat helyezett el az önkényesen megalkotott rendeleteinek szövegével. Linder azt hitte, hogy Károlyi Mihály küldte, a miniszterelnök pedig, hogy

⁸ PÁLVÖLGYI 2020: 111.

⁹ ROMSICS 2005a: 79.

¹⁰ HORNYÁK 2005: 28.

¹¹ GARAMI 1922: 75.

¹² *Pesti Hírlap*, 1918. november 3.

¹³ JÁSZI 1989: 61.

a hadügyminiszter nevezte ki. Jellemző módon, annak ellenére, hogy a november 5-i kormányülésen tisztázódott a szélhámosság, Friedrich még két hónapig államtitkár maradhatott.¹⁴ Károlyi Mihály az ország védtelen állapota és a belgrádi kudarc miatt Lindert tette meg bűnbaknak, és ezért november 9-én leváltotta, de továbbra is maradhatott tárca nélküli miniszter (1918. november 9. – 1918. december 12.).¹⁵ Linder után Bartha Albert¹⁶ következett, aki elődjével szemben megpróbált fegyelmet teremteni a hadseregben, ami nem volt könnyű feladat. Például az 1918. november 30-án kelt 32.334/eln. 2-a. számú rendelkezés lehetővé tette a tiszteknek, hogy politikai pártokhoz csatlakozzanak. A parancsnokok fegyelmi jogkörét esküdszékekre ruházták, bizalmi férfiakat neveztek ki, korlátozták a tisztelgést stb. Mindezek a rendelkezések csak bomlasztották a fegyelmet. Ráadásul a Pogány József vezette katonatanács folyamatosan akadályozta a minisztérium működését. Sőt Pogány december 12-én vörös zászlóval felvonuló katonákkal tüntetett a hadügyminisztérium előtt. Ennek hatására Bartha Albert lemondott.¹⁷ Bartha után Károlyi egy ideig hadügyminiszter is volt, majd sógorát, Festetics Sándor grófot nevezte ki.¹⁸

A kormányzat feloszlatta még az egyben lévő fegyelmezett, jól felszerelt és vezetett csapatokat is, akik az öt háborús év harcaiban hatalmas tapasztalatra tettek szert. Ezután pedig már képtelenség volt új, hatékony haderőt létrehozni, még a karhatalmi feladatok ellátására sem maradt elegendő erő. A tábornoki és a főtiszti kart menesztették, a tiszteknek megengedték a politikai szereplést. Így kiestek a legjobb katonai szakértők, akik stratégiai mélységekben is képesek lettek volna átlátni mindazokat a katonai problémákat, amelyekkel a függetlenné váló Magyarország új vezetőinek szembe kellett nézniük. A hibás döntés eredményeképp a demarkációs vonalakat senki sem védte a belgrádi egyezményt megszegő szerb, román és cseh csapatok jogtalan támadásával szemben. Ennek következtében Magyarország a kisantanttól szenvedte el a második vereségét, és a cseh, a román és a szerb hatóságok kerültek birtokon belülre, ami jelentős mértékben növelte a tárgyalási pozíciójukat a békeszerződés megkötésekor.

¹⁴ GRATZ 1935: 67; SIKLÓS 1978: 234; BÖHM 1923: 80–81.

¹⁵ BÖLÖNY–HUBAI 2004: 89.

¹⁶ HAAS 2002.

¹⁷ SALAMON 2014: 35; GRATZ 1935: 70.

¹⁸ BÖLÖNY–HUBAI 2004: 89.

A katonai ellenállás lokális, regionális méretekben azonban egyáltalán nem volt lehetetlen. Ezt bizonyítják az 1918. novemberi felvidéki (rózsahegyi-zsolnai, nagyszombati) ellentámadások sikerei, a Kratochvil Károly vezette székely hadosztály román előrenyomulást jó ideig lefékező feltartóztató hadműveletei, s végső soron a fegyveres ellenállás értelmének, lehetőségének egyik sikeres bizonyítéka a balassagyarmati katonai akció története is.¹⁹

A Károlyi-kormányt elsősorban francia nyomásra az antant nem ismerte el.²⁰ Teljesen kiszolgáltatta ezzel a területtrábló katonai alakulatoknak. Az országban kialakult anarchikus állapotok révén a cseh, a román és a szerb csapatok egyre nagyobb területeket tudtak elfoglalni. Tudatosan arra törekedtek, hogy minél kedvezőbb pozícióba kerüljenek a béketárgyalások idejére.²¹

Részben ez az antanthatalmakba vetett túlzott bizalom okozta a népköztársaság bukását, mivel a Vix-jegyzék még Károlyi Mihály számára is elfogadhatatlan volt, hiszen nyilvánvalóvá vált, hogy durván megsértik az etnikai határokat is.²²

Az első szovjet típusú diktatúra: a Magyarországi Tanácsköztársaság (1919. március 21. – 1919. augusztus 1.)

Károlyi Mihály a válságossá vált helyzetből egy szociáldemokrata kormány kinevezésével próbált volna kilábolni. Károlyi tépelődései közben, 1919. március 20-án a szociáldemokrata Landler Jenő a Budapesti Gyűjtőfogházban pártja nevében alkut kötött az ott előzetes fogva tartásban levő kommunista vezetőkkel arról, hogy közösen fogják átvenni a hatalmat, majd pártjaik egyesülése után együtt fogják kikiáltani a Tanácsköztársaságot, és bevezetik a „proletárdiktatúrát”. Másnap, 1919. március 21-én megtörtént az államcsíny, Budapesten szórólapokon tudatták a lakossággal azt a hamis hírt, hogy Károlyi lemondott, a kommunisták, illetve szociáldemokraták együttesen létrehozták a Magyarországi Szocialista Pártot, és átvették a hatalmat. Fegyveres csapataik elfoglalták a főváros stratégiai szempontból fontos objektumait, és Garbai Sándor

¹⁹ RÉVÉSZ 2019; BARTHÓ-TYÉKVICSKA 2000.

²⁰ ÁDÁM-ORMOS 1999: 23.

²¹ *Magyarország katonai helyzete 1918. november – 1919. április* [é. n.].

²² ORMOS 1983: 179; BREIT 1929: II. 5.

szociáldemokrata, valamint Kun Béla kommunista vezetők kikiáltották a Magyarországi Tanácsköztársaságot. Hivatalos nevén: Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaságot. Az új politikai rendszer nevét az orosz „*szovjetrepublik*” kifejezésből magyarosították, és a „Szövetséges” szó azt jelentette, hogy az internacionalizmus elve alapján készek betagozódni a Szovjetunióba.²³

A Kommunisták Magyarországi Pártja eredetileg Moszkvában, 1918. március 24-én alakult Kun Béla²⁴ vezetésével. Tagjai azt a feladatot kapták, hogy agitátorokat képezzenek ki, és kezdjék meg Magyarországon a kommunista szervezkedést. Amikor megérkezett az őszirózsás forradalom híre, úgy gondolták, hogy elkezdődött Magyarországon is az a folyamat, amely Oroszországban az 1917-es februári forradalommal. Kun Béla és társai az úgynevezett guruló rubellel²⁵ és a szovjet vezetés konkrét utasításaival együtt érkeztek vissza Magyarországra. Azt a feladatot kapták, hogy Magyarországon is hozzanak létre egy szovjet típusú diktatúrát, amely majd csatlakozik a nagy Szovjetunióhoz. Ennek megfelelően a Tanácsköztársaság a Lenin vezetése alatt álló Szovjet-Oroszország diktatúráját tekintette mintának. A legfeltűnőbb különbség a későbbi sztálini struktúrához képest, hogy ekkor még nem épült ki a pártállami rendszer. A Forradalmi Kormányzótanács alakuló ülésén leszögezték, hogy az egyesítő pártkongresszusig egyben a párt vezetését is maguknak vindikálják. A Moszkvából Budapestre küldött magyar bolsevikok ennek megfelelően betiltották az összes polgári pártot és egyesületet, kulturális és valláserkölcsi szervezeteket. Nagymértékben korlátozták az emberi jogokat. Szinte minden vagyontárgyat, amelyet egy kicsit is értékesebbnek, hasznosabbnak tartottak, elkoboztak. Csak a Tanácsköztársaságot megfelelő propagandával támogató lapok működhetek tovább, a többi újságot rövid úton betiltották.

Az április 2-án közzétett ideiglenes alkotmány, amely szó szerinti fordítása volt a szovjet alkotmánynak, szabályozta a különböző tanácsok és intézőbizottságaik viszonyát, létrejöttük feltételeit, meghatározta a választójog új kritériumait, megfogalmazta a választási eljárás fogalmát. Eszerint a községek és a városok választói munkástanácsokat választhattak. A felsőbb szintű hatalmi testületeket viszont már az alsóbb

²³ A föderációs elképzelésekről: Kővágó 1979: 57–60.

²⁴ Életrajza: BORSÁNYI 1979.

²⁵ Így nevezték azt a viszonylag jelentős anyagi támogatást, amelyet a Szovjetunió adott a más országokban a hatalom megszerzése érdekében tevékenykedő kommunista pártoknak.

szintű tanácsok tagjai közül választották ki. Az ideiglenes alkotmány tulajdonképpen a Bolsevik Párt belső szabályzatát alkalmazta a tanácsi választásokra is. Rendelkezett még a nemzeti önrendelkezés jogáról, s kiemelte, hogy a proletárállam föderalisztikus elvek szerint szerveződné. (Ami a Szovjetunióhoz való csatlakozással realizálódott volna.)

A Tanácsköztársaság „végleges” alkotmányát 1919. június 23-án vezették be, amely a Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság Alkotmánya címet viselte. Teljes mértékben szakítottak a demokráciával és a jogállamisággal. A magyar történeti alkotmány tradícióival, a nemzeti hagyományokkal szemben az 1918. július 10-én elfogadott szovjet alkotmányt tekintették mintának. Bár a szöveg nem teljes egészében a szovjet alkotmány szó szerinti fordítása, de ahol eltér tőle, ott igyekezett azt „forradalmi szemléletében” túllicitálni.

Az államhatalom egységéből indultak ki. A munkásokra, katonákra és földművesekre hivatkozva osztatlanul birtokba vették a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalmat. Egyúttal deklarálták, hogy az úgynevezett kizsákmányolóknak semmilyen pozíciót, hivatalt nem adnak.

Hatalmukat csak folyamatos terrorral tudták fenntartani. Ezért a büntetőbíróságokat megszüntették, helyettük pedig a többnyire proletárokból álló és politikai alapon ítélkező forradalmi törvényszékek minden alakiságtól mentesen, teljesen önkényesen, azonnali hatállyal, mindenfajta jogi garancia figyelmen kívül hagyásával, a „forradalmi jogtudat” alapján hozták meg ítéleteiket. Lukács György a terrorról mint „jogforrásról” tett közzé nyilatkozatot.²⁶ Az ítéletek néha túlzottan is enyhék, máskor megdöbbenően kegyetlenek voltak. Például zsebtolvajlásért egyszer felmentették a vádlottat, máskor pedig halálra ítélték. Amennyiben halálos ítéletet hoztak, azt nyomban végrehajtották. A Forradalmi Törvényszék összesen 570 személyt ítélte halálra és végeztetett ki. Az áldozatok „bűne” döntő többségben „ellenforradalmi magatartás” tanúsítása volt.²⁷

A csendőrség és a rendőrség feloszlata után belső, karhatalmi egységként hozták létre a Vörös Őrséget. 1919. április 29-én a Cseka minitájára létrehozták a Frontmögötti Forradalmi Bizottságot, amely „terrorcsapatokkal” (ez volt az egységek hivatalos megnevezése) terrorizálta a lakosságot. A kormányzati terror legerősebb szabadcsapatát a budapesti lakosok „Lenin-fiúknak” nevezték, ami onnan eredt, hogy Szamuely Tibor moszkvai látogatásakor Lenin fiaivá fogadta őket, és „munkájuk”

²⁶ LUKÁCS 1987: 132.

²⁷ VÁRY 1922.

elismeréseként jelvényeket küldött nekik. Hírhedt páncélvonatjukon járták az országot, és mindenütt felléptek, ahol a tanácsrendszert veszélyeztető megmozdulásokat sejtettek. Már az öltözetükkel is félelmet keltettek: bőrnadrág, bőrkabát, tányérsapka. Emellett szinte minden létező fegyvert magukra aggtak.²⁸

Az elvben a szociáldemokratákkal együtt kormányzó kommunista vezetők²⁹ kapkodó, a lakosság legelemibb érdekeit is figyelmen kívül hagyó intézkedések egész sorával szinte mindenkit maguk ellen fordítottak. Elsősorban azért, mert Lenin utasításai alapján jártak el. A Magyar Tanácsköztársaság nem titkolt célja a Szovjetunióhoz való csatlakozás volt. Erre utalt az Alkotmányban szereplő „Szövetséges” szó: Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság. Erre utalt az is, hogy amikor visszafoglalták a felvidéki magyar területeket, akkor ott egy „Szlovák Tanácsköztársaságot” hoztak létre. Ahogy Pritz Pál találónan megfogalmazta: a Tanácsköztársaság „[v]ezetői a legtermészetesebben beszéltek arról, hogy ők kommunisták, s csak véletlenül magyarok”.³⁰ (A szovjet vezetés sem kifejezetten önzetlen célból támogatta a magyar kommunistákat.)

A Forradalmi Kormányzótanács feloszlatta az összes polgári pártot és egyesületet.³¹ Megszüntettek minden alapjogot és a törvény előtti egyenlőséget. Az állampolgárok nem hivatkozhattak az alanyi jogaikra. Teljes mértékben a kommunista vezetők önkényes intézkedéseitől függtek. A tömegével felmerült jogsérelmek esetén is megszűnt a bírósághoz fordulás joga. Megtiltották a Közigazgatási Bíróság működését is. A Tanácsköztársaság „jogi szakfolyóirata”, a *Proletárjog* deklarálta: „A forradalom nem vitatkozik ellenfeleivel, hanem szétzúzza őket.”³²

Az aktív és a passzív választójogot nemre való tekintet nélkül csak azok gyakorolhatták, akik tizennyolcadik életévüket betöltötték, és a társadalomra hasznos munkából éltek, mint a munkások vagy alkalmazottak stb., vagy akik háztartási munkával foglalkoztak. Nem választók és nem választhatók: a) akik nyereség szerzése céljából bér munkásokat alkalmaztak, b) akik munka nélkül szerzett jövedelemből éltek, c) kereskedők,

²⁸ B. MÜLLER 2016; BÍRÓ 2019; SARLÓS 1961.

²⁹ A két párt egyesülése után kitalált új név nem tartalmazta ugyan a „kommunista” kifejezést, de a „demokrata” jelzőt is elhagyták.

³⁰ PRITZ 2019: 61.

³¹ Lukács György még az 1836-ban alapított Kisfaludy Társaságot is betiltotta. Lásd JÓZSEF 1967: 70.

³² *Proletárjog*, 1919/2. 14.

d) lelkészek és szerzetesek,³³ e) elmebetegek és gondnokság alatt állók, f) akiknek politikai jogai aljas indokból elkövetett bűncselekmény miatt föl vannak függesztve. Ezeknek a szabályoknak megfelelően a lakosság 50%-ának lett volna választójoga. Valójában szavazati jogosultságot a legtöbb esetben a szakszervezeti tagsággal vagy párttagsággal rendelkezők kaptak.³⁴ A választásokon ellenjelölt nélkül csak a pártvezetés által kiválasztottakból álló listára lehetett szavazni.³⁵ Így is néhány helyen utólag korrigálták az eredményeket. Az ilyen módon létrehozott helyi, azaz községi és városi tanácsok delegálták a járási tanácsokat. A megyei tanácsok pedig a járási és a városi tanácsokból alakultak, ezzel is erősítették a városi munkásság befolyását. A megyei és a városi tanácsok végül pedig kijelölték a Szövetséges Tanácsok Országos Gyűlésének tagjait.³⁶ A választójog csak a helyhatósági választásokra vonatkozott.

A Tanácsköztársaság 133 napos fennállása alatt igen nagy mennyiségű jogszabályt alkotott. A kommunista vezetők között viszont alig volt képzett és gyakorlati tapasztalatokkal rendelkező jogász. Rónai Zoltán igazságügyi népbiztos néhány jogszabályt kapott Kun Bélától, majd a bécsi külkereskedelmi kirendeltségtől kapta meg német nyelven a Szovjetunióban kiadott rendelkezéseket. Miközben azt is deklarálták, hogy többet jogászokra nem lesz szükség, és hamarosan a jog is el fog halni. Ennek megfelelően Lukács György népbiztoshelyettes rendeletére megszüntették az egyetemi jogászképzést.³⁷ Nem tisztázták a jogforrási hierarchiát, még azt sem, hogy melyik hatóságnak van jogalkotói jogosultsága. Kialakították azt a gyakorlatot, hogy a napilapok is rendszeresen közzétették a rendeleteket. Ez tovább fokozta a zűrzavart. Valaki például megjelentetett egy rendeletet arról, hogy az együttélést házasságnak kell nyilvánítani. Ezután hiába nyilatkozott a Kormányzótanács arról, hogy ilyen rendelet nem született, több házasságot erre a nem létező rendeletre hivatkozva felbontottak. A kapkodva, csekély jogász ismeretekkel összetákolt rendelkezések egymással is ellentmondásosak voltak. Ráadásul sok esetben teljesen értelmetlenek. Például húsvétkor megtiltották a húsvéti tojások festését, megszüntették az érettségi

³³ Pedig a szerzetesek tényleg nincstelenek voltak, hiszen szegénységi fogadalmat tettek, és nem lehetett magántulajdonuk. Még a munkásoknál is szegényebbek voltak.

³⁴ GRATZ 1935: 126.

³⁵ BÖHM 1923: 301; SZABÓ 1919: 63.

³⁶ VARGA 2019: 190.

³⁷ HATOS 2021: 289.

vizsgát és az osztályozást az iskolákban, állami tulajdonba akarták venni a mézet, a rongyot, a papírhulladékot, az üvegdíszeket, a háztartási cikkeket, az evőeszközöket stb. A *Proletárjog* című lapban közölt rendeletek újabb és újabb ötleteket valósítottak meg: papi nőtlenség megszüntetése,³⁸ a fajegészség, az eugenika szempontjából az elmebetegek, szifiliszitikusok, tuberkolotikusok stb. házassági tilalma. Később a süketnémáké is. Sőt közösülési tilalmat és sterilizációt is elrendeltek.³⁹ A *Himnusz* helyett az Internacionálét kellett játszani. A nemzeti színű zászlókat be kellett szolgáltatni, és helyettük vörös színűeket kellett mindenhova kitűzni.⁴⁰

Minden magánlakás fürdőszobáját szombatontként a proletárcsaládok rendelkezésére kellett bocsátani.⁴¹ Betiltották a divatot és minden célszerűtlen szokást.⁴² Állandósították az alkoholtilalmat.⁴³ Hiába mondta Garbai Sándor, a Forradalmi Kormányzótanács elnöke, hogy a magyar parasztság ötöde szőlőművelésből él. Jobb ügghöz méltó precizitással határozták meg ezzel szemben a színházak és mozik büféiben árusított limonádé árát és összetételét.⁴⁴

Az államosításnak nevezett jogtalan vagyonekbozásokról egymás után hozták a rendeleteket, ugyanis azt hirdették, hogy minden lenne, csak az elosztást kellene racionalizálni és igazságosabbá tenni. Értéktéremtést, fejlesztést egyáltalán nem terveztek. Kárpótlás nélkül állami tulajdonba vették a pénzügyintézeteket, az ipari, bányá- és közlekedési üzemeket, az áruházakat, a földbirtokokat, az iskolákat, a színházakat, a mozikat, a könyvtárakat, a műkincseket, a gyógyszertárakat. Annak ellenére, hogy az ipar államosításának csak a 20 főnél több alkalmazottat foglalkoztató üzemekre kellett volna kiterjednie, sok helyen a kisiparosok műhelyeit és szerszámaikat is elkobozták.⁴⁵ Ennek következtében visszaesett a termelés, és megbénult a kereskedelem.

Állami tulajdonba vették a lakóházakat, az ékszereket, a műtárgyakat, az aranyérméket és a külföldi pénzeket, keleti szőnyeget, bankbetéteket, hangszereket, kerékpárokat, bútorokat, mikroszkópokat, edényeket, bélyeggyűjteményeket, fehérneműket stb. A végén már szinte mindent,

³⁸ *Proletárjog*, 1919/1. 6.

³⁹ *Proletárjog*, 1919/13, 19, 21, 32, 40, 61.

⁴⁰ *Tanácsköztársaság*, 1919. április 26.

⁴¹ *Budapesti Népbizottság Hivatalos Közlönye*, 1919. március 28.

⁴² *Proletárjog*, 1919/31.

⁴³ *Proletárjog*, 1919/61.

⁴⁴ DENT 2019: 325.

⁴⁵ RÁKOS 1953: 41.

ami mozdítható volt.⁴⁶ Nem kezdtek új lakások építésébe, hanem a meglévő lakásokat úgynevezett házbizalmiak leltárba vették. Minden felnőtt elvileg egy szobát, egy család pedig maximum három szobát tarthattott meg, a lakásingatlan többi részét fel kellett ajánlani az államnak. A házbizalmiak és a házmesterek által leltárba vett lakásokat, lakrészeket a rendszer hívei között osztották szét.⁴⁷ A tulajdonosok a hirtelen rájuk szakadt jogfosztottságuk mellett úgy érzékelték az új rendszert, mint amelyik kiforgatja őket anyagi és erkölcsi javaikból.

Az államosításnak nevezett akció valójában át nem gondolt kifosztás volt, amely még a Tanácsköztársaságra nézve is több kárt okozott, mint hasznot. Mivel szinte mindent elkoboztak, megszűnt az adóztatás, az állami bevételeket rablógazdálkodással igyekeztek pótolni. Az államosított vállalatok többségénél visszaesett a termelés, csökkent a munkafegyelem. A lefoglalt árukészletek egy része pedig kézen-közön eltűnt.⁴⁸ A korlátozások nemcsak a kereskedőket, hanem a vásárlókat is sújtották. Bútort, edényt, evőeszközt, felső- és alsóruházatot, ágyneműt vagy más tartós fogyasztási cikket csak a házbizalmi írásos engedélyével lehetett vásárolni. Egyetlen gazdasági vagy szociális problémát sem oldottak meg, inkább növelték azokat.

A 100 hold feletti birtokokat államosították, és általában a régi intézők szakmai felügyelete mellett állami gazdaságokhoz hasonló termelőegységeket hoztak létre belőlük. Mivel a földet államosították, és nem osztották fel, ezért szinte az egész parasztságot maguk ellen fordították, hiszen a szomszédos országok földosztásairól szóló hírek viszont eljutottak Magyarországra is. A magántulajdonban maradt kisbirtokokat szövetkezeti gazdaságokba akarták tömöríteni, de ennek megvalósítására a Tanácsköztársaság bukása miatt már nem került sor. A magántulajdon szentségébe vetett bizalom viszont megingott. Különböző önjelölt szervezetek, magukat hatóságnak tituláló személyek sorra foglalták el mások földbirtokait. A birtokos parasztok joggal tartottak attól, hogy az ő földjeiket is államosítani fogják. A parasztság ezért elbizonytalanodott, és sok helyen a termelőmunka helyett inkább kivárássra rendezkedett be.⁴⁹

⁴⁶ PIL 672. f. 348. ő. e.

⁴⁷ *Pesti Napló*, 1919. április 1. 4; *Pesti Napló*, 1919. március 29. 4; *Népszava*, 1919. március 29. 3; *Népszava*, 1919. április 3. 6; HATOS 2021: 185.

⁴⁸ *Népszava*, 1919. július 15.

⁴⁹ KERÉK 1939: 162; MATLEKOVITS 1919: 1.

A lakosságot folyamatosan vegzálták, illetve megpróbálták ellenőrzés alá vonni és izolálni. Korlátozták a kávéházak működését, hogy ne legyen fóruma a nem kontrollálható társalgásoknak. Betiltották a telefonhívásokat, még a segélyhívást is. Szigorúan büntették az utcai csoportosulásokat. Estére kijárási tilalmat hirdettek, és le kellett oltani a villanyt. Kegyeletsértő módon megszüntették a különböző vallások szertartásainak megfelelő temetkezéseket. Az iskolákban megszüntették a magyar irodalom oktatását. A Magyar Tudományos Akadémiából elzavarták a tudósokat, és helyükre vöröskatonákat költöztettek.⁵⁰

A Tanácsköztársaság vezetői az egyházakra kezdettől fogva ellenséggként tekintettek. Ezért a vallásosság és az egyházak megsemmisítése céljából a Forradalmi Kormányzótanács már az első ülésén létrehozott egy külön hivatalt, a Vallásügyi Likvidáló Hivatalt (vagy „bizottság”, máshol „biztosság”), amelynek élére Faber Oszkárt (egyébként egy harcos ateistává és szociáldemokrata funkcionáriussá lett korábbi piaristát) tették, amely szervezet leginkább az egyházak vagyonának megszerzésében jeleskedett. Államosították az egyházak földjeit, a templomok kivételével minden ingatlant, iskolákat, kórházakat, szociális otthonokat, de még az értékpapírokat és a készpénzt is elkobozták. Felszámolták a keresztény gazdasági, kulturális és valláserkölcsi szervezeteket, betiltották a vallásoktatást. A lelkészeket, apácákat (pedig ők ápolták a betegeket) kitiltották a kórházakból. A helyi szinten tevékenykedő vezetők viszont sok helyen elmondták, hogy a templomokat is el fogják kobozni, és ott például mozikat rendeznek be, mint a Szovjetunióban. Ezután nem kaphattak az egyházak a műemlék jellegű templomok fenntartásához sem segítséget. A munkástanácsok megbízottjai ellenőrizték, hogy a miséken, istentiszteleteken mit mondanak a lelkészek. Új tankönyveket adtak ki, betiltották a hittan oktatását, eltiltották a szerzetes- és paptanárokat a tanítástól és a betegápolástól. A papokat és a szerzeteseket felszólították, hogy hagyjanak fel hivatásuk gyakorlásával, nősüljenek meg, és vegyenek részt egy átnevelő tanfolyamon. A Tanácsköztársaság hivatalos lapja, a *Vörös Újság* fogalmazta meg a Forradalmi Kormányzótanács célkitűzéseit: „A hadseregből és az iskolából kirepültek a papok, most már csak a templomok vannak hátra. A vallás nem magánügy, hanem közügy, és a proletárdiktatúrának igenis elsőrendű kötelessége a legkérelmezhetlenebbül megszüntetni az egyház minden néven nevezendő működését.” Faber Oszkár kijelentette: „Ne kerteljünk! Nyíltan

⁵⁰ Hatos 2021: 29.

megmondom, hogy célunk az egyház teljes kiirtása!”⁵¹ Az egyházakkal szemben alkalmazott terror következtében 11 pap és egy szerzetesnővér szenvedett vértanúhalált.⁵²

A Tanácsköztársaságot az antanthatalmak nem ismerték el. Kun Béla ezért is fogadta el a tárgyalásos megegyezés lehetőségét, amikor távirat formájában megérkezett hozzá az úgynevezett Clemenceau-jegyzék. Eszerint, amennyiben a meghatározott északi és keleti határok mögé visszavonul a Tanácsköztársaság hadserege, akkor a románok visszaadják a Tiszántúlt, és a Tanácsköztársaság vezetőit meghívják a békekonferenciára. A Tanácsköztársaság vezetői elfogadták a diktátumot, mert azt gondolták, hogy ezzel az antant legalább *de facto* elismeri az ország kommunista rendszerét. Egyébként is, nincs jelentősége a megrajzolt határoknak. A szovjet hadsereg úgy is rövidesen bevonul Magyarországra. A Tanácsköztársaság vezetőinek mindegyik feltevésükben csalatkozniuk kellett. A Vörös Hadsereg csak negyedszázaddal később ért ide, és sem a románok, sem a csehek nem tartották be a Clemenceau-jegyzékben leírtakat, hanem kihasználva a lehetőséget, egyre nagyobb területeket foglaltak el.

Ideiglenes kormányok

*Peidl Gyula úgynevezett szakszervezeti kormánya
(1919. augusztus 1. – 1919. augusztus 6.)*

A Tanácsköztársaság bukása után Peidl Gyula úgynevezett szakszervezeti kormányt hozott létre. Elkezdtek felszámolni a kommunista diktatúra intézkedéseit, és felvették a Magyar Népköztársaság nevet. Azonban a párizsi békekonferencia úgynevezett ötös tanácsa nem ismerte el a szakszervezeti kormányt, a román csapatok pedig augusztus 2-án bevonultak Budapestre. Gyakorlatilag a Dunántúl kivételével az egész ország idegen csapatok megszállása alá került. Peidl Gyula megpróbált tárgyalni a megszálló hadsereggel, de az eredménytelenül végződött.

⁵¹ ADRIÁNYI 2005: 178; FAZEKAS 1997: 63; *Menekülnek a patkányok* 1919; FAZEKAS 2001: 17.

⁵² HORVÁTH 2021: 189.

Friedrich István kormányai (1919. augusztus 7. – 1919. november 24.)

Végül augusztus 6-án Friedrich István a román hadsereg támogatásával lemondatta a Peidl-kormányt, majd József főherceg, aki IV. Károlytól *homo regiusi* felhatalmazást kapott, elfoglalta a kormányzói pozíciót, és megbízta Friedrichet, hogy alakítson ideiglenes kormányt. Az új kormány Magyar Köztársaságként határozta meg az államformát, és elkezdte a Tanácsköztársaság idején elkövetett bűncselekmények nyomozását. Érdekes helyzet alakult ki. Miközben a kormány egymás után hozta az intézkedéseit, ezekre csak Budapestre vonatkozóan tudott érvényt szerezni. Szuverenitása rendkívül korlátozott volt, hiszen a román hadsereg felügyelte a vidék közigazgatását, postáját és sajtóját. Közben szinte zavartalanul végezte az ország kifosztását. Az antant pedig ezt a kormányt sem ismerte el, mert József főherceg aktivizálása miatt tartott a Habsburg-restaurációtól. Október végén érkezett meg Magyarországra az angol külügyminisztérium kelet-közép-európai ügyekkel foglalkozó diplomatája, Sir George Russel Clerk vezette misszió, amely elérte, hogy a románok kivonultak az Észak-Dunántúlról és a Duna-Tisza közéről. (A Tiszántúlról azonban csak 1920 áprilisában vonultak ki.)⁵³

Huszár Károly kormánya (1919. november 24. – 1920. március 15.)

Miután Clerk tárgyalásai végre eredménnyel jártak, Huszár Károly vezetésével megalakulhatott az új koalíciós kormány. November 16-án, amint a román hadsereg utolsó egységei is elhagyták a magyar fővárost, Horthy Miklós katonái élén bevonult Budapestre. Az antant november 25-én arról értesítette Huszár Károlyt, hogy elismerik kormánya legitimitását. Magyarországnak tehát több mint egy év után újra nemzetközileg is elfogadott kormánya lett.⁵⁴

⁵³ RÁNKI 1967: 174.

⁵⁴ 1918 novembere és 1920 júniusa között tíz kormány hét miniszterelnökkel és nagyjából ugyanannyi külügyminiszterrel működött, de valódi külpolitikai érdekképviselet nélkül.

A király nélküli királyság kora (1920–1944)

A trianoni békediktátum

Az I. világháborút lezáró békeszerződéseket azért is nevezhetjük diktátumoknak, mert nem tárgyalások révén, az *audiatur et altera pars* elvét megsértve hozták meg, illetve egyáltalán nem vették figyelembe az etnikai határokat. Olyan területeket szakítottak el, amelyekben egy tömbben élt a magyarság. Ezért sem engedték, hogy ezeken a területeken népszavazást tartsanak. A valódi indokok a nyers politikai, gazdasági érvek voltak. Ezért történhetett az, hogy Magyarország a vesztesek között is a leghátrányosabb helyzetbe került.

A trianoni béke (1921. évi XXXIII. törvénycikk az Északamerikai Egyesült Államokkal, a Brit Birodalommal, Franciaországgal, Olaszországgal és Japánnal, továbbá Belgiummal, Kínával, Kubával, Görögországgal, Nikaraguával, Panamával, Lengyelországgal, Portugáliával, Romániával, a Szerb-Horvát-Szlovén Allammal, Sziámmal és Cseh-Szlovákiával 1920. évi június hó 4. napján a Trianonban kötött békeszerződés becsikelyezéséről) 14 részből és 364 cikkelyből állt. A második része Magyarország határait írta körül. 325 411 km²-ből (Horvátország nélkül 282 870 km²) több mint kétharmad (71%, Horvátországgal együtt 67%) elvesztett. „Csonka-Magyarország” területe 92 952 km²-re csökkent. Magyarország lakosságának pedig több mint a felét veszítette el. (Az 1910-es népszámlálás szerinti 18 264 533 főből 7 615 117 fő maradt). A magyar nemzetiségűek lélekszáma az elcsatolt területeken az 1910-es népszámlálás alapján:

- Szlovákiához: 1 067 000 fő, a helyi lakosság 30%-a;
- Romániához: 1 662 000 fő, a helyi lakosság 32%-a;
- a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz: 541 000 fő, a helyi lakosság 28%-a;
- Ausztriához: 26 200 fő, a helyi lakosság 9%-a.

Az utódállamokhoz került a mezőgazdasági terület közel fele, az ipari potenciál 52%-a. Nagy veszteség érte a vas- és acélgyártást, a textilipart, az üveggyártást, a malomipart, a faipart, a papírgyártást. A sóbányák, vasércbányák kivétel nélkül, a kőbányáknak pedig nagy része elveszett.⁵⁵

⁵⁵ BUDAY 1923: 16.

Magyarország 63 vármegyéjéből 10 maradt épségben, további 25 pedig többé-kevésbé megcsonkítva. Az utóbbiból a közszolgálatban álló tisztviselők és egyéb alkalmazottak létszámának csökkentéséről és egyes kapcsolatos intézkedésekről szóló 1923. évi XXXV. törvénycikk 17-et összevonásokkal 7 vármegyévé alakított át. Így maradt összesen 25 vármegye. A 27 törvényhatósági városból 11 maradt meg.

Magyarország így Közép-Európa legkisebb és egyben legsebezhetőbb állama lett. Egyúttal a kisantant gyűrűje fogta körül politikailag és gazdaságilag is elszigetelt hazánkat. A kisantantot alkotó államok területe egységesen 683 000 km² lett, lakossága pedig 47 millió. (Ez a terület nagyobb lett, mint amekkora az Osztrák–Magyar Monarchia volt.) Ez az ellenséges blokk állt szemben a 93 000 km²-re visszaszorult területű és 7,6 millió lakosú Magyarországgal. Az elvesztett területekről közel félmillió menekültet kellett befogadni,⁵⁶ miközben szétrombolták a korábbi gazdasági, piaci, közigazgatási és közlekedési szervezetet.

A trianoni békeszerződés ötödik fejezete a katonai megkötéseket tartalmazta. A békeszerződés katonai rendelkezése szerint Magyarországnak meg kellett szüntetnie az általános hadkötelezettséget. 35 000 főben maximálták a kizárólag önkéntesekből álló magyar honvédség létszámát (1750 főtiszt és 1313 altiszt, a többi sorkatona). Megtiltották vezérkar felállítását, hadsereg- és hadtestszintek megszervezését. Nem importálhattak fegyvereket, csak egyetlen, az antant által ellenőrzött állami hadianyaggyárban lehetett fegyvereket készíteni. Nem engedélyezték repülőgépek és hadihajók gyártását sem. Csak 40 250 puskát, 525 géppuskát, 140 aknavetőt és 105 tüzérségi löveget engedélyeztek. A magyar hadseregnek páncélozott járművei és repülőgépei sem lehettek. A dunai flottilla összesen három felderítő századdal rendelkezhetett. A tengeri hadiflottát elkobozták, és Olaszországnak adták. A sport- és egyéb egyesületek honvédségi oktatással nem foglalkozhattak.

Magyarországgal szemben többfajta egyenlőtlen külkereskedelmi kötelezettséget is előírtak. A magyar kormány köteles volt egyoldalúan megadni a legnagyobb kereskedelmi kedvezményt a szövetséges és társult hatalmak országainak, és egyetlenegy országot sem részesíthetett speciális kereskedelempolitikai kedvezményben, kivéve Ausztriát és Csehszlovákiát, amely országokkal öt évig preferenciális kereskedelmi egyezményt köthetett.

⁵⁶ PETRICHEVICH HORVÁTH 1924: 37.

Magyarország nem nyerhette vissza szuverenitása teljességét, mert a jóvátétel érdekében lefoglaltak magyar vagyontárgyakat, és ellenőrzés alá vonták a pénzügyeit. A magyar honvédségre vonatkozó szankciók betartását pedig a Magyarországra delegált Szövetséges Katonai Ellenőrző Bizottság ellenőrizte. Még az 1920. évi antwerpeni olimpiára sem utazhatott el a magyar sportolók küldöttsége.⁵⁷

*Az ideiglenes alkotmányjogi szabályozás*⁵⁸

Amikor Horthy Miklós bevonult Budapestre, az országnak nem volt államformája, államfője, az antanthatalmak által is elismert kormánya, parlamentje, nem voltak határai, nem volt közigazgatása, nemzeti bankja, pénze, nem voltak külképviseletei. Az országban többféle garázdálkodtak katonákból, sérelmeket szenvedett polgárokból összeverődött fegyveres csoportok, amelyek önkényes ítéleteket hajtottak végre. Egyedüli nyereségként a Habsburg Birodalomtól való teljes függetlenséget könyvelhették el.

A belpolitikai helyzet stabilitása és a politikai rendszer legitimitása érdekében a jogfolytonosság elvére hivatkoztak. Visszatértek az 1918. őszi jogállapothoz, hiszen akkor oszlatta fel magát az országgyűlés, és mondott le a király „az ügyek viteléről”. Az ezután következő időszakot nem ismerték el legitimnek, mivel nem tartottak demokratikus választásokat, és az időközben meghozott jogszabályokat a „forradalmi jogtudattal” próbálták igazolni.

Elsőként a nemzetgyűlési választást tartották meg, amelyhez a szükséges jogi háttérrel a Friedrich-kormány 1919 novemberében kiadott választójogi rendelete biztosította, amely az addigi legszélesebb választójogot garantálta. Titkos, egyenlő, kötelező és a nőkre is kiterjedő választójogot adott, amely a lakosság 40%-ára terjedt ki. (Összehasonlításként: Anglia: 47%, Franciaország: 28%, Belgium: 30%, Ausztria: 59%, Lengyelország: 48%, Románia: 21%, Jugoszlávia: 23%).⁵⁹

⁵⁷ A felsorolt adatok összegzésére lásd ROMSICS 2020: 181.

⁵⁸ A korszakra vonatkozó legfontosabb szakirodalom: BETHLEN: 2000; BOROS 2002; 2006; DOMBRÁDY 2012; EGRESI 2008; GERGELY 2001; GERGELY–PRITZ 1998; GOSZTONYI 1992; GRATZ 2002; HORTHY 1990; MONTGOMERY 2004; L. NAGY 1995; NEMESKÜRTY 1996; ORMOS 1998; PÖLÖSKEI 1977; PRITZ 1995; PÜSKI 2006; 2015; ROMSICS 2005b; 2017; SZINAI 1988; UNGVÁRY 2013; VARGA 1991.

⁵⁹ GERGELY 1999: 48.

Az államforma kérdésében a Nemzetgyűlés teljes egységben volt: mindenki elutasította a határokat és a belső közrendet fenntartani nem tudó köztársaságot. A királyság egyöntetű támogatása mellett azonban nagy volt a megosztottság a IV. Károlyt támogató legitimisták és a velük szemben álló szabad királyválasztók között. A legitimisták szerint nem szűnt meg IV. Károly joga a nevezetes nyilatkozatának kiadásával, hiszen a jogfolytonossághoz való visszatérés a forradalmi körülmények által kikényszerített nyilatkozatot egyébként is érvényteleníti. A szabad királyválasztók ezzel szemben arra hivatkoztak, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával a Pragmatica Sanctio is elveszítette létjogosultságát, és ezzel lehetővé vált a szabad királyválasztás. A kérdést végül is a külpolitikai helyzet döntötte el. Az antanthatalmak és a szomszédos országok háborús okként tekintettek egy esetleges Habsburg-restaurációra. Ezért IV. Károly második visszatérési kísérlete után⁶⁰ a Nemzetgyűlés végső lépésként kimondta a Habsburg-ház trónfosztását (1921. évi XLVII. törvénycikk IV. Károly Ő Felsége uralkodói jogainak és a Habsburg Ház trónörökösödésének megszüntetéséről).⁶¹

Már csak azt a kérdést kellett volna megoldani, hogy ki legyen a király. A szabad királyválasztók ugyanis nem tudtak egyetlen jelöltben megállapodni. Ezért abban egyeztek meg, hogy amíg a király személyéről nem tudnak dönteni, addig ideiglenes államfőt választanak. Így került előtérbe Horthy Miklós személye, akit az antanthatalmak is elismertek, és akinek volt fegyveres ereje a rend fenntartására.⁶²

A Nemzetgyűlés 1920. március 1-jén régi történelmi hagyományokra támaszkodva megválasztotta kormányzónak Horthy Miklóst, aki ezután visszavonult a mindennapi politikai csatározásokból. Elsőként Teleki Pált tette meg miniszterelnökké, majd közel egy évtizedig Bethlen István lett a kormányfő. A bethleni konszolidációnak nevezett közel tízéves periódusban⁶³ a különítmények nagy részét feloszlatták (nemegyszer katonai akció keretében számolták fel központjaikat). Földreformot vezettek be, amelyben ugyan érintetlenül hagyták a nagybirtokokat, azonban így is körülbelül kétmillió ember földhöz juthatott (1920. évi XXXVI. törvénycikk a földbirtok helyesebb megosztását szabályozó rendelkezésekről). Ez többnyire 1–5 holdas birtokot jelentett. Az országtól

⁶⁰ ORMOS 1990: 51.

⁶¹ VARGYAI 1964; KARDOS 1998: 23.

⁶² GOSZTONYI 1992: 33.

⁶³ ROMSICS 2019: 210.

elcsatolt területekről hazánkba menekülők tízezreit igyekeztek lakáshoz és munkához juttatni. A kommunista pártot (és mindenfajta szélsőséges mozgalmakat) az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921. évi III. törvénycikkkel törvényen kívül helyezték.⁶⁴

Gazdasági-politikai stabilizáció

A gazdasági stabilitás érdekében 1924-ben létrehozták a Magyar Nemzeti Bankot, és 250 millió korona népszövetségi hitellel segítették a gazdaság talpra állítását, 1927-ben bevezették az önálló és stabil valutát, a pengőt. Kötelező nyugdíj- és betegbiztosítást vezettek be, fejlesztették a népiskolai hálózatot és a közegészségügyet. Az oktatási, kutatási és kulturális közintézmények megreformálását és fejlesztését Bethlen kultuszminisztere, Gróf Klebelsberg Kuno irányította.⁶⁵

A húszas évek magyar belpolitikáját meghatározó Bethlen István fel fogása szerint egy ország irányítására a kellő vagyoni alappal, továbbá fejlett nemzeti öntudattal és nemzeti érzéssel rendelkező rétegek hivatottak. Ezért Bethlen – noha a korlátozott mértékű jogkiterjesztés szükségességét elismerte – a tömegdemokráciát elvetette, s magát a konzervatív demokrácia, illetve fontolva haladás hívének vallotta. 1922-ben mondott beszédében hangsúlyozta: „Mi demokráciát akarunk, de nem a nyers tömegek uralmát, mert azok az országok, ahol a tömegek uralma vált úrrá az egész nemzet felett, a pusztulásnak vannak kitéve.” A vagyonosok és műveltek „legtöbb ellenálló képességgel bírnak [...] minden nyomással szemben”. Ennek megfelelően szűkítette például a választójogot korhatár, iskolai végzettség, állandó lakás, állampolgárság feltételeinek szigorításával és vidéken a nyílt szavazás visszaállításával. Ezzel a választójogosultak száma 29%-ra csökkent. (Lex Bethlen – 2200/1922. ME rendelet).⁶⁶ Szintén a konzervatív politikát erősítette a felsőház megszervezése⁶⁷ 1927-ben és a kormányzói jogkör kiterjesztése. A közigazgatást is igen óvatos formában reformálták meg (1929. évi XXX. törvénycikk a közigazgatás rendezéséről). Bethlen szerint Magyarországon egyelőre még hiányoznak azok a feltételek, amelyek egy szélesebb társadalmi alap-

⁶⁴ DRÓCSA 1921b: 99.

⁶⁵ Hencz 1999; Huszti 1942; T. Kiss 1999.

⁶⁶ SZABÓ 1999: 87.

⁶⁷ PÜSKI 2000: 11.

zottságú politikai demokrácia működőképességét szavatolhatnák. Arra hivatkozott, hogy a politikai jogok kiterjesztése csak az értelmi színvonal és az életszínvonal emelésével párhuzamosan lehetséges.

A Horthy-korszakra mégis legerősebben a Trianon-szindróma, illetve az I. világháború elvesztése okozta trauma nyomta rá bélyegét. Szinte mindegyik társadalmi réteg egyetértett az etnikai elven nyugvó revízió követelésének jogosságában.⁶⁸

Magyarországnak az Európában elfoglalt geopolitikai helyzete is befolyásolta a magyar politika mozgásterét. Oroszországban már 1917-től kezdve működött kommunista terror. Különösen a vesztes országok városaiban sorozatos tüntetésekre, tömegmegmozdulásokra került sor. Mussolini 1922-től kezdte kialakítani Olaszországban fasiszta diktatúráját. Pilsudski marsall 1926-ban Lengyelország *de facto* diktátora lett. A balti államokban, amelyek szintén akkor lettek önállóak, a harmincas évek elején hasonlóan alakult a hatalmi berendezkedés. Portugáliában Salazar hozott létre egy tekintélyelvű diktatúrát, ugyanez történt Spanyolországban is, ahol 1936 és 1939 között véres polgárháborút is vívtak. A balkáni monarchiákban maguk az uralkodók biztosították a diktatórikus módszereket alkalmazó kormányok uralmát. Ausztriában Dollfuss kancellár Salazaréhoz hasonló diktatúrával kísérletezett, míg a nácik meg nem gyilkolták. A németországi náci hatalomátvétel (1933), majd az Anschluss (1938) a magyar belpolitikai életet is sokkhatásként érte. Magyarország közvetlen szomszédságba került a náci Németországgal, majd nem sokkal később a sztálini Szovjetunióval is.

Mindezen kedvezőtlen bel- és külpolitikai tendenciák ellenére a Bethlen Istvánt követő miniszterelnökök sem tértek át valamilyenfajta totalitárius államberendezkedésre, hanem ragaszkodtak a történeti alkotmányhoz.⁶⁹ Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter 145.500/1933. BM számú rendeletében betiltotta a horogkeresztes jelvény bármely formában való használatát. Horthy – többek között – rádióbeszédében is elítélte a fasiszta eszméket. Bebizonyosodott, hogy az 1921. évi III. törvénycikk, a rendtörvény nemcsak a kommunista, hanem a nyilas vezetők, köztük Szálasi Ferenc elítélésére is alkalmazható.⁷⁰

A két világháború között a magyar állam továbbra is a Szent Korona-tan és a történeti alkotmány alapján működött. Horthy Miklós

⁶⁸ ZEIDLER 2001; 2002.

⁶⁹ HORVÁTH 2020: 136.

⁷⁰ DRÓCSA 2021a: 255.

kormányzó az ország régi hagyományainak megfelelően csak ideiglenes államfő volt, az ország szuverenitását továbbra is a Szent Korona testesítette meg. Ebben mind a legitimisták, mind pedig a szabad királyválasztók teljes mértékben egyetértettek.⁷¹ Az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről szóló 1920. évi I. törvénycikk kibocsátása után került sor „Az állami hatóságok, hivatalnokok és intézmények elnevezése és az állami címereken a Szent Koronának alkalmazása” című rendelet kibocsátására.⁷² Ebben az is szerepel, hogy a magyar állami hatalom jelképeként továbbra is a Szent Koronát kell alkalmazni.

Ennek az elvnek megfelelően készült el a törvénykezés egyszerűsítéséről szóló 1930. évi XXXIV. törvénycikk, amelynek 1. §-a deklarálta: „A bírói hatalmat az állami bíróságok a Magyar Szent Korona nevében gyakorolják.” Zsitvay Tibor igazságügyi miniszter a törvényjavaslat tárgyalásakor, az előadó ajánlásához – többek között – a következőket tette hozzá: „Amikor ez a törvényjavaslat a magyar korona nevében fogja mondani az ítéleteket, akkor annak a bírónak mindaz a varázsereje meglesz, amely abból az első dekrétumból és Szent István koronájából minden magyar vérén keresztül rezdül: lesz akkor türelmetesség, tehát alaposság, lelkiismeretesség és szociális érzék; lesz törvénytevés, tehát a törvényhez való ragaszkodás és lesz abban igaz ítélet.”⁷³

A törvény ezen rendelkezését az alábbiakkal indokolták: „az évszázadok folyamán kifejlődött közjogi felfogás szerint a Magyar Szent Korona az ezeréves magyar államiságnak, az uralkodót és az egész magyar nemzetet magába foglaló szuverenitásnak megtestesülése. Az államfőhatalmi jogosítványok egyike a bírói hatalom, ennek a hatalomnak is a Szent Korona a gyökere. A bírói hatalom is külsőleg a Szent Koronában elevenedik meg a legtökéletesebben.”⁷⁴

A Szent Korona-tant és a történeti alkotmányt a magyar nemzet mindig is megbecsülte. Az olasz fasizmus és a német nemzetiszocialista eszmékkel szemben Mindszenty József, Pethő Sándor, Szekfű Gyula és a többi jobboldali, konzervatív gondolkodó – többek között – a Szent

⁷¹ EGRESI 2007: 244.

⁷² *Budapesti Közlöny*, 1920. március 21.

⁷³ Az országgyűlés képviselőházának 411. ülése 1930. június 20-án, pénteken. 427.

⁷⁴ Az 1930. évi XXXIV. tc. indokolása a törvénykezés egyszerűsítéséről. Lásd: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93000034.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D49>

Korona-tanra hivatkozva érveltek.⁷⁵ Ezért is nálunk a szélsőséges eszméket valló pártok és mozgalmak (kommunista és fasiszta pártok), amelyek szembehelyezték magukat az ország alkotmányával és történeti tradícióival, és külső támogatásuk révén veszélyeztették az ország szuverenitását, a lakosság jelentős részének támogatását nem nyerhették el.⁷⁶

A nyilas diktatúra (1944–1945)

Magyarország német megszállása

Magyarország 1944 elejéig szinte a béke szigete volt a II. világháború sújtotta Európában. Viszonylag jó volt a lakosság ellátása, működött ellenzéki pártokkal a parlament. A sajtószabadságot csak a haditudósítások vonatkozásában korlátozták. A magyarországi zsidók – bár a zsidótörvények a jogképességüket drasztikusan korlátozták – nem voltak közvetlen életveszélyben.⁷⁷

A Wehrmacht- és az SS-alakulatok a „Margarethe I” hadműveleti terv parancsait követve 1944. március 19-én hajnali 4 órakor megszállták Magyarországot. Birtokukba vették a stratégiai fontosságú helyeket: repülőtereket, hidakat, közlekedési csomópontokat, rádiót, rendőrkapitányságokat. A magyar hadsereg élére egy teljhatalmú német főtitstet neveztek ki, aki korlátlanul rendelkezhetett az egész magyar közlekedéshálózattal, utakkal, vasutakkal, repülőterekkel. A magyar honvédség alakulataihoz német összekötő tiszteket rendeltek, akik átvették a magyar hadsereg feletti ellenőrzést és irányítást. A német hadvezetés pozícióit tovább erősítette, hogy először az ország keleti részét, majd más területeit is hadműveleti zónává nyilvánították, ami szinte korlátlan hatalmat jelentett az érintett területen. A német hadsereg azon túl, hogy jelen volt, számos középületet lefoglalt, és súlyosan megterhelte az ország gazdaságát. Ellátásuk a magyar költségvetésnek havi 200 millió pengőbe került. Hatalmas mennyiségű élelmiszert,

⁷⁵ NAGY 2015: 189; GRIGER 1936: 40; PETHŐ 1937: 71–73; SZEKFŰ 1938: 76.

⁷⁶ A nyilas szellemiségű pártok az 1939-es választásokon a náci Németország támogatásával 19%-ot értek el. Lásd PINTÉR 1999: 202. Az 1945-ös választásokon a Magyar Kommunista Párt a Szovjetunió támogatása ellenére is csak 16,85%-ot ért el. Lásd BALOGH 1999: 228.

⁷⁷ VÉRTES 1997.

nyersanyagot és kisebb mértékben ipari terméket vittek ki fizetség nélkül a németek az országból.⁷⁸

A „Margarethe I” haditerv számolt a magyar honvédség ellenállásával is, ezért a parancs külön kitért arra, hogy „minden ellenállást kíméletlenül le kell törni”, azaz az ellenállókat agyon kell löni, akit lefegyvereztek, azt Németországba kell internálni. Ezenkívül még azokat az alakulatokat is laktanyázár alá helyezték, amelyek nem tanúsítottak ellenállást. A magyar hadvezetés parancsba adta, hogy a honvédség ne tanúsítson ellenállást. Így is sor került néhány helyen kisebb-nagyobb összecsapásra. Nyilvánvaló volt, hogy a német hadsereget ellenségként kezelték. A harcok következtében a német áldozatok száma közel félszáz lett, míg a magyar honvédelem kevesebb mint tíz személyt veszített. Adolf Hitler Edmund Veessenmayert nevezte ki Magyarországra mint követet és birodalmi megbízottat, aki „felelős a magyar politika minden fejleményéért”. Utasításában ez állt: „A birodalom teljhatalmú megbízottja gondoskodik arról, hogy az ország teljes közigazgatását – még a német csapatok ott-tartózkodásának idején is – az ő irányítása alatt álló kormány intézze azzal a céllal, hogy az ország minden erőforrását, elsősorban annak gazdasági lehetőségeit, a közös hadviselés érdekében maximálisan kihasználja.”⁷⁹ Ezért minden magyarországi polgári szervet a birodalmi megbízottaknak rendelték alá.⁸⁰

Magyarország nyilvánvalóan elveszítette szuverenitását, bár a Hitlerrel kötött megállapodása értelmében továbbra is hivatalban maradt Horthy Miklós kormányzó. A német igényeknek megfelelő kormány kinevezése és a magyar hadsereg szabad felhasználása fejében bírta Hitler ígéretét, miszerint nem lesznek letartóztatások, a német csapatok nem foglalják el a budai várat, nem fegyverzik le a magyar honvédséget. Hitler ígéreteit természetesen csak részben tartotta meg, hiszen a Gestapo a magyar hatóságok hathatós közreműködésével rövid időn belül gyors és alapos tisztogatásba kezdett, és közel 10 000 embert vettek őrizetbe.

Számos neves politikust és közéleti személyt, magas beosztású katonatisztet is letartóztattak. Néhány nap alatt a kormányban részt vevő pártokon, illetve néhány szélsőjobboldali párton kívül valamennyi politikai szervezetet feloszlatták. Leváltották a honvédség vezérkarának egy részét, a 41 megyei főispánból 29-et, a jelentősebb városok polgármestereinek

⁷⁸ VARGYAI 2001: 322.

⁷⁹ ZSIGMOND 1966: 430–431.

⁸⁰ SZITA 2014: 79.

kétharmadát eltávolították. Új vezetőket neveztek ki a Rádió, a Nemzeti Bank, az Opera, a Nemzeti Színház stb. élére is. Betiltották a külföldi rádióadók hallgatását. Német mintára a rádió, a sajtó és az MTI élére kormánybiztost neveztek ki. A cenzúra bevezetésével számos lapot betiltottak (például *Népszava*, *Magyar Nemzet*), szerkesztőiket kivégezték vagy koncentrációs táborokba vitték. Végso soron szinte mindegyik fontos intézmény élére a megszálló hatóságokkal együttműködő vezetőket neveztek ki.⁸¹

Megkezdődött Magyarország totális gazdasági kizsákmányolása is. A német hatóságok elsősorban az élelmiszert, de minden olyan ipari terméket is, amiről úgy vélték, hogy szükségük van rá a háború folytatása érdekében, egyszerűen elkobozták.⁸²

A kormányzó elfogadta Kállay Miklós miniszterelnök lemondását, aki nem volt hajlandó az ilyenkor általános szokásnak megfelelően az új kormány kinevezéséig sem vinni az ügyeket. Hosszas alkudozások után 1944. március 23-án Sztójay Dömét nevezte ki miniszterelnöknek, aki a legfontosabb miniszteri tárcákat az Imrédy Béla vezette Magyar Megújulás Pártjának és a Magyar Nemzeti Szocialista Párt képviselőinek juttatta. Szálasi Ferenc és Nyilaskeresztes Pártja ekkor még nem kapott miniszteri tárcát.⁸³

A kormányzó közel három hónapig teljesen visszavonultan élt, nem avatkozott be az eseményekbe. Aktivitása a június végi, a zsidóság deportálása elleni tiltakozásával kezdődött újra. Majd megbízta Koszorús Ferenc vezérkari ezredest, hogy akadályozza meg a csendőrpuccsot és a budapesti zsidóság deportálását.⁸⁴ A román kiugrás utáni helyzetet kihasználva elbocsátotta a Sztójay-kormányt, és Lakatos Géza vezérezredest bízta meg az új kormány megalakításával. Horthy egyúttal titokban a kormány feladatául szabta a szuverenitás visszaszerzését és a háborúból való kilépés előkészítését is. Megkezdtek a nácibarát vezetők leváltását, és megkísérelték a politikai okok miatt letartóztatottak kiszabadítását. Szeptemberben fegyverszüneti delegáció utazott Moszkvába. Október 15-én Horthy a koronatanácson (ez olyan minisztertanács, ahol nem a miniszterelnök, hanem a kormányzó elnököl) bejelentette, hogy fegyverszünetet kér. A koronatanács támogatta a kormányzó döntését.

⁸¹ VARGA 2012.

⁸² DOMBRÁDY 2003: 375.

⁸³ KARSAI-MOLNÁR 2004: 157.

⁸⁴ BONHARDT 2015: 28.

Miközben a rádióban felolvasták a proklamációt, Horthy Veessenmayerrel is közölte elhatározását. A háborúból való kilépés a német túlerő és a szervezetlenség, a sorozatos árulások miatt sikertelen maradt.⁸⁵

Szálasi hatalomátvétele

Az egyetlen még élő fia életével megzsarolt Horthy a sikertelen kiugrási kísérlete után felmentette a Lakatos-kormányt, és miniszteri ellenjegyzés nélkül Szálasi Ferencet, a Nyilaskeresztes Párt vezetőjét nevezte ki kormányfővé. Nyilvánvaló zsarolás hatására visszavonta előző napi kiáltványát, és lemondott kormányzói tisztről. Ezután Németországba szállították, ahol házi őrizetben tartották.

Szálasi Ferenc és a Nyilaskeresztes Párt az utolsó adu volt a németek kezében. Ők jelentették az utolsó politikai erőt, amely hajlandó volt feltétel nélkül kollaborálni a hitleri vezetéssel. Emellett rendelkezett hivatásos tisztek által kiképzett karhatalommal is, sőt vezetésre többé-kevésbé alkalmas káderekkel, akik átvehették az ország irányítását.

Szálasi uralma közjogi szempontból is teljes szakítást jelentett a magyar alkotmányfejlődéssel, tradíciókkal. Teljesen idegen, zavaros terminológiájú hatalmi berendezkedést és vezetői funkciókat kreált.

A magyar alkotmányjog szerint (1937. évi XIX. törvénycikk a kormányzói jogkör kiterjesztéséről és a kormányzóválasztásról) a kormányzói tiszt megüresedése esetén össze kell ülnie az Országtanácsnak, amelynek tagjai a miniszterelnök, a törvényhozás két házának elnöke, az ország hercegprímása, a Királyi Kúria elnöke, a Királyi Közigazgatási Bíróság elnöke, valamint a királyi honvédség főparancsnoka. Szálasi ezt a grémiумot formailag még összehívta, itt letette a miniszterelnöki esküt, majd azt a kompromisszumos megállapodást erőltette ki, hogy az államfői tisztség egyelőre betöltetlen maradjon. Szálasi a hivatkozott törvényt semmibe véve saját maga nevezte ki leghűségesebb híveiből a kormányzótanácsot.

Ezután november 3-ára összehívták az országgyűlést, ahol a képviselőház tagjai közül (372) csak 55 szélsőjobboldali képviselő jelent meg. A felsőházba új tagokat neveztek ki, hogy legalább minimális létszámmal működjön tovább. A „csonka parlament” előtt Szálasi esküt tett. Kínosan ügyelt arra, hogy mindez minél ünnepélyesebb formában történjék. Még a Szent Koronát is igénybe vette elgondolásának nyomatékosítására.

⁸⁵ VIGH 1984: 257.

Elfogadtatta a képviselőkkel, hogy egy formai ellenőrzést gyakorló kormánytanács (két miniszter és egy képviselő, a 3668/1944. ME rendelet alapján) ellenőrzése mellett nemcsak miniszterelnök, hanem „nemzetvezető” is lett. Ezzel a német vezérelvhez hasonló módon magára ruházta a kormányzó jogkörét, a hadsereg főparancsnoki tisztével együtt. Diktatori hatalmát viszont a „felelősség” ígéretével vette át. Szálasi ténylegesen mint államfő kívánt szerepelni. A kormányfői feladatokat miniszterelnökhelyettesével végeztette. Utasításait is „Nemzetvezetői Elhatározások” formájában tette közzé.⁸⁶

A hungarista állam szervezete

Szálasi idegen hatalmat kiszolgáló diktatúrájának az volt az egyetlen feladata, hogy az ország utolsó tartalékait is mozgósítsa a német katonai céloknak megfelelően. Ennek alapján a nyilas vezetés, ahogy csökkent az ország területe, úgy tett egyre kegyetlenebb és kapkodóbb intézkedéseket.

Szálasi kormányában hét tárcát a Nyilaskeresztes Párt, hármat a Magyar Élet Párt szélsőjobboldali tagjai és egy-egy minisztériumot a Nemzeti Szocialista Párt és a Magyar Megújulás Pártja kapott. Két miniszter pedig párton kívüli tábornok volt. A névsort végignévezve szembetűnő, hogy többségében igazgatási tapasztalattal nem rendelkező, a korábbi kormányokhoz képest feltűnően alulképzett miniszterek töltötték be az egyes tárcákat. A kormány teljes mozgósítást rendelt el (10–70 éves korig), és az egész országot hadművelleti területté nyilvánította (4800/1944. HM rendelet). Ez utóbbi persze a németek parancsának ismételése volt csupán, akik ezt a rendelkezést már október 15-én kibocsátották. A polgári közigazgatást alárendelték a katonainak. A főispánok és a megbízhatatlannak tartott tisztviselők jelentős részét leváltották, és újakat neveztek ki helyükbe. Ugyanez történt minden fontos intézmény élén. A közalkalmazottaknak esküt kellett tenniük Szálásra. A Nyilaskeresztes Pártnak különleges pozíciót biztosítottak: a pártmegbízottak, pártszervezetek vették át az állami szervek politikai irányítását és ellenőrzését.⁸⁷ Konfliktusok esetére Szálasi megelőlegezte döntését: „Én mindig a pártnak fogok igazat adni.”⁸⁸

⁸⁶ ORMOS 1981: 539.

⁸⁷ KOVÁCS 2009.

⁸⁸ MNL Bm. Szálasi-per 2. t. V. 172–173. Vö. KARSAI–KARSAI 1988.

A „csonka országgyűlés” szerepe ezzel teljesen formálissá vált. Minden fontosabb kérdést rendeletekkel szabályoztak. Az egyre anarchikusabb állapotok felett Szálasi mind több miniszter és kormánybiztos, új irodai főnök kinevezésével próbált úrrá lenni. Ezzel a karrieristák és a pártjába tömegesen tóduló szerencsevadász elemek igényét is igyekezett kielégíteni.

Miután Horthy Miklós 1944. október 16-án lemondott a kormányzói hatalommal kapcsolatos minden jogáról, Szálasi miniszterelnökként átvette az államfői ügyek intézését is. A Képviselőház november 2-ára hirdetett ülésén a képviselők hatodának jelenlétében jóváhagyta a törvényjavaslatot, amelyet a felsőház másnap ellenszavazat és módosítás nélkül elfogadott, s ezzel törvényerőre emelte a nemzetvezető jogosítványairól szóló 1944. évi X. törvényt, amely Szálasi az általa kitalált nemzetvezető tisztségbe avanszáta. A jogszabály a nemzetvezető jogkörébe utalta a kormányzói jogosítványokat, s arra az esetre, ha nem nevez ki miniszterelnököt, a kormányfői hatáskört is. Ezzel megvalósult a hatalomkoncentráció az államhatalom csúcán: a miniszterelnöki és az államfői jogkört Szálasi sikerrel egyesítette.

A Nyilaskeresztes Párt kettős értelemben is az államszervezet meghatározójává vált. Azt a tételt, hogy „a párt az államhatalom ellenőrző szerve”, a párt szervezeti jelenléte biztosította az államéletben. Gera József, a „pártépítés vezetője” intézkedésében előírta: „A Párt feladata a hatóságok rendfenntartó munkájának támogatása, a termelő munka folytonosságának biztosítása és a Nyilaskeresztes Párt [...] vezére, valamint a [...] minisztériumok által kiadott és kiadandó rendeletek végrehajtásának a gyakorlati életben való ellenőrzése. A Nemzet politikai akaratát hordozó Pártot a szervezetvezetők képviselik a végrehajtó hatalom helyi szervei felé. A pártszolgálat fegyelmileg a szervezetvezető alá van rendelve, mint annak az ellenőrző és végrehajtó szerve [...]. A pártszervezet és az államrendészeti szervek mellérendeltségi viszonyban működnek, abban az esetben azonban, amidőn a szervezetvezető ellenőrző jogkörénél fogva, mint a Nemzet politikai akaratának képviselője ad ki a közérdek megvédése érdekében rendelkezést az államrendészeti szerveknek, azok kötelesek azt végrehajtani.”⁸⁹ A Nyilaskeresztes Párt tehát egyfelől a kormánygépezet és a közigazgatás szerveire rátelepülve, abba beleépülve folyamatos politikai ellenőrzést gyakorolt az állam működése fölött (úgynevezett pártmegbízottak, akik a minisztériumokban például az elnöki

⁸⁹ MNL Bm. Szálasi-per 4. t.

osztályok vezetői lettek, a helyi közigazgatás egyik fő felelőse a párt helyi megbízottja, titkára, vezetője). Másfelől a párt egy sor államfunkciót egyszerűen átvett a közigazgatástól. Így példának okáért lényegében kizárta az állambiztonsági tevékenységet: azt nagy részben a Nyilaskeresztes Párt szervei látták el. A nyilaskeresztes pártszolgálat, a fegyveres nemzetszolgálat, a Nemzeti Számonkérő Szék, a nemzeti számonkérő különítmény, a tábori biztonsági szolgálat a hagyományos állambiztonsági szerveket perifériára szorította, s tetszése szerint intézte a nyomozásokat, kihallgatásokat, toloncolásokat és internálásokat, felelősségre vonást és büntetést (köztük olyan eszközökkel, mint a „felkoncolási jog”, a „tizedelés”, a családok és rokonok kollektív felelősségének bevezetése).⁹⁰

A Nyilaskeresztes Párt kizárólagosságát garantálta továbbá az a belügyminiszeri rendelet, amely még a szövetséges szélsőjobboldali politikai pártok működését sem engedélyezte, s így meghonosította az állampárti diktatúrát. A párt kebelében jöttek létre a hungarista állam legfelsőbb irányító-koordináló szervei is a végrehajtó hatalom körében: az államvezérkar, a nemzetvezérkar és a szakvezérkarok. Hovatovább csak a szélsőjobboldali képviselők maradtak hű tagjai a törvényhozásnak; lényegében arra szolgáltak csupán, hogy Szálasi Ferenc „alkotmányos” helyét mint tradicionális állami szerv szentesítsék. A felsőház szinonimájaként megalkult a Felsőházi Tagok Nemzeti Szövetsége is. A kormány mellett ugyancsak működött egy „árnyékkormány”, jöllehet a végrehajtó hatalom mindenestül a párt befolyása alá került. Az úgynevezett nemzetvezetői munkatörzs a párt vezető apparátusából alakult. A nemzetvezetői munkatörzset a nemzetvezető helyettese, a munkarendvezető irányította. A munkatörzs keretében nemzetpolitikai irodák alakultak, amelyek átvették a minisztériumok jogkörének jelentős részét. Az országépítési bizottság elkészítette az ország átalakításának tervét, amelyben a kormánysszékek játszottak volna központi szerepet. Eszerint az ország megyeszékekre, falu-, illetve községszékekre oszlott volna, amelyek élén a nemzetvezető által kinevezett kormánysszéktartók tevékenykedtek volna.

Szálasi a megszálló német hatóságok intézkedését lemásolva az egész országot hadművelleti területté nyilvánította. Ez azt jelentette, hogy az egész közigazgatást, a polgári hatóságokat a katonai hatóságoknak rendelték alá. Gyakorlattá vált az is, hogy a nyilasok magyar állampolgárokat

⁹⁰ Kovács T. 2006.

a német hatóságok segítségével tartóztattak le. Ez történt például Fejér vármegye főispánjának őrizetbe vételekor is.⁹¹

A szovjet típusú diktatúra korszaka (1945–1990)

Szovjet megszálló hatóságok Magyarországon

Az Orosz Birodalom már a 19. században is arra törekedett, hogy elfoglalja Kelet- és Közép-Európát.⁹² A Szovjetunió is folytatta elődje terjeszkedő politikáját. A szovjet vezetés az ország erőforrásainak aránytalanul nagy részét fordította a hadsereg fejlesztésére.⁹³ A szovjet alkotmányt is úgy szerkesztették, hogy minél több „tagállamot” be tudjanak kebelezni. Mivel az I. világháború végén nem sikerült több országban is „proletárforradalmat” kirobbantani,⁹⁴ Sztálin az 1930-as évek második felében kiadta a parancsot egy támadó hadjáratra való felkészülésre.⁹⁵ 1939. augusztus 19-én, nem sokkal a Molotov–Ribbentrop-paktum aláírása előtt Sztálin a Politbüro és a Komintern ülésén elhangzott beszédében a következőket mondta: „[...] az elmúlt húsz év tapasztalata megmutatja, hogy az európai kommunista mozgalom békeidőben nem olyan erős, hogy segítségével a bolsevik párt átvehesse a hatalmat. Ennek a pártnak a diktatúrája csak egy nagy háború eredményeként valósulhat meg.”⁹⁶

⁹¹ Kovács T. 2006; Lackó 1966; Paksa 2013; Rozsnyói 1977; 1994; Szita 2002; Teleki 1972; 1981; Vincellér 2003; 1996; Zinner–Róna 1986.

⁹² Az Orosz Birodalom hódító szándékát Marx és Engels is felismerte: „Lehetséges-e, hogy a gigantikus és felduzzasztott birodalom, amikor már azon az úton van, hogy világbirodalomká váljék, félúton megáll? Még ha akarná is, a körülmények nem engednék. [...] a birodalom szaggatott hullámvonalú nyugati határa, amely nem esik egybe természetes határokkal, kiigazításra szorulna, s kiderülne, hogy Oroszország természetes határa Danzigtól, esetleg Stettintől Triesztig terjed [...]” Lásd Marx–Engels 1964: 13.

⁹³ Kenéz 2008: 321.

⁹⁴ 1920-ban megpróbálták elfoglalni Lengyelországot is, ami után megnyílhatott volna az út Németország felé. Lásd Kovács I. 2006: 168.

⁹⁵ Szuvorov 2008: 258. 1940 júliusában Molotov – a litván külügyminiszterrel folytatott megbeszélése során – kijelentette: „Lenin zseniális volt és nem tévedett, amikor arról biztosított bennünket, hogy a II. világháború majd lehetővé teszi számunkra átvenni a hatalmat egész Európában, mint ahogy az I. világháború lehetővé tette a hatalom átvételét Oroszországban.” Idézi Szaharov 2000: 165.

⁹⁶ *Novij mir*, 1994/12. 230.

A szovjet vezetés 1939–1940-ben szinte mindegyik európai szomszédjával szemben területi vitát provokált. Hosszú háborúban stratégiai jelentős területeket vett el Finnországtól, megszállta és bekebelezte Litvániát, Lettországot és Észtországot,⁹⁷ hátba támadta Lengyelországot, majd felosztotta Németországgal⁹⁸ és elragadta Romániától Besszarábiát. Még Törökország irányában is területi igénnyel lépett fel. A náci Németország is azért mert agresszorként fellépni, mert meg nem támadási szerződést kötött a Szovjetunióval. Emellett 1941. június 22-ig a Szovjetunió látta el Németországot stratégiai fontos nyersanyagokkal, olajjal és élelmiszerrel. Szovjet segítség nélkül Hitler nem tudta volna az európai kontinens jelentős részét elfoglalni.⁹⁹

A II. világháborút lezáró békeszerződések révén ezeket a területeket úgy tartotta meg, mintha azokat nem is a nemzetközi joggal ellentétes katonai agresszió és a Molotov–Ribbentrop-paktum alapján szerezték volna meg, hanem mindig is a Szovjetunióhoz tartoztak volna. Sőt, további területeket (például Kelet-Poroszországot, Kárpátalját) is a Szovjetunióhoz csatoltak. Összesen 400 ezer km²-t könyvelhetett el Sztálin területi nyereségként.

A Szovjetunió felelősségét a II. világháború kitörésében és a szovjet fegyveres erők által elkövetett népirtásokat a nyugati szövetségesek nem firtatták a béketárgyalások során. A balti államokat mint szovjet tagköztársaságokat vonták uralmuk alá, az őslakosság egy részét kitelepítették, deportálták. Az oroszosítási kampány révén a volt lengyel területeken 5 274 000 főről 1962-re 1 430 000 főre csökkent a lengyelek száma.

Bulgáriát, Csehszlovákiát, Kelet-Németországot, Lengyelországot, Magyarországot és Romániát formálisan nem kebeleztek be, de szuverenitásukat megszüntették. Az egyes országok vezetőit Moszkvában nevezték ki, az államigazgatás, illetve a fegyveres erők irányítói mellé „szovjet tanácsadókat” küldtek. A csatlós országok területén a szovjet katonák és pártvezetők úgy közlekedtek, mintha az adott ország is a Szovjetunió része lenne. Ma már közzismert Sztálin kijelentése, amit Milovan Đilasnak¹⁰⁰ mondott: „Ez a háború eltér a múltbéli háborúktól, ha valaki

⁹⁷ BOJTÁR 1989: 35; RAUCH–MISIUNAS–TAAGEPERA 1994: 179.

⁹⁸ KOVÁCS I. 2006: 168; PACZKOWSKI 1997: 5.

⁹⁹ HELLER–NYEKRICHS 2003: 326.

¹⁰⁰ Đilas (Gyilas), Milovan (1911–1995): jugoszláv kommunista politikus, publicista. 1954-től szembefordult a Tito-féle politikai vezetéssel, 1957-ben bebörtönözték, 1965-ben amnesztiával szabadult.

területet foglal el, ezekre a területekre rákényszeríti saját társadalmi rendszerét. Ahova hadserege eljut, ott saját rendszerének szerez érvényt. Másképp nem is volna lehetséges.”¹⁰¹ Így történt Magyarországgal is.

A Szovjetunió nem csatlakozott a hadifoglyokkal való bánásmódról szóló 1929-es genfi egyezményhez sem. Egyoldalú nyilatkozatként 1931-ben ugyan készítettek egy hadifoglyokra vonatkozó szabályozást, amely elsősorban nem jogszabályokat, hanem propagandisztikus elemeket tartalmazott. Például a hadifoglyok egyenlőségére hivatkozva megtagadták a tisztektől az eltérő bánásmódot.¹⁰² Néhány nappal azután, hogy a náci Németország hadüzenet nélkül megtámadta a Szovjetuniót, a Népbiztosok Tanácsa kiadott egy titkos rendeletet a hadifoglyokról. Kérdés, hogy miért kellett ezt a rendeletet titkosítani? Amennyiben komolyan gondolták volna, hogy be fogják tartani, akkor miért nem tartalmazott biztosítékokat, miért nem engedte meg a Nemzetközi Vöröskeresztnek és a semleges országok képviselőinek, hogy ellenőrizzék a hadifoglytáborokat? Egyetlen rendelkezését alkalmazták csak a gyakorlatban, amely az internált polgári személyeket is hadifoglyoknak minősítette. Mintha már ekkor készültek volna a civil lakosság tömeges elhurcolására.¹⁰³ A rendeletnek ezen részét leszámítva tehát egyetlen, a hadifoglyoknak valamilyen jogosultságot adó részét sem tartották meg. Sztálin utasítására a Vörös Hadsereg egyébként is a tatárokra jellemző hadviselést folytatott. A magukat megadó ellenséges katonák egy részét agyonlőtték és kifosztották. A parancsnokok a beosztottjaikkal is embertelen módon bántak. Nem kímélték a saját katonáik életét sem. Emellett az elfoglalt területek mind szélesebb körű kizsákmányolására törekedtek. Sztálin ezt a gyakorlatot előre bejelentette a brit kormánynak 1943. június 7-én írt levelében: „A szovjet kormány úgy véli, hogy azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott [...], a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak, de kisebb-nagyobb mértékben a magyar népnek is viselnie kell.”¹⁰⁴ Molotov Edvard Beneš magyarellenes kijelentésére válaszul, 1943. december 14-én megerősítette: „A magyarokat meg kell büntetni.”¹⁰⁵

¹⁰¹ DÍLAS 1989: 105.

¹⁰² STARK 2017: 34.

¹⁰³ A rendelet szövegét Varga Éva Mária fordítása alapján közli BOGNÁR 2012: 503–507.

¹⁰⁴ Idézi JUHÁSZ 1978: 158.

¹⁰⁵ Idézi GOSZTONYI 1990: 152–153.

A szovjet hadsereg tehát – Sztálin utasítását követve – nem felszabadítóként jött Magyarországra.¹⁰⁶ Erről tanúskodott a szovjet hivatalos szóhasználat is: még a Budapest elfoglalásáért kiadott érem hátoldalán is a „bevétel” szó szerepelt. (Ezzel szemben Prága esetében a „felszabadulás” kifejezést használták.) Százezrével hurcolták el „málenkij robotra” a civil lakosságot is. Körülbelül 600-700 ezer embert, katonákat, civileket, sőt nőket és gyermekeket is elhurcoltak a különböző szovjetunióbeli lágerekbe. Egyharmaduk a fogva tartás embertelen körülményei között halt meg.¹⁰⁷ Szemet hunytak afelett, hogy a szovjet katonák brutális módon több százezer nőt – a kislányoktól a 70 évesekig bezárólag és kismamákat sem kímélve – megerőszakoltak.¹⁰⁸ Budapest elfoglalása után Malinovszkij marsall háromnapos szabad rablást engedélyezett katonáinak, amit „öntevékenyen” meghosszabbítottak és az egész országra kiterjesztettek.¹⁰⁹ A Vörös Hadsereg nyomában a műkincsek elrablásával és a magyar bankok kifosztásával megbízott különleges NKVD/SZMERS-alakulatok jöttek az országba.¹¹⁰ Az ellenséges javakat *res nullius*ként kezelték. A szovjetek, azon kívül, hogy behajtották a jóvátétel és a megszállás költségeit, olyan politikát folytattak, amelyet joggal nevezhetünk fosztogatásnak. Egész gyárakat szereltek le, vasúti kocsikat, közlekedési eszközöket foglaltak le, majd mindezeket egyéb rablott holmikkal együtt a Szovjetunióba szállították. Még az egyszerű kis-katonáknak is lehetővé tették, hogy időnként 10 kilogrammos csomagot küldjenek haza. Vajon honnan lehetett tízkilós csomagja egy olyan katonának, aki nem kapott zsoldot? A Vörös Hadsereg élelmiszer- és ruházati utánpótlása is folyamatosan akadozott, ezért a szovjet katonák csak a civil lakosság kifosztása révén tudták ellátni magukat.¹¹¹

¹⁰⁶ Márai Sándor szemtanúként az alábbi módon vélekedett: „Sokak számára, a náci üldözöttjei számára ez a fiatal orosz egyféle szabadulást is hozott, menekülést a náci terror elől. De szabadságot nem hozhatott, mert az neki sincs. Ezt akkor még nem tudták mindenütt.” Lásd MÁRAI 2006: 12.

¹⁰⁷ TÓTH 2001: 562; KORMOS 2001; VARGA 2006.

¹⁰⁸ A nemi erőszak üzenet a legyőzötteknek: nemcsak a hazátokat, házatokat, de még az asszonyaitokat, leányaitokat sem tudjátok megvédeni. Ezzel válik teljessé az ellenség megalázása. Lásd PETŐ 1999; 2000: 203; FÖLDESI 2009: 140.

¹⁰⁹ KOGELFRANZ 1990: 96.

¹¹⁰ NKVD = Narodnij Komisszarat Vnutrennyih Gyel (Belügyi Népbiztosság); SZMERS = Szmerity Meckim Spionam (Halál a kémekre).

¹¹¹ UNGVÁRI 2005: 282.

Magyar állampolgárok többféle módon kerülhettek különböző szovjetunióbeli lágerekbe. A legnagyobb létszámot az úgynevezett hadifoglyok tették ki, akiknek mintegy egyharmada valójában civil volt. Kárpátaljáról 20-30 ezer embert hurcoltak el, ugyanis a 4. Ukrán Front november 12-én kiadott, 0036-os számú parancsa utasításba adta, hogy Kárpátalján „számtalan településen katonaköteles magyar és német nemzetiségű személyek élnek, akiket, csakúgy, mint az ellenség katonáit is, le kell tartóztatni és fogolytáborba küldeni”.¹¹²

A Szovjetunió Állambiztonsági Bizottsága 1944. december 16-án utasításba adta, hogy Románia, Magyarország, Jugoszlávia, Bulgária, Csehszlovákia területén: „Mozgósítani és a szovjetunióbeli munkára kell irányítani az összes 17–44 év közötti német férfit, a 18–30 év közötti német nőket [...]”.¹¹³ Ennek révén körülbelül 70 ezer németet, illetve német nemzetiségűnek minősítettet hurcoltak el.

A különleges szovjet hadbíróságok még a civil lakosokra is kiterjesztették a hatáskörüket, és ezrével hozták az elmarasztaló ítéleteket, amelyek 10, 20, 25 év, a Gulagon letöltendő kényszermunkát szabtak ki büntetésként. Ezzel még az úgynevezett hadifoglyoknál is rosszabbul jártak, mert a Gupvinál még rosszabb körülmények voltak a Gulag-táborokban.¹¹⁴ Ezt a gyakorlatot az Ideiglenes Nemzeti Kormány által kiadott rendelet (1440/1945. ME rendelet a népbíráskodásról szóló 81/1945. ME rendelet módosítása és kiegészítése tárgyában) után is a fegyverszüneti egyezményre hivatkozva folytatták. Ebben a minden vonatkozásban jogellenes eljárásban a Magyar Kommunista Párt által irányított BM Politikai Rendészeti Osztálya, majd Államvédelmi Osztálya is közreműködött. A PRO, illetve az ÁVO ezzel súlyos jogsértést követett el, hiszen az 1878. évi V. törvénycikk (a magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről) 17. §-a kifejezetten megtiltotta, hogy magyar állampolgárokat más állam hatóságainak kiadjanak.¹¹⁵ A hadbírószági tárgyalások minden vonatkozásban törvénytelen módon zajlottak le. A védelemhez való jogot megtagadták, és az egész tárgyalást egy magyarul alig tudó tolmács közreműködésével gyorsított eljárásban folytatták le. A végén a tolmács az ujjával mutatta meg, hogy hány évet

¹¹² DUPKA–KORSZUN 1997: 15.

¹¹³ DUPKA–KORSZUN 1997: 33–34.

¹¹⁴ BORDI 1995: 64.

¹¹⁵ SZAKÁCS–ZINNER 1997: 178.

szabtak ki. A legtöbb esetben a szovjet büntető törvénykönyv hírhedt 58. szakasza alapján hozták meg az ítéleteket.¹¹⁶

A szocialista tömb országaival folytatott kereskedelemben az árakat mindig a szovjet félnek kedvezően állapították meg. A volt német vagyont és jó néhány vállalatot megkaparintva tulajdonosok lettek, amelyekből aztán „vegyes vállalatokat” hoztak létre.

A becslések szerint a Szovjetunió 1945 és 1955 között az akkori árfolyamon kb. 14 milliárd dollárt vont ki a megszállt európai szocialista országokból, tehát pontosan annyit, mint amennyit az Amerikai Egyesült Államok a Marshall-tervben¹¹⁷ részt vevő országoknak adott.¹¹⁸

A szovjet katonai megszállás időszakai

Harcoló csapatok

1944. szeptember 22-étől 1945. április 11-éig Magyarország kettős katonai megszállás alatt állt. Folyamatos hadszíntér, harcoló hadseregek összeütközéseinek a terepe volt. A Vörös Hadsereg hadműveletei nyomán jórészt szétesett a korábbi államigazgatás. A front mögötti terület újjászervezése, így az Ideiglenes Nemzeti Kormány felállítása is a harcoló csapatok minél tökéletesebb ellátása érdekében történt. A szovjet hadsereg az ország összes erőforrását ennek rendelte alá. Már ebben a szakaszban elkezdődtek a szovjet hatóság részéről a megtorló akciók, illetve azok az intézkedések, amelyek a totális diktatúra kiépítését készítették elő.¹¹⁹

Szovjet katonai megszállás (1945. január 2. – 1947. szeptember 15.)

A fegyverszünetet Magyarországnak minden megjegyzés és feltétel nélkül alá kellett írnia. (A Moszkvában az 1945. évi január hó 20. napján kötött fegyverszüneti egyezmény becikkelyezéséről szóló 1945. évi V. törvénycikkkel törvénybe is iktatták.) Ennek alapján Magyarorszá-

¹¹⁶ BOGNÁR [é. n.].

¹¹⁷ Európai Újjáépítési Program: az Amerikai Egyesült Államok gazdasági segélyprogramja a II. világháborúban kárt szenvedett országok talpra állítására.

¹¹⁸ MARER 1974: 14; 1979: 248.

¹¹⁹ RÉVAI 1991: 12.

gon a békeszerződés aláírásáig a szovjet hadsereg állományából egy úgynevezett Szövetséges Ellenőrző Bizottságot hoztak létre, amely ellenőrizte a fegyverszüneti feltételek végrehajtását. Ebben a szervezetben az Amerikai Egyesült Államok és az Egyesült Királyság képviselői tulajdonképpen csak megfigyelői státuszt kaptak. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Kliment Jefremovics Vorosilov, a Vörös Hadsereg marsallja, a Politikai Bizottság tagja korlátlan hatalmú vezetésével működött. A szovjet megszálló hatóság hatáskörrel rendelkezett a kormány tagjai, illetve a köztársasági elnök kinevezése vonatkozásában; a pártok működésének, újságok kiadásának, a rádióállomások, a posta, a távíró, a távbeszélő működtetésének ellenőrzése, a ki- és beutazások engedélyezése terén. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság szerteágazó feladatait több százezer megszálló katona közreműködésével, központi, kerületi, megyei, városi és üzemi hálózattal, emellett Vorosilov hatalmas irodájának segítségével tudta ellátni, amely 700-800 fővel működött. Még hírszerző és igazgató apparátussal is rendelkeztek. Különböző osztályokat, szakszervezeteket, intézményeket állítottak fel, amelyek meghatározott gazdasági, politikai területeket ellenőriztek. A hatalmas hadsereg és apparátus költségeinek fedezetét a magyar államnak kellett állnia, amely 1945–1946-ban meghaladta a nemzeti jövedelem 30%-át. Mindemellett a Szövetséges Ellenőrző Bizottság operatív módon is beavatkozott a magyarországi viszonyokba. Kiterjesztették a magyar állampolgárokra a Szovjet Büntető Törvénykönyvet, és az 58. cikkely alapján tömegesen tartóztattak le és ítélték el ártatlan embereket (például Páter Kiss Szalézt¹²⁰ halálra ítélték és kivégezték, Kovács Bélát, a Független Kisgazdapárt főtitkárát 1947. február 25-én letartóztatták és a Szovjetunióba hurcolták).

„Az ausztriai szovjet megszállási övezettel való közlekedési vonalak fenntartására szükséges katonai egységek”
(1947. szeptember 15. – 1955. május 15.)

Az úgynevezett párizsi békeszerződést 1947. február 10-én írta alá Gyöngyösi János külügyminiszter. Magyarország újra elvesztette a revízió

¹²⁰ Páter Kiss Szaléz László (1904–1946): kapisztránus szerzetes, tanár, népszerű hitszónok. A Keresztény Demokratikus Ifjúsági Munkaközösség alapítója. A gyónási titok vértanúja. A Szovjet Hadsereg Katonai Törvényszéke halálra ítélte és kivégeztette.

által visszaszerzett, legnagyobbbrészt magyar többségű területeket. Sőt a békekonferencia Csehszlovákiához csatolt még három falut (Horvátjárfa, Oroszvár, Dunacsún) arra hivatkozva, hogy Pozsony mellett egy „védhető hídfőt” lehessen kialakítani, amivel biztosítható a szlovák főváros egy esetleges támadással szemben.¹²¹ A trianoni békeszerződés kisebbségvédelmi egyezményeit sem ismerték el, ezzel szinte teljes mértékben kiszolgáltatották a magyar nemzetiségű lakosokat az utódállamokban létrejövő kommunista diktatúrák terrorjának.

Az ország anyagi lehetőségeit meghaladó, 300 millió dollár értékű jóvátételt állapítottak meg: ebből 200 milliót a Szovjetunió, 70 milliót Jugoszlávia, 30 milliót pedig Csehszlovákia kapott. Meglepő módon a trianoni békeszerződéssel szemben 70 ezer főben maximálták a magyar hadsereg létszámát, sőt nehézfegyverzet és légierő fenntartását is engedélyezték.¹²²

A párizsi békeszerződés révén a Szövetséges Ellenőrző Bizottság hivatalosan megszűnt, és Magyarország elvileg visszanyerte önállóságát. Valójában az ország katonai megszállása tovább folytatódott, hiszen a békeszerződés 22. cikkelyének első bekezdése szerint az Ausztriával megkötött békeszerződés hatálybalépéséig a Szovjetunió olyan csapatokat állomásoztathatott Magyarországon, amelyek biztosítják az ausztriai szovjet megszállási övezettel az összeköttetést.¹²³ A békeszerződés nem szabályozta, hogy milyen fegyvernemű és létszámú csapatoknak, milyen útvonalakat kell biztosítani. Így a szovjet csapatok a nemzetközi jog felhatalmazása alapján jóval nagyobb létszámú katonai egységeket tartottak Magyarországon, mint amire egyébként az útvonalak biztosítása érdekében szükségük lett volna. Ezt a feladatot ugyanis néhány ezres kontingens is megfelelően elláthatta volna. A valóságban azonban ennél jóval nagyobb létszámú, egyes források szerint négy hadosztálynyi szovjet erő (két lövész hadosztály, egy bombázó és egy vadászpilóta hadosztály) állomásozott Magyarországon.¹²⁴ A szovjet hadsereg elszállásolása, lő- és gyakorlóterei, repülőterei érdekében laktanyákat, területeket foglaltak le. A tényleges létszámról és a fegyverekről a magyar hatóságok szinte semmilyen tájékoztatást nem kaptak.

¹²¹ Ez a határmódosítás tette később lehetővé, hogy Szlovákia zárógátat építsen, és egyoldalúan elterelje a Dunát azért, hogy felépíthesse a bőszi vízierőművet.

¹²² FÜLÖP 2022; HAAS 1995: 179.

¹²³ HALMOSY 1985: 84.

¹²⁴ BALLÓ 2005: 72.

Varsói Szerződés

Az Államszerződés a független és demokratikus Ausztria visszaállításáról című okmányt Bécsben, 1955. május 15-én írta alá az Amerikai Egyesült Államok, a Szovjetunió, Nagy-Britannia, Franciaország és Ausztria külügyminisztere. Az osztrák államszerződés kimondta: „A Szövetséges és Társult Hatalmak haderőit [...] a jelen szerződés hatálybalépésétől számított 90 napon belül – amennyiben ez lehetséges – Ausztriából ki kell vonni.”¹²⁵ A négy nagyhatalom erőit gyorsan kivonták. Erre a felek időben felkészültek. Georgij Konsztantyinovics Zsukov marsall, a Szovjetunió honvédelmi minisztere nyílt parancsban hangsúlyozta: „Valamennyi Ausztriában állomásozó szovjet csapatot 1955. október 1-ig a Szovjetunió területére kell helyezni. A Szovjetunió fegyveres erőinek összlétszámát az Ausztriából kivont csapatok létszámával csökkenteni kell.”¹²⁶

Az osztrák államszerződés életbelépése előtt egy nappal a Szovjetunió – Albánia, Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, a Német Demokratikus Köztársaság és Románia részvételével – 20 évre szóló barátsági, együttműködési és kötelező segítségnyújtási szerződést fogadtatott el Varsóban. A sietségre azért volt szükség, hogy továbbra is igazolják a szovjet megszállás jogosságát, bár erről a Varsói Szerződés külön nem rendelkezett.

A Varsói Szerződést a szocialista országok hadseregeinek a Szovjetunióval való alárendeltségét biztosító katonai-politikai eszközként hozták létre, ennek jeleként a szervezeten belül a szovjet tisztek foglaltak el minden fontosabb vezető pozíciót. Egyetlen hadműveleti szempontból jelentősebb beosztásba sem került kelet-európai főtiszt. A tagállamok fegyveres erőinek főparancsnoka névleg az egyes tagországok honvédelmi minisztere, de hatásköre mindössze arra terjedt ki, hogy az egyesített főparancsnokság utasításait közvetítse saját honvédelmi minisztériumának.¹²⁷ Valamennyi intézmény közül tehát a hadsereg volt az, amelyet leginkább integráltak a szovjet szisztémába.¹²⁸

¹²⁵ HALMOSY 1985: 300; ROSKA 1986.

¹²⁶ *Szabad Nép*, 1955. augusztus 1. 3.

¹²⁷ GATI 1991: 160.

¹²⁸ Érdekes, hogy a szerződés eredeti példányát csak orosz, lengyel, cseh és német nyelven adták ki. Az albánokat, bolgárokat, románokat és a magyarokat nem méltatták arra, hogy az általuk is aláírt dokumentumoknak saját nyelvükön is legyen hivatalos (autentikus) szövege.

A szovjet propaganda azt hangsúlyozta, hogy a Varsói Szerződést a NATO-ra adott válaszként hozták létre. Lényeges különbség volt azonban a két katonai-politikai szövetség között abban, hogy míg a NATO védelmi katonai politikát folytatott, addig a Varsói Szerződés létrehozásával a Szovjetunió olyan katonai tömb kialakítására törekedett, amely közvetlenül biztosította számára a kiképzett embertartalékok hatalmas tömegeit, új felvonulási területekhez, katonai támaszpontokhoz, rak-tárakhoz juthatott, amelyeket végül felhasználhatott „szövetségesei” politikai, gazdasági és katonai elnyomásához.¹²⁹ Ezt már Nagy Imre is felismerte, hiszen így írt erről Snagovban: „[...] a Varsói Szerződés a szovjet nagyhatalmi sovinszta törekvések eszköze, amelynek segítségével a benne résztvevő [...] országokat ennek a politikának alárendelik. A Varsói Szerződés nem más, mint a szovjet katonai diktatúra ráerő-szakolása a résztvevő országokra [...] és a szocialista országok egymás közötti viszonya terén a sztálini korszak függőségének és alárendeltségének katonai eszköze.”¹³⁰

A Varsói Szerződés tagállamainak kijelölt erői, a Szovjetunió stratégiai terveinek megfelelően, készen álltak Nyugat-Európa lerohanására, és számos nyugat-európai város nukleáris eszközökkel való megsemmisítésére. A Német Demokratikus Köztársaság 170 ezer fős hadserege bármikor két órán belül támadást tudott volna indítani, tehát jóval gyorsabban, ahogy azt a NATO vezetői képzelték. A Kelet-Németországban megtalált iratok szerint 30 nap alatt kellett volna eljutniuk a spanyol határig.¹³¹ A szovjet Déli Hadseregcsoporthoz alárendelt, silány fegyverzetű, bár meglehetősen nagy létszámú magyar haderőnek az Alpok irányában kellett volna előretörnie. Golyófogóként szolgáltak volna a szovjet elit egységek érdekében.¹³²

A szovjetek az 1960-as évek első felében atomfegyvereket is telepítettek Magyarország területére. A hirosimai atombomba erejét többszörösen meghaladó fegyverarzenál egy 1965-ös hadgyakorlat szerint Bécset, Münchent, Veronát és Vincenzát semmisítette volna meg. (Természetesen ezzel Magyarország is nukleáris célponttá vált.)¹³³

¹²⁹ OKVÁTH 2003: 64; KIRÁLY 1995: 235.

¹³⁰ Idézi HORVÁTH 2001: 608.

¹³¹ JACKSON, 1994: 108.

¹³² BALLÓ 2005: 122; OKVÁTH 2006: 34.

¹³³ MÓZES 2006; VÁNDOR 2009: II. 9.; KIRÁLY 1995: 230–231.

A magyar hadsereget szovjet mintára szervezték át. Át kellett venni a szovjet egyenruhát és fegyvereket is.¹³⁴ A szovjet tanácsadók¹³⁵ irányítása mellett megjelentek a politikai tisztek és a párthierarchia. A legfelsőbb szintű magyar katonai vezetőket szinte kivétel nélkül a Szovjetunióban képezték ki. Megfigyelés alatt tartottak minden párttag és párton kívüli katonát, és jelentést kellett írni róluk a politikai tisztek számára. A harmadik kontrollt a titkosrendőrség biztosította, amely titkos ügynököket és informátorokat épített be minden csapatrészbe, barakkba és hivatalba.

A szovjet hadsereg a támadó hadműveleteken túl az egyes szocialista országok megrendezésére is bármikor bevethető volt. Erre már az 1956-os forradalom és szabadságharc előtt is készítettek különböző haditerveket.¹³⁶ Az 1956-os forradalom és szabadságharc ellen a szovjet csapatok úgy léptek fel, mint háborús ellenség ellen.¹³⁷

A magyar ellenállók egyfajta elismerése, hogy Zsukov marsall Budapest bevételéért ugyanazt az „aranycsillagot” kapta kitüntetésként, mint amikor elfoglalta Berlint.¹³⁸ Miután a magyar felkelők ellenállását letörték, és lefegyverezték a magyar hadsereget, az egész ország területére kiterjedően szovjet katonai közigazgatást vezettek be, városparancsnokságok vezetésével járőrtevékenységet folytattak, őrszolgálatot teljesítettek. A KGB magyar állampolgárokat tartóztatott le és hallgatott ki. A magyar hadsereg két ezredének felfegyverzését Kádár Jánosnak külön kérelmeznie kellett.

Ideiglenes megszállás (1957–1991)

A szovjet vezetők 1957-ben „legalizálták” a Vörös Hadsereg magyarországi megszálló tevékenységét, ezért 1957. május 27-én a magyar vezetőkkel aláírták azt az okmányt, amely szerint a két kormány „rendezni óhajtván a szovjet csapatoknak a Magyar Népköztársaság területén való ideiglenes tartózkodásával kapcsolatos kérdéseket”, szerződést köt. Az egyezményt a Magyar Népköztársaság Kormánya és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének Kormánya között a Magyar Népköztársaság területén

¹³⁴ BACZONI 2008: 5; GOSZTONYI 1991: 103.

¹³⁵ GERMUSKA 2008: 1465.

¹³⁶ KIROV 1996: 123.

¹³⁷ HORVÁTH 1996: 101; GYÖRKEI–HORVÁTH 2001: 11.

¹³⁸ Kádár János pedig 1964. április 3-án Hruscsovtól megkapta a „Szovjetunió Hőse” kitüntetést.

ideiglenesen tartózkodó szovjet csapatok jogi helyzete tárgyában Budapesten 1957. május 27-én aláírt egyezmény kihirdetéséről szóló 1957. évi 54. törvényerejű rendelettel és a Magyar Népköztársaság Kormánya és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének Kormánya között a szovjet csapatoknak a Magyar Népköztársaság területén való ideiglenes tartózkodásával kapcsolatos ügyekben kölcsönösen nyújtandó jogsegély tárgyában Budapesten 1958. évi április hó 24. napján aláírt egyezmény kihirdetéséről szóló 1958. évi 22. törvényerejű rendelettel hirdették ki.¹³⁹

A 19 szakaszból álló szöveg tipikus keretjogszabály, amely nem rögzítette¹⁴⁰ sem a létszámot, sem a fegyvernemeket, sem az állományszerkezetet. Ráadásul meghatározatlan időre szólt, és csak a két fél közös megegyezésével volt felmondható vagy módosítható.

Megnövelték a szovjet csapatok bázisainak számát és létszámát. Csak Budapesten hattal növelték a szovjet használatban lévő katonai objektumok számát. Érdekes összehasonlítani az egyezmény szövegét az Amerikai Egyesült Államok katonai részlegeinek európai állomásoztatásáról szóló megállapodásokkal.¹⁴¹ A szovjet csapatok ugyanis a magyar hatóságok tájékoztatása nélkül (például az atomtöltetekről), ingyen használták az épületeket, a 48 ezer hektárnyi területet, a villanyt, a vizet, a fűtést és a csatornahálózatot.

Érdekes epizódra került sor, amikor Hruscsov 1958-ban felajánlotta a szovjet csapatok kivonását (miként ez ugyanabban az évben Romániában is történt). A nevezetes, de 1989-ig szigorúan titokban tartott tanácskozásról több változat is fennmaradt. Az egyik szerint Kádár nem késlekedett a válasszal: „Jobb lesz így, Hruscsov elvtárs, maradjanak a katonáink nálunk...” Kádár ugyanis már saját rendszerének stabilizálására használta a megszállás tényét.¹⁴² Hruscsov azonban nem teljesen így idézi fel Kádárral folytatott párbeszédét: „Kádár elvtárs – mondtam – gondolkodott-e már csapataink magyarországi jelenlétén? [...] Mi az ön megítélésére hagyatkozunk és bármit megteszünk, amit csak ajánl.” Mire Kádár: „Hruscsov elvtárs, úgy vélem, ezt önök tudják

¹³⁹ Ezek a törvényerejű rendeletek akkor megjelentek a *Magyar Közlönyben*, de később sem a *Hatályos Jogszabályok Gyűjteményében*, sem a *Nemzetközi szerződések 1945–1982* (Budapest, 1985) című kötetben nem adták ki.

¹⁴⁰ Erről a kérdésről Budapesten 1958. április 1-jén kormányközi egyezségben szóltak.

¹⁴¹ PATAKI 1995; 2000; CSAPODY 1991: 27.

¹⁴² SÍPOS 1990: 14; 1994: 200.

a legjobban eldönteni. Országunkban semmi ellenérzés nincs csapataik itteni jelenlétével szemben. Ezt őszintén mondom.”¹⁴³

Gosztonyi Péter szerint viszont Kádár „frappáns” választ adott: „Tudja mit, Nyikita Szergejevics, tartsák maguknál Rákosit, mi meg helyet adunk továbbra is katonáinknak!”¹⁴⁴

A demokratikus intézményrendszer felszámolása és a szovjet típusú diktatúra kiépítése (1944–1949)

A sikertelen kiugrási kísérlet után nem maradt tárgyalóképes kormánya az országnak. Ezért a szovjet megszálló hatóságok utasítására került sor először az úgynevezett Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselőinek a megválasztására. A képviselők leginkább az antifasiszta magyar ellenállásban részt vevő pártok és szervezetek (Magyar Kommunista Párt, Szociáldemokrata Párt, Független Kisgazdapárt, Nemzeti Parasztpárt, Polgári Demokrata Párt, szakszervezetek) soraiból kerültek ki. Mivel a választások lebonyolításának feladatát jórészt kommunista aktivisták hajtották végre, a hevenyészve lebonyolított „voksolásokon” a Kommunista Párt 39%-os többséget szerzett.¹⁴⁵ Mégis az akkori viszonyok között még mindig ez a megoldás tűnt a legdemokratikusabbnak, hiszen például Franciaországban a Függetlenségi Front, Csehszlovákiában a köztársasági elnök, Romániában a király, Lengyelországban pedig a szovjet vezetés által hirtelenjében összetákolt kormány gyakorolta a szuverén hatalmat. Magyarországon viszont az ideiglenesség elismerésével, mert nem rendes választás előzte meg, és csak az ország keleti fele képviseltette magát, ezért csak határozatokat hozhatott. Másrészt a nemzetgyűlés megnevezésével, a debreceni helyszín kiválasztásával látszólag még a magyar közjogi hagyományokra is odafigyeltek. Viszont félreérthetetlenül jelezte a megváltozott viszonyokat, hogy az alakuló ülést december 21-re, Sztálin születésnapjára időzítették. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés a kormány megválasztásán, a (megismételt) fegyverszüneti kérelem jóváhagyásán túl érdemi munkát jóformán nem végzett, és másfél napi tanácskozás után

¹⁴³ KHRUSHCHEV 1974: 216.

¹⁴⁴ GOSZTONYI 1993: 273.

¹⁴⁵ PALASIK 2017: 23; IZSÁK–KUN 1994: 14.

már csak 1945 szeptemberében hívták újra össze, hogy utólag legalizálja a két ülésszak között meghozott rendeleteket.¹⁴⁶

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány névsorát Moszkvában állították össze, az Ideiglenes Nemzetgyűlés pedig vita nélkül elfogadta. A kormány 12 tagjából négyen a moszkvai fegyverszüneti delegáció tagjaiból kerültek ki, négy miniszter kommunista politikus, a többieket a koalíciós pártok delegálták. A Kommunista Párt már ekkor megszerezte a Belügyminisztériumot, ahol Péter Gábor 1945 januárjában átvette a Politikai Rendszeti Osztály vezetését, amely Államvédelmi Osztály néven működött a továbbiakban. Az Ideiglenes Nemzeti Kormányt önálló hatáskörrel rendelkező testületi szervként határozták meg, hogy a nem kommunista miniszterelnök hatáskörét a lehető legnagyobb mértékben korlátozzák. A kormányon belül egyébként is ritka volt a valódi tanácskozás és döntéshozatal. A legfontosabb kérdésekről az úgynevezett pártközi megbeszéléseken határoztak, ahol legtöbbször a kommunista párt akaratára érvényesült, amelyet a megszálló szovjet hatóságok zsarolásai, nyílt fenyegetései támasztottak alá.¹⁴⁷

Az új államiság és a kormány *de facto* nemzetközi elismerését a fegyverszüneti egyezmény megkötése eredményezte. A *de jure* való elismerést ténylegesen a békeszerződés megkötése jelentette.

Az ideiglenes kormány kötötte meg 1945. január 20-án a fegyverszünetet a Szovjetunióval. Az egyezmény értelmében Magyarország hadat üzent Németországnak, és 300 millió dollár hadikárpótlás fizetésére kötelezték – kétharmadát a Szovjetunióknak és egyharmadát Jugoszláviának –, amit hat éven belül kellett megfizetni, főleg terményekben és árucikkekben. Március 15-én a kormány a szovjet vezetés instrukcióinak megfelelően kiadta a földreformra vonatkozó rendeletet a 100 holdnál nagyobb birtokok felosztásáról.¹⁴⁸ A korabeli propaganda a magyar parasztság évszázados földínségének kielégítésére hivatkozott. Valójában törvénytelenül és irracionális gazdasági megfontolások alapján hajtották végre ezt az akciót.¹⁴⁹

¹⁴⁶ GYARMATI 1995: 77; SZERENCSES 2000: 553. Vö. HUBAI–TOMBOR 1991.

¹⁴⁷ KOROM 1981: 403; BALOGH 1988: 25.

¹⁴⁸ FÖLDESI 2009: 206. Még a magyar kommunisták is a „mi kegyetlen nyomásunkra” fogtak hozzá a földreform elindításához – írta Vorosilov, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság vezetője 1945 tavaszán feleségének. Lásd KUN 1997.

¹⁴⁹ SZAKÁCS 1998: 287; HONVÁRI 2013: 98; GYARMATHY 1996: 64.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány megbízatása 1945. november 15-én szűnt meg, amikor az új Nemzetgyűlés megválasztását követően megalkult az új koalíciós kormány a kisgazdapárti Tildy Zoltán vezetésével.

1945. november 4-én tartották meg a nemzetgyűlési választásokat, amelyeket a Független Kisgazdapárt nyert meg fölényesen (57%). A Szociáldemokrata Párt 17,4%-ot, a Magyar Kommunista Párt 16,9%-ot, a Nemzeti Parasztpárt 6,8%-ot szerzett. Ennek ellenére szovjet nyomásra koalíciós kormány alakult, amelynek összetétele nem tükrözhetette a választási eredményeket.¹⁵⁰ Bár a miniszterelnököt a kisgazdák adhatták, a tárcákat fele-fele arányban osztották szét. A kommunisták a belügyminisztérium mellett megszerezték a közlekedésügyet is. Ezzel a közlekedést, a postát, a politika és a gazdaság ütüörét ellenőrzésük alá tudták vonni. Propagandacélokból szerezték meg a Népjóléti Minisztériumot. Három tárcát a kommunistákkal együttműködő szociáldemokraták kaptak (ipar, igazságügy, kereskedelem). A Kisgazdapártnak a földművelésügyet és az akkori körülmények között különösebb jelentőséggel nem bíró hadügyet, a külügyet, az inflációs válsággal küszködő pénzügyet, a beszolgáltatásért és a szovjet hadsereg ellátásáért is felelős, ezért meglehetősen népszerűtlen közellátási tárcát, a rendkívüli nehézségeket okozó újjáépítési tárcát, valamint a hirtelenjében kreált, de jelentőséggel nem bíró tájékoztatásügyet kapták. A Parasztpárt meg kellett hogy elégedjen a kultusztárcával. A Nemzetgyűlésben pedig egy rendkívül furcsa, a demokrácia alapelveivel ellentétes helyzet alakult ki. Mindegyik párt tagja lett a kormánykoalíciónak, így nem maradt ellenzék. A kisgazda vezetésű kormány pozícióit azzal is gyengítették, hogy jelentős hatásköröket elvonva létrehozták a Gazdasági Főtanácsot, amelynek elnöke a miniszterelnök volt, tagjai koalíciós alapon az iparügyi és a közlekedésügyi miniszter. A gyakorlati irányítást azonban főtitkári rangban a kommunista Vas Zoltán végezte. Ez a gazdasági csúcsszerv a II. világháború utáni nehéz gazdasági helyzetben a kötött gazdálkodási rendszer bevezetésének eszközeivel, a kormánytól független rendeletalkotási jogkörrel felruházva hatáskörét kiterjesztette az egész gazdaságra: a nyersanyagtermelés, az energia- és élelmiszer-ellátás, a pénzgazdálkodás, az export-import szabályozása és a háborús jóvátétel területén hozott kormány szintű döntéseket.¹⁵¹

¹⁵⁰ BALOGH 1994: 220–221.

¹⁵¹ HONVÁRI 2000: 457.

A kommunistákat először sokkhatásként érte a választásokon való gyenge szereplésük, hiszen előzőleg Rákosi Mátyás Moszkvába írt jelentéseiben fényes győzelemről vizionált. Azonban hamarosan taktikát váltottak. Egyre kegyetlenebb módszerekkel kezdték alkalmazni az úgynevezett szalámitaktikát. Egymás után börtönözték be vagy üldözték el az országból a velük együttműködni nem akaró politikusokat, feloszlatták, betiltották a különböző egyesületeket, pártokat. Két-három év alatt teljes mértékben felszámolták a szabadságjogokat. A gazdasági élet mind nagyobb volumenét vonták az államosításnak nevezett jogtalan vagyonelkobzással közvetlen kézi vezérlésük alá. A magántulajdonuktól megfosztott lakosok kiszolgáltatott állami alkalmazottak lettek. Közben a politikai rendőrség irányítása mellett tízezrével bonyolították le a koncepciók pereket, születtek tömegével a halálos ítéletek, szabadságvesztést kimondó ítéletek vagy az internálást elrendelő rendőrségi határozatok. Az abszolút többségben lévő kisgazda kormánytagok és képviselők folyamatos utóvédharcot folytató ellenzéki szerepre kényszerültek.¹⁵²

A szalámi első szeleteként a legitimistákat szorították ki a politikai közéletből. A Magyar Kommunista Párt kezdeményezésére a Nemzetgyűlés 1946. január 31-én törvényt hozott Magyarország államformájáról, amely ezentúl köztársaság lett, élén a rendkívül korlátozott jogkörű köztársasági elnökkel. A köztársaságot február 1-jén hirdették ki. Államfővé Tildy Zoltánt választották, helyére pedig Nagy Ferencet, az FKGP elnökét választották meg miniszterelnöknek.¹⁵³

A következő évben egy meglehetősen jelentéktelen politikai szerveződés, az úgynevezett Magyar Közösség „leleplezése” ürügyén az Államvédelmi Osztály kínzással kikényszerített vallomások alapján 1947 februárjában letartóztatott több, a kisgazda centrumhoz tartozó parlamenti képviselőt, majd a szovjet katonai rendészet február 25-én őrizetbe vette és elhurcolta Magyarországról a Kisgazdapárt főtítkárát, Kovács Bélát. Május 30-án a Svájcban tartózkodó Nagy Ferenc miniszterelnököt lemondásra kényszerítették – azzal fenyegették, hogy hazatérése esetén az „összeesküvésben való részvételért” felelősségre vonják. Egyidejűleg a Nemzetgyűlés elnöke, Varga Béla is az emigrációt választotta. A Kisgazdapárt gyakorlatilag szétesett, a kormányfői posztra a kommunistákkal együttműködő Dinnyés Lajos került.¹⁵⁴

¹⁵² PALASIK 2017.

¹⁵³ HORVÁTH 2017a: 7.

¹⁵⁴ CSICSERY-RONAY – CSERENYEY 1998: 46.

Sulyok Dezső képviselő a magyar parlamentben 1947. július 1-jén a Kommunista Párt vezetőinek címezve így összegezte a történeteket: „Abban különbözünk el egymástól teljesen és összeegyeztethetetlenül, hogy mi az egyéni szabadság alapján felépülő demokráciának, önök pedig a totális gazdasági és állami rendszeren alapuló rabszolgaságnak hívei.” A közbekiabálások olyan mértéket öltöttek, hogy Sulyok kijelentette: „Ezek után a magyar parlamentben a szólásszabadságot megszüntnek tekintem, és a szótól elállok.”¹⁵⁵ Ezután Sulyok elhagyta az üléstermet, és a letartóztatása előtt külföldre emigrált.¹⁵⁶

A szálamitaktika miatt szétszilálódott Nemzetgyűlést a köztársasági elnök feloszlatta, és 1947. augusztus 31-re új választásokat írt ki. A Kommunista Párt a Belügyminisztérium révén, többféle módon is meghamisította az eredményeket. Ezek közül a legnagyobb mérvű csalást egyrésről azzal követték el, hogy a választói névjegyzékből mintegy félmillió jobboldali szavazót kihúztak, ők nem tudtak élni választói jogosultságukkal. Másrésről körülbelül 300 ezer kékcédulát kiosztottak a kommunista aktivistáknak, akik ezekkel végigjárva a szavazóköroket tucatjával voksoltak le a Kommunista Pártra.

A győztes a Magyar Kommunista Párt lett 22%-kal. A második legtöbb szavazatot a Demokrata Néppárt szerezte 16%-kal, a Független Kisgazdapártnak 15%, a Szociáldemokrata Pártnak 15%, a Magyar Függetlenségi Pártnak 13%, a Nemzeti Parasztpártnak 8%, a Független Magyar Demokrata Pártnak 5% jutott. A kisgazdák és utódpartjaik még így is 54,5%-ot értek a választásokon, vagyis a polgári oldalra még 1947-ben is többen szavaztak, mégis, a szálamitaktika révén a kommunisták vezette baloldali partok akarata érvényesült.¹⁵⁷

A Kommunista Párt ezután sorra szüntette meg az egyes partokat. Először az ellenzéki partok kerültek sorra, majd 1948-ban bekebelezték a Szociáldemokrata Partot, és létrehozták a Magyar Dolgozók Partját. Ennek a folyamatnak az eredményeként csak egyetlen part, a kommunista állampart maradhatott meg. Az 1949-es választások már nem is okozhattak problémát, hiszen már csak egyetlen partlistára lehetett voksolni.

¹⁵⁵ *Nemzetgyűlési Napló*, 1947. július 1. 290.

¹⁵⁶ SZERENCSES 2009.

¹⁵⁷ SZERENCSES 1992: 7; FÖLDESI–SZERENCSES 2001: 9; FEITL 2016: 209.

A totális diktatúra (1949–1990)¹⁵⁸

A totális diktatúra meghatározásánál először is tisztáznunk kell, hogy egy önálló és jogilag végleges közjogi rendről van szó, nem pedig egy kivételes állapotról, amelyet az alkotmány rendelkezései értelmében meghatározott feltételek mellett csak háború vagy valamilyen rendkívüli helyzet esetén vezetnek be, s amint ez a rendkívüli helyzet megszűnik, visszaállítják az alkotmányos rendet.¹⁵⁹ Ezzel szemben tehát a totális diktatúra új, önálló közjogi kategória, amelyben – a Szovjetunióban 70 éves, Magyarországon 40 éves regnálása alatt – semmi olyan immanens mozgástendenciát nem tapasztalhattunk, amely a fennálló rendszer gyökeres megváltoztatására utalt volna.¹⁶⁰ A totális diktatúra egyébként is megreformálhatatlan, zárt rendszer. Ezt jól bizonyítják az erre irányuló elvetélt kísérletek.¹⁶¹ A reformok következetes elutasítása nem politikai tévedés volt, hanem a rendszer logikájából következett.¹⁶²

Egy szűk hatalmi elit a modern, 20. századi igazgatási technika alkalmazása révén tudta kialakítani a totális diktatúrát. A társadalmi uralom olyan formája jött létre, amely semmilyen korlátozást nem tűrt el, az élet minden területét ellenőrzése és irányítása alá akarta vonni.¹⁶³

A totális diktatúra legfontosabb elemei

A hatalomgyakorlás a politikai rendszer minden szférájában nyers, kendőzetlen és kontrollálhatatlan diktatórikus kormányzásban jelent meg. Ez a kizárólagosság szükségképpen a társadalom autonóm politikai mozgástereinek teljes kiiktatásához vezetett, amelyet úgy tudtak elérni, hogy

¹⁵⁸ Ez a fejezet elsősorban Bihari Mihály és Zbigniew Brzezinski kutatási eredményeire épül. Lásd BIHARI 2005: 91; FRIEDRICH–BRZEZINSKI 1956.

¹⁵⁹ BUZA 1936: 11–12.

¹⁶⁰ Nagy Imre 1953-as kormányprogramja vagy az 1968-as gazdasági reformok a rendszer lényegét nem érintették.

¹⁶¹ VAJDA 1989: 15.

¹⁶² Ezért került sor 1968-ban Csehszlovákia megszállására. Brezsnyev és tanácsadói jól tudták, hogy csak a sajtószabadság engedélyezése milyen beláthatatlan következményekkel járna rájuk nézve.

¹⁶³ A kommunista párttagok kötelezettségeinek felsorolásánál is megtaláljuk ezt az elvet: „[...] az osztályharcban nincs légüres tér. Ahol nem tör előre a szocializmus, oda behatolnak a kapitalizmus erői. Ahol nem hajtják végre a párthatározatokat, ott teret nyitnak az ellenségnek.” Lásd PATKÓ 1953: 165.

az uralomgyakorlás technikáját leegyszerűsítették. A hatalommegosztás elvét tagadva a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalmat egy kézben összpontosították, és egy hierarchikus, rendkívül centralizált államszervezetet építettek ki, amelyet az állampárt irányított és ellenőrzött. Így az egyes állam- és pártfunkciók összefonódtak.

A központi hatalom az élet minden, még a korábban a politikától távol eső részét is irányítani kívánta.¹⁶⁴ A politika, a gazdaság, a társadalom, a kultúra vonatkozásában minden kérdést egy szűk elit döntött el, amelynek élén egy korlátlan hatalommal bíró diktátor, a „főtitkár” állt.¹⁶⁵ A Szovjetunió Kommunista Pártja XVII. kongresszusán (1934. január 16. – február 10.) a főtitkárt már nem is választották.¹⁶⁶

A bolsevik típusú párt, élén a főtitkárral (első titkárral),¹⁶⁷ a hatalomkoncentráció és a totális diktatúra biztosítékeként működő szervezet lett. A párt – mint államilag tételezett jogszabályok felett álló testület – az egész államszervezetet, illetve a társadalom minden szféráját ellenőrzése és irányítása alatt tartotta.¹⁶⁸

A társadalom, az állam, de még a párt feletti totális ellenőrzést is egy terrorisztikus eszközöket is alkalmazó titkosrendőrség gyakorolta, amely a tényleges ellenségen túl a potenciális és önkényesen kiválasztott ellenfeleket is likvidálta. A totális diktatúrában a félelem pszichózisa a hatalomkoncentráció fenntartója és újratermelője. A politikát kriminalizálták, és bárkit bármilyen ürüggyel (még a legfelsőbb vezetők közül is) felelősségre lehetett vonni, akár halálra is lehetett ítélni.¹⁶⁹ A társadalom

¹⁶⁴ A szovjet típusú diktatúra még az öltözködést és a hajviseletet, a divatot is megpróbálta irányítása alá vonni.

¹⁶⁵ Ebben a kérdésben is Leninre hivatkoztak: „A szovjet szocialista centralizmus egyáltalán nem mond ellent az egyszemélyi uralom és diktatúra elvének, mivel az osztály akaratát időnként olyan diktátor valósítja meg, aki egyedül többet tehet, és nagyobb szükség van rá.” Idézi HELLER–NYEKRICHS 2003: 150.

¹⁶⁶ Jellemző Sztálin egyszemélyi vezetésére és terrorjára, hogy a Szovjetunió Kommunista Pártja XVII. kongresszusán megválasztott Központi Bizottság 71 tagja és 68 póttagja közül 98-an erőszakos halállal haltak meg. A kongresszuson 1225 szavazati és 711 tanácskozási joggal részt vett küldött közül 1108 szintén a terror áldozata lett. Lásd TAKÁCS 1992: 81.

¹⁶⁷ A diktatúrákra jellemző, hogy nincs előre kidolgozott szabályzatuk a főtitkári/első titkári tisztség betöltésére. Ráadásul a kommunista vezetők mindig is igyekeztek megszabadulni a vetélytársaiktól. Sztálin haláláig egyszerűen likvidálták őket. A későbbiekben már megelégedtek azzal, hogy leváltották a „trónkövetelőket.” KENÉZ 2008: 259.

¹⁶⁸ Lásd az állampárttól szóló fejezetet.

¹⁶⁹ A Szovjetunióban a politikai rendőrség három egymást követő vezetőjét, G. G. Jagodát, Ny. I. Jezsovot, L. P. Beriját főbe lőtték. Sztálin kivégeztette szinte a teljes pártvezetést Buharintól

totális ellenőrzése minden területre kiterjedt. Még 1988-ban is ellenőrizték az írógépeket. Írásmintákat gyűjtöttek. Csak engedéllyel lehetett sokszorosító eszközöket, illetve nagyobb mennyiségű papírt vásárolni.

Az uralkodó elit irányította szinte minden részletre kiterjedően a gazdaságot, a termelést és az elosztást. Az úgynevezett nómenklatúra lett a kiváltságos osztály. A történelem során nem volt még egy uralmi rendszer, amely az anyagi juttatások és a szankciók ilyen széles körű rendszerét alkalmazta volna. A szovjet típusú diktatúra vezetői úgy működtek, hogy tudatában voltak annak, hogy törvénytelen módszerekkel irányítanak egy leigázott országot.¹⁷⁰

Az uralkodó elit rendelkezett a hír és az információ monopóliumával. Kezében tartotta a tömegkommunikációt és a propagandát.

A többnyire marxizmus–leninizmusnak nevezett ideológiát mint egyfajta „államvallást” kényszerítették rá a lakosságra.¹⁷¹ Az óvodától az egyetemig, a felnőttoktatástól a médiáig mindenhol a hivatalos tanokat sulykolták az emberek fejébe, mint olyan tanokat, amelyek minden kérdésre választ adnak, és egyben megoldják az emberiség problémáit. Azt állították, hogy a kommunista párt a „proletariátus élcsapata”, és hogy a kommunista (szocialista) rendszer Marx és Lenin elképzelései szerint építi fel a „tökéletes társadalmat”, ahol mindenki „szükségeit” szerint fog hozzájutni a földi javakhoz. Valójában sohasem a proletariátus, hanem a pártelit gyakorolta a hatalmat. Még ha el is hinnénk, hogy a párt vezetői a proletariátus érdekében kormányoztak, az is csak olyan mitológiai formában történhetett volna, mint ahogy „XIV. Lajos közvetítésével Isten uralkodott” Franciaországban.

A totális diktatúra nemcsak terrorizálta a társadalmat, hanem megpróbálta a saját érdekeinek megfelelően átalakítani. A lakosságot militarizálták¹⁷² és atomizálták. Marx szerint a kapitalista társadalomra jellemző

Zinovjevig. Magyarországon különösen a belügyminiszterek voltak veszélyeztetettek. Rajk Lászlót kivégezték, Kádár János életfogytiglani szabadságvesztést kapott. Zöld Sándor nem várta meg, amíg letartóztatják, inkább öngyilkos lett. Rákosi Mátyást a Szovjetunióba internálták.

¹⁷⁰ NYÍRÓ 1990; HUSZÁR 2007; GYARMATI 1991.

¹⁷¹ Leszek Kolakowski szerint „egyetlen modern társadalom sem létezhet valamilyen legitimáció nélkül. És ez a legitimáció egy totalitárius társadalomban csak ideológiai természetű lehet. A totális társadalmak és a totális ideológia egymást feltételezi.” Idézi SCHMIDT 2008: 12–13.

¹⁷² Sztálin csizmában és félkatonai ruhában járt. A pártvezetés ebben is utánozta a vezért. A pártot Sztálin egyébként is a hadsereghez hasonlította: „Pártunk, ha a vezetőség felépítésére gondolok, a legfelső szinten körülbelül 3000–4000 vezetőből áll. Ők úgyszólván pártunk karát képezik. Ehhez jön még középső szinten 30 000–40 000 vezető, ők képezik a párt tisztjeiből álló had-

az elidegenedés. Valójában a szocialista társadalomban szigetelték el egymástól az embereket, hiszen minden horizontális kapcsolatrendszer felszámoltak. Azt sugallták az embereknek, hogy jelentéktelen csavarjai egy gépezetnek. Minden önálló kezdeményezést, önszerveződést, a társadalom védelmi reflexeit betiltották. (A Büntető törvénykönyvben még a jogos önvédelmet is korlátozták.) Meg akarták semmisíteni a társadalom szerves, alulról fölfelé való szerződését, önálló létét, a civil társadalmat. Ezért megpróbálták felszámolni az egyházakat, a vallásosságot. Betiltották a pártokat, egyesületeket, a civil mozgalmakat és szervezeteket. Igyekeztek meggyengíteni a családot, gyengíteni a tradíciókat, a régi szokásokat, a szülőföldre való kötődést, a nemzeti érzést. Minden állampolgártól feltétlen engedelmességet követeltek. Megpróbálták létrehozni egy új embertípust, a „homo szovjetikuszt.”

Mindezekből következett, hogy a szovjet típusú diktatúra 70 éve alatt nem volt képes emberhez méltó társadalmi körülményeket teremteni. Az egyént gúzsba kötötték, szinte börtönbe zárták. Otthonában, a munkahelyén, az iskolában, de még a magánéletében is korlátok vették körül. Nem lehetett szabad. A hatóságok, illetve „önkéntes” segítők folyamatosan szemmel tartották, ellenőrizték. A különböző intenzitással, de folyamatosan alkalmazott terror nemcsak erkölcstelen, hanem rendkívül káros is volt. Felbecsülhetetlen veszteséget okozott az emberéletek és a lakosság életszínvonala vonatkozásában is.¹⁷³ Arra nézve, hogy ez a rendszer milyen hatást gyakorolt az egyéni kezdeményezőképessegre, elég csak az Egyesült Államok elnöke szakértőjének, Zbigniew Brzezinskinek¹⁷⁴ a véleményére hivatkozni, aki szerint a hatalmas Szovjetunió 74 éves fennállása alatt nem produkált egyetlen találmányt sem (talán a hadi-

testet. Ezután a párt alsó parancsnoki állománya következik, mintegy 100 000-150 000 fő. Ők bizonyos fokig pártunk altisztjei.” Lásd *Pravda*, 1937. március 27. A szocialista országok tartották fenn a legnagyobb hadsereget, költöttek a legtöbb pénzt fegyverekre, alkalmazták az általános hadkötelezettséget. Emellett számos félkatonai vagy katonai szolgálatra előkészítő szervezetet, mozgalmat működtettek (például a Munkára, harcra kész [MHK], kisdobos-, úttörőmozgalom, Ifjú Gárda, munkásőrség). A társadalom militarizálásának rendelték alá az oktatást is (külön tantárgy lett a honvédelmi oktatás). A Szovjetunióban az 1940-es évektől több ágazat dolgozóinak is előírták az egyenruha kötelező viselését. Többek között a jogászoknak, a diplomatáknak, a traktorállomások irodistáinak. Az iskolákban is, miután megszüntették a koedukált oktatást, előírták az egyenruha viselését. Lásd KUN 2012: 284.

¹⁷³ RAYFIELD 2011: 279.

¹⁷⁴ Zbigniew Brzezinski (1928–2017): lengyel származású amerikai politológus, egyetemi tanár. Lásd GATI 2014. Magyarul megjelent műve: BRZEZINSKI 1982.

technika terén történt néhány újítás), amely a világpiacon versenyképes lett volna.

A szocialista alkotmány (1949. évi XX. törvény)

Magyarország a II. világháborúig Európa egyik legjelentősebb közjogi hagyományokkal rendelkező országa volt.¹⁷⁵ A magyar történeti alkotmány szerves fejlődését akasztotta meg, illetve terelte kényszerpályára az 1949. évi XX. törvény a Magyar Népköztársaság alkotmányáról, amely az 1936-os úgynevezett sztálini alkotmányt tekintette példaképének (gyakorlatilag azt másolta), és nagyon hasonlított a többi európai szocialista ország alkotmányához, leginkább Lengyelország 1952. július 22-i, Románia 1952. szeptember 24-i és a Német Demokratikus Köztársaság 1968. április 6-i alaptörvényéhez.¹⁷⁶

Magyarországon az 1949. évi választások után, május 27-én hivatalosan a kormány hozta létre az alkotmányt elkészítő bizottságot (290/1949. Korm. határozat), amely valójában két tagból állt: Beér János és Szabó Imre. Kovács István visszaemlékezése szerint: „a bizottsági üléseken, de főként az azokat előkészítő személyes jellegű konzultációk és referátumok során az illetékeseket egyáltalán nem érdekelte az egyes fejezetek politikai vagy szakmai indoklása. Részletes tájékoztatást kértek viszont minden olyan kérdésről, ahol a tervezet eltért a szovjet alkotmány szövegétől.”¹⁷⁷ A sztálini alkotmánytól való eltérés ennek megfelelően csak néhány helyen található. Az 53. § úgy született, hogy Gerő Ernő berendelte irodájába az alkotmány szerkesztőit, majd legépelte az általa kitalált új passzust: „A Magyar Népköztársaság hathatósan támogatja a dolgozó nép ügyét szolgáló tudományos munkát, valamint a nép életét, harcait, a valóságot ábrázoló, a nép győzelmét hirdető művészetet, s minden rendelkezésre álló eszközzel elősegíti a néphez hű értelmiség

¹⁷⁵ HORVÁTH 2014: 23.

¹⁷⁶ Előzményként még megemlíthető a Jugoszláv Népköztársaság 1946. január 31-i, az Albán Népköztársaság 1946. március 14-i, a Bolgár Népköztársaság 1947. december 4-i, a Román Népköztársaság 1948. április 13-i, a Csehszlovák Köztársaság 1948. május 9-i, a Német Demokratikus Köztársaság 1949. május 30-i alkotmányai. Olyan országok is sztálinista alkotmányt kaptak, amelyek teljesen eltérő jogi hagyományokkal rendelkeztek: a Mongol Népköztársaság 1940. évi és a Vietnámi Demokratikus Köztársaság 1959. december 31-i alkotmányai.

¹⁷⁷ KOVÁCS 1989: 12.

kifejlődését.”¹⁷⁸ A másik apró eltérés a sztálini alkotmány 12. cikkének utolsó mondatrészéhez képest történt. Az eredeti szövegben ugyanis az „aki nem dolgozik, ne is egyék” elvre hivatkoztak. Magyarországon azonban 1949-ben még mindenki tudta, hogy ez a mondat Pál apostolnak a *thesszalonikaiakhoz* írt 2. leveléből származik. Természetesen Buharinék egy másik levélből idéztek, amelyet Lenin írt a petrográdi munkásoknak.¹⁷⁹ A magyar szerkesztők azonban bátorkodtak egy teljesen új paragrafust megfogalmazni: „A dolgozók munkájukkal, munkaversenyben való részvételükkel, a munkafegyelem fokozásával és a munkamódszerek¹⁸⁰ tökéletesítésével a szocialista építés ügyét szolgálják” [9. § (3) bekezdés].¹⁸¹

A tervezetet elvileg 1949. augusztus 5-én tették közzé,¹⁸² majd öt nap alatt sikerült lebonyolítani az országos vitát,¹⁸³ ezért a törvényjavaslat már 10-én megérkezett a Parlamentbe, ahol 12-én bizottsági tárgyalások következtek. Augusztus 18-án, Rákosi Mátyás előterjesztésére¹⁸⁴ egyhangú lelkesedéssel elfogadták.¹⁸⁵ A diktatúrában a jogszabályok megalkotása és elfogadása mindig olajozottan történik. Jelen esetben

¹⁷⁸ GELLÉRT KIS 1987.

¹⁷⁹ LENIN 1971: 394. Leninnek tetszetett ez a mondas, hiszen máshol is leírta: „Minden nagy fogyasztási központban sok felesleges embert, hozzánk dörgölődő hivatalnokokat, álcázott burzsujoikat és spekulánsokat stb. etetünk. Rendszeresen nyakon kell csípni az ilyen felesleges fogyasztókat, akik áthágják ezt az alaptörvényt: aki nem dolgozik, ne is egyék.” Lásd LENIN 1972: 421. Karev szerint ezt az elvet Lenin a szocializmus legfőbb érvének tartotta. Lásd KAREV 1962: 68.

¹⁸⁰ Véletlen elszólás: nem a technikát kell fejleszteni, hanem a munkamódszereket. Ez lesz majd a sztahanovista mozgalom.

¹⁸¹ A lengyel alkotmány elkészítéséhez Sztálin közvetlen utasításokat adott, és több mint ötven helyen módosította a tervezetet. Például a „magántulajdon” szót „személyes”-re változtatta, ami később sok gondot okozott a lengyel jogászoknak. Lásd PERSAK 1998: 27.

¹⁸² Valójában a *Szabad Nép* 1949. augusztus 7-én, vasárnap tette közzé az Alkotmánytervezet szövegét a 2–3. oldalon.

¹⁸³ A *Szabad Nép* augusztus 10-én közzétette a Rákosi Mátyás címére érkezett „olvasói” leveleket, táviratokat. A szerkesztő kommentárja: „Van azután valami, ami egyetlen megnyilatkozásból sem hiányzik: annak tudata, hogy ez az alkotmány is, mint minden eddigi eredményünk, a felszabadulás, tehát a Szovjet Hadsereg győzelmeinek és a Szovjetunió segítségével jött létre. Mindegyik üzemből a hála szavai szólnak a nagy felszabadító felé, mert ehhez az alkotásunkhoz is, mint minden eddigihez mintaképet adott: a sztálini alkotmány.” Lásd *Szabad nép*, 1949. augusztus 10. 3.

¹⁸⁴ Rákosi Mátyásnak érdekes képzavart sikerült összehoznia az előadói beszédében: „Az Alkotmány új biztosítéka lesz annak, hogy a mi szavunkra építeni lehet, mint a kősziklára.” Lásd *Országgyűlési Napló*, 1949. I. kötet (1949. június 8. – 1949. december 22.). 175. Vajon tudta-e, hogy ez a hasonlat honnan származik?

¹⁸⁵ ÁDÁM 1990: 34.

azért is kellett sietni, hogy az alkotmány 20-án életbe léphessen, mert így ettől kezdve – egészen 1990-ig – ezen a napon nem Szent Istvánt és az államalapítást, hanem a sztálini alkotmányt ünnepelték.

Az 1949. évi XX. törvény, a Magyar Népköztársaság alkotmánya a propaganda nagymestereinek számító szovjet politikusok által alkotott 1936-os szovjet alkotmány után szinte „Patyomkin-alkotmánynak”, vagy fiktív alkotmánynak minősíthető. Úgyszólván az alkotmányok egyetlen rendelkezése sem érvényesült a gyakorlatban. A legtöbb esetben egy „íratlan” autoritárius gyakorlat volt a meghatározó. Az uralkodó elit ténylegesen az alkotmányosság bármely jele nélkül működött.

A fiktív alkotmány jelentős része inkább politikai, mint jogi dokumentum. Lenin szavaival: „a jogszabállyal való agitáció eszköze.”¹⁸⁶ Nagymértékben hasonlított Sztálin műveihez, amelyek közül elsőként *A leninizmus kérdései* című brosúra jelent meg Magyarországon. Káté, kérdés-felelet szerkezetű próza, amely nem bizonyít, hanem kinyilatkoztat. Összemosza a jelent és a jövőt. Politikai programot bújtat alkotmányjogi köntösbe. Kitűzött célokat fogalmaz meg. Fordított „historizáció” a jelen igazolására. A korszak két vezető jogásza, Szabó Imre és Kovács István is elismerte, hogy ez az alkotmány „[...] elsősorban politikai jellegű okmány, amely végső fokon a politikai viszonyokat fejezi ki magatartási szabályok alakjaiban”.¹⁸⁷

Különösen vonatkozik ez a preambulumra. Az első szocialista (bolgár, román és jugoszláv) alkotmányok nem tartalmaztak preambulumot. Ezzel szemben preambulummal kezdődött az 1946-os vietnámi, majd a csehszlovák alaptörvény és a Német Demokratikus Köztársaság alkotmánya. Az ünnepélyes bevezető rész 1949 után szinte mindegyik szocialista alkotmányban megtalálható, sőt egyre nagyobb szerepet kapott. Az 1954. évi kínai alkotmány is a preambulumban szabályozta a párt vezető szerepét.¹⁸⁸

Az 1949. évi XX. törvény preambuluma¹⁸⁹ szakított közjogi hagyományainkkal, és semmibe vette korábbi alkotmányfejlődésünket, történelmünket, kultúránkat. Rákosi Mátyás az alkotmány előterjesztőjeként

¹⁸⁶ BIHARI 1973: 58.

¹⁸⁷ SZABÓ 1966: 16; KOVÁCS 1962: 342.

¹⁸⁸ KOVÁCS 1982; *Az Albán Népköztársaság alkotmánya 1949; A Bulgár Népköztársaság alkotmánya 1949; A Lengyel Köztársaság alkotmánya 1949; A Csehszlovák Köztársaság alkotmánya 1949; A Román Népköztársaság alkotmánya 1949; A Lengyel Népköztársaság alkotmánya 1952; A Román Népköztársaság alkotmánya 1952; ZHOU-LIU-MAO 1954; KOVÁCS 1985.*

¹⁸⁹ VARGA 1970: 249.

1949. augusztus 17-én ezt az Országgyűlésben így indokolta: „A magyar népnek eddig nem volt alkotmánya. Amit általánosságban annak neveztek, az különböző jogszokások és jogalkotások gyűjteménye volt. Az előkészítő bizottság az alkotmánytervezet kidolgozásánál a sztálini tanításnak megfelelően arra törekedett, hogy a meglévőt rögzítse le.”¹⁹⁰ A múltat végképp eltörölni szándékozó jogalkotóknak köszönhetően az 1949-es alkotmány szerint a magyar történelem 1945-tel kezdődött, amikor „[a] nagy Szovjetunió fegyveres ereje felszabadította országunkat a német fasiszták igája alól”. A magyar történelmi múltból egyedül a Tanácsköztársaságra utaltak.¹⁹¹ A múlt tagadásaként irracionális módon akarták eltüntetni az emberiség történelmi tapasztalatait.

Jellemző a szerkesztők szervilizmusára, hogy a preambulumban a Szovjetunió háromszor is szerepel, vagyis átlagosan négysoronként említik meg.

A preambulumban és az alkotmány szinte mindegyik fejezetében találunk úgynevezett *new speak* kifejezést, amely a valódi célok és szándékok elleplezésére szolgált. Ilyen például az alkotmány bevezetésének azon mondata is, amely kinyilvánítja: „[...] a Szovjetunióra támaszkodva népünk megkezdte a szocializmus alapjainak lerakását, s országunk a népi demokrácia útján halad előre a szocializmus felé.” A „népi demokrácia” kifejezés pleonazmus, azaz szószaporítás, vagyis azonos jelentésű és ezért felesleges szavak, kifejezések halmozása. Sztálin találta ki, és a kommunista vezetők, így Rákosi Mátyás is ezt a fogalmat vette át.¹⁹² A népi demokrácia elméletét Lukács György dolgozta ki.¹⁹³ Így került be az alkotmányunkba is. Eszerint: „A népi demokrácia olyan állam, amelynek segítségével a Szovjetunió eredményeként és a Szovjetunióra támaszkodva a dolgozó nép a munkásosztály vezetésével halad a kapitalizmusból a szocializmus felé. A népi demokrácia funkciójára nézve proletárdiktatúra szovjet forma nélkül.”¹⁹⁴

Az ilyen módon hivatalossá vált fogalom Földesi Tamás tanúsága szerint a II. világháború utáni marxista politikai irodalom leggyakrabban használt kategóriája lett. A Szovjetunió Kommunista Pártjának XXII. kongresszusa (1961. október 17–31.), a kommunista és munkás-

¹⁹⁰ *Országgyűlési Napló*, 1949. I. kötet (1949. június 8. – 1949. december 22.). 168.

¹⁹¹ APOR 2005: 3.

¹⁹² KOGELFRANZ 1990: 15–16.

¹⁹³ GIMES 1948; LUDZ 1972: 545.

¹⁹⁴ RÁKOSI 1949: 3; 1952: 263, 359.

pártok 1960. évi nyilatkozata és a Szovjetunió Kommunista Pártjának programtervezete is ezzel a terminológiával tárgyalta a szocialista országok történetét.¹⁹⁵

A jogszabályi részben tudatosan törekedtek a kerettörvényi szabályozásra, joghézagokat hagytak, illetve nem definiálható fogalmakat alkalmaztak, hogy ezzel is teljesen szabad kezet adjanak a hatóságoknak: „A Magyar Népköztársaságban a termelési eszközök zöme társadalmi tulajdonként az állam, a közületek vagy a szövetkezetek tulajdonában van” [4. § (1) bekezdés]. Kérdés, hogy mi a termelőeszköz jogi definíciója, illetve mi tartozik a „zöm”-be?

A valódi normaszövegek a valóságban sohasem teljesültek. Például ilyen az alkotmány 10. § (1) bekezdése („A Magyar Népköztársaság legfelsőbb államhatalmi szerve az országgyűlés”) vagy a VIII. fejezetben a sajtószabadság és a gyűlekezési jog szabályai.

Az Alkotmány 70. § (2) bekezdése ugyan intézkedett arról, hogy „[a] minisztertanács köteles az Alkotmány végrehajtásához szükséges törvényeket az Országgyűlés elé terjeszteni”, azonban a határidőre nem történt intézkedés. Az alkotmányban deklarált jogintézményeket később sem szabályozták konkrét törvényekkel (például a népszavazást [20. §]),¹⁹⁶ vagy a konkrét szabályozás alkotmányellenesen korlátozta a szépen hangzó elveket (egyesülés jog, az egyesületekről szóló törvényerejű rendeletek, sajtótörvény).

Minden alkotmánnyal szemben általános követelmény, hogy az állam hatalmát korlátozza, és biztosítsa a polgárok számára az alapvető jogokat.¹⁹⁷ A szocialista alkotmány és alkotmányjog ezzel szemben az egységes államhatalom koncepciójából indult ki, s egyben tagadta a hatalmi ágak elválasztásának, illetve a „fékeknek és ellensúlyoknak” az elvét. (Szimbolikus lépésként a kormány beköltözött a Parlamentbe, a Kúria épületébe pedig a Munkásmozgalmi Intézet.) Pedig *Az emberi és polgári jogok egyetemes nyilatkozata* (1789) óta szinte közhelynek számított az a követelmény, amely szerint: „Az a társadalom, amely nem biztosítja a jogok védelmét, sem a hatalmak elválasztásáról nem intézke-

¹⁹⁵ FÖLDESI 1962: 80.

¹⁹⁶ Amikor az 1985–1990 között ülésező országgyűlésen a bős–nagygyarosi vízlépcső vitája közben felmerült a népszavazás kérdése, Kulcsár Kálmán igazságügyi miniszternek el kellett ismernie, hogy bár az alkotmány szabályozza, de végrehajtási törvény hiányában nem tudnának népszavazást elrendelni.

¹⁹⁷ KUKORELLI 1994: 19.

dik, nem rendelkezik alkotmánnyal.”¹⁹⁸ Ezzel szemben Jakov Mihajlovics Szverdllov magyarázata szerint: „Nagyon helyes, hogy nálunk a törvényhozó és a végrehajtó hatalom nincs elválasztva, mint Nyugaton. Így minden problémát gyorsan meg lehet oldani.”¹⁹⁹

Nem foglalkoztak az egyéb, alkotmányt biztosító intézményekkel sem. Még a gondolatát is azzal az indokkal utasították el, hogy a „nép hatalmát” nem szükséges korlátozni. Ezért 1945 és 1950 között leépítették a Közigazgatási Bíróságot. Első lépésként a Magyar Kommunista Párt instrukciói alapján összeállított, a nemzetgyűlési választásokról szóló 1945. évi VIII. törvény elvonta a Közigazgatási Bíróság hatásköréből a választási bíráskodást. A kommunisták pontosan tudták, hogy ezt miért teszik. Már ekkor tudták, hogy csalni fognak a választásokon.

Ezért 1950-től kezdve nem működhetett tovább a Közigazgatási Bíróság (1949. évi II. törvény a közigazgatási bíróság megszüntetéséről; 4080/1949. Korm. rendelet a közigazgatási bíróság megszüntetéséről szóló 1949. II. törvénycikk hatálybaléptetése és végrehajtása, valamint a pénzügyi, illetményügyi és hatásköri döntőbizottságokra vonatkozó szabályok megállapítása tárgyában).²⁰⁰ Elnökét, Csorba Jánost pedig 1951-ben kitelepítették.²⁰¹ Amennyiben az állampolgárt sújtó jogellenes határozat született, azt nem lehetett bíróság előtt megtámadni.²⁰² Egyúttal megszüntették az államigazgatás ellenőrzésének vagy állampolgári kontrolljának még az elvi lehetőségét is. Elvi szinten ezt a döntést így indokolták: „Ma az a természetes, hogy amit a népi demokrácia kormánya helyesnek ítél, azt semmiféle bírói határozattal, formai jogi határozattal ne lehessen megváltoztatni.”²⁰³ Ezen elv alól az államigazgatási eljárás általános szabályairól szóló 1957. évi IV. törvény tett néhány kivételt. A polgári perrendtartás módosításáról szóló 1972. évi 26. törvényerejű rendeletben már azt is megszabták, hogy milyen eljárási szabályok szerint lehet megtámadni a bíróság előtt az államigazgatási szervek határozatait.

A szovjet típusú diktatúra elleplezése érdekében továbbra is tartottak országgyűlési választásokat, de a pártvezetés már előre kijelölte, hogy

¹⁹⁸ HAHNER 1999: 86.

¹⁹⁹ Idézi SZOLZSENYICIN 1989: 361.

²⁰⁰ A hivatalos álláspont szerint a közigazgatási bíráskodás burzsoá intézmény, így a szocializmus viszonyai között nincs helye. Lásd RÁCZ 1990: 172.

²⁰¹ RÉVÉSZ 2020: 240.

²⁰² STIPTA 1997: 166.

²⁰³ Idézi PETRIK 2011: 197.

kik fognak bejutni a Parlamentbe. A voksolás ennek megfelelően csak formális procedúraként szolgált.²⁰⁴

A szocialista országok, így Magyarország parlamentjének mintája is az a modell volt, amely a Szovjetunióban, mindenfajta alkotmányos hagyományok hiányában, a hadikommunizmus időszakában alakult ki. Az úgynevezett „legfelsőbb hatalmi szervnek” az 1918. évi szovjet alkotmány szerint évente kétszer, az 1924. évi alkotmány alapján pedig évente egyszer kellett üléseznie. Lenin, Marxnak a kommün államszervi jellegére vonatkozó tételére utalva, a legfőbb képviseleti szervnek olyan formája mellett foglalt állást, amelyben „a képviselők maguk is kötelesek dolgozni, hogy a törvényeket önmaguknak kell végrehajtaniuk, önmagukat ellenőrzik, hogy festenek ezek a törvények az életben, és közvetlenül viselik a felelősséget választóik előtt”.²⁰⁵ Az Alkotmányban felsorolt jogkörök egyikét sem gyakorolhatta az országgyűlés, annak ellenére, hogy még a hatalmi ágak megosztását is tagadták, és a hatalom egységének, az országgyűlés primátusának fikcióját állították. Ténylegesen az országgyűlésnek szinte semmilyen döntési jogköre nem maradt.²⁰⁶ Ez abban is megnyilvánult, hogy az Országgyűlés nem működött ezután folyamatosan, hanem évente általában csak két-három alkalommal néhány napot ülésezett. Ennek megfelelően nagyon kevés törvényt alkottak. 1982-ben például összesen kettőt, az is a költségvetésről, illetve a zárszámadásról szólt. Az Országgyűlés ténylegesen nem ellenőrizte a költségvetést, a népgazdasági tervhez sem volt sok köze, a kormány elnökét és tagjait sokszor még formálisan sem választotta meg stb.²⁰⁷

Az 1949. évi XX. törvény, a Magyar Népköztársaság Alkotmánya a kormányt Minisztertanácsnak²⁰⁸ nevezte, és az „államigazgatás legfel-

²⁰⁴ FEITL 1994: 73; IZSÁK 2013: 63; FEITL 1999: 278; KUKORELLI 1981: 188; HORVÁTH 2017b: 181.

²⁰⁵ LENIN 1965: 45.

²⁰⁶ Bibó István véleménye erről: az országgyűlésnek „semmi tekintélye és erkölcsi hitele nincs, mert alapja egy olyan alkotmány, mely a magyar nép szemében és a történelem színe előtt is örökre összekapcsolódott az egypártrendszerrel, az üres és közutálatnak örvendő szalma címerrel”. Lásd Bibó 1990: 161.

²⁰⁷ FEITL 2019.

²⁰⁸ A Szovjetunióban ugyanis az 1946. március 15-ei törvénnyel kimondták: azért, hogy az európai szokásoknak jobban megfeleljenek a különböző terminológiák, a Népbiztosok Tanácsa elnevezés helyett (amelyet még Trockij talált ki) a Minisztertanács, a népbiztosságok helyett pedig a minisztérium elnevezést vezették be. Lásd KUN 1988: 496; RAYFIELD 2011: 463.

Magyarországon a Minisztertanácsot a Népköztársaság Elnöki Tanácsának (egyébként alkotmányellenes) 1956. évi 26. sz. határozata alapján (Hruscsov javaslatára) – hogy még inkább elha-

sőbb szerveként” határozta meg. Tagadva a törvényhozó-végrehajtó-bírói triáoszt, a szocialista államban a képviselői, közigazgatási, bírói és ügyészi szervek felosztását pusztán egyfajta munkamegosztássá degradálta. Ezzel megszüntették a végrehajtó hatalom önálló kategóriáját. A kormány elvesztette korábbi jelentőségét. A legfontosabb politikai döntések már nem itt születtek. Bár kétségtelenül voltak olyan rövidebb időszakok, amikor a párt első titkára töltötte be a miniszterelnöki pozíciót,²⁰⁹ illetve rendkívüli helyzetben (1953, 1956)²¹⁰ a kormány szerepe meghatározó volt még a pártvezetéssel szemben is. Ezeket az eseteket leszámítva a kormány inkább a pártvezetés határozatait végrehajtó bürokratikus apparátusként működött. A Központi Bizottságban minden tárcának megfelelően működött egy referens, de valójában a területet irányító felelős személy. A miniszterelnök – kivéve, ha a párt főtitkára töltötte be ezt a pozíciót – a Politikai Bizottságnak csak tagja volt.²¹¹ Németh Miklós az alábbi látéletét adta a kormány tanácskozásainak: „[...] kormányülések egészen 1989 májusáig a következőképpen indultak: megnyitottam az ülést, elmondtam, hogy a Politikai Bizottságban milyen napirend volt, és ott milyen döntések születtek. Ha ezek valamelyik minisztériumot érintették, akkor megállapítottam, hogy ebből a minisztériumra milyen feladat hárul. Erről folyt némi beszélgetés, nem igazán vita, inkább lajmatag vélemények, megjegyzések hangoztak el – nem véletlen, hogy egyik-másik kormánytag az üléseken elszundikált [...] általánosan szólva: a kormányüléseknek nem volt semmiféle tétje. Nem volt tétje, mert nem a kormány döntött, hanem a Politikai Bizottság.”²¹²

A Minisztertanács elnökének személyét természetesen nem a választási eredmények határozták meg. Jól illusztrálja ezt az az eset, amikor 1953-ban Rákosi Mátyás a magyar választások történetének legnagyobb „győzelmét” aratta, de néhány héttel később Moszkvába rendelték, leváltották, és Nagy Imrét nevezték ki a kormány élére.

tárolódjanak Nagy Imre kormányától – „Forradalmi munkás-paraszt kormánynak” nevezték. (A Szovjetunióban 1917 után egy ideig a Népbiztosok Tanácsa előbb az „ideiglenes munkás-paraszt kormány”, majd a „munkás-paraszt kormány” nevet viselte.) Az 1957. évi II. törvény ennek megfelelően módosította az Alkotmányt. Az 1972. évi alkotmánymódosítás már a Minisztertanács szó mellé zárójelben odaírta: kormány [1972. évi I. törvény az 1949. évi XX. törvény módosításáról és a Magyar Népköztársaság Alkotmányának egységes szövegéről 33. § (1) bekezdés].

²⁰⁹ Rákosi Mátyás: 1952–1953, Kádár János: 1956–1958, 1961–1965, Grósz Károly: 1988.

²¹⁰ Mindkét alkalommal Nagy Imre volt a miniszterelnök.

²¹¹ SÁRKÖZY 2017: 185.

²¹² OPLATKA 2014: 39.

Ugyancsak furcsa körülmények között történt Nagy Imre lemondása. Nagy Imre ugyanis 1955. március 9-én Apró Antal²¹³ és Szalai Béla jelenlétében élőszóban, március 28-án Dobi Istvánnak, a Népköztársaság Elnöki Tanácsa elnökének címezve írásban is benyújtotta lemondását.²¹⁴ Rákosi utasítására Dobi István nem fogadta el a lemondást, hogy áprilisban majd a Magyar Dolgozók Pártjának Központi Vezetősége válthassa le Nagy Imrét.

Még inkább árulkodó a Kádár-kormány kinevezésének esete. A Nagy Imre-kormány legitimitását 1956. november 4-éig senki nem kérdőjelezte meg. Elismerték azt a forradalmárok, a demokratikus pártok, a forradalmi szervek, sőt „*de jure*” és „*de facto*” a Szovjetunió is, mivel szóbeli jegyzékeket cserélt, és tárgyalásokat folytatott vele képviselői útján. Ezzel szemben a Kádár János vezette, úgynevezett „forradalmi munkás-paraszt kormány” még a korabeli törvényeknek, illetve az Alkotmánynak sem felelt meg.²¹⁵ Csak a szovjet megszállás révén jöhetett létre.²¹⁶ Ezt egyébként maga Kádár is elismerte a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1960. február 12-ei zárt ülésén: „[...] született valamikor ez a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány, amelynek akkor, bizonyos helyzetekben 8 minisztere volt összesen. És részben nem teljes alkotmányos formák között született, hanem részben személyes találkozás, részben telefon útján.”²¹⁷

Felhasznált irodalom

A Bulgár Népköztársaság alkotmánya (1949). Budapest: Szikra.

A Csehszlovák Köztársaság alkotmánya (1949). Budapest: Szikra.

ÁDÁM Antal (1990): *Magyar államjog*. Budapest: Tankönyvkiadó.

ÁDÁM Magda – ORMOS Mária szerk. (1999): *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1918–1919*. Budapest: Akadémiai.

ADRIÁNYI GÁBOR (2005): *A Katolikus Egyház története a 20. században Kelet-, Közép-Kelet- és Dél-Európában*. Budapest: Kairosz.

²¹³ Apró Antal 1952-től 1971-ig volt tagja a kormánynak.

²¹⁴ MNL-M-KS 276. f. 62/1. ó. e.

²¹⁵ FEITL 1993: 102.

²¹⁶ Ezért is nevezték Quisling-kormánynak. Vidkun Abraham Quisling norvég politikus, aki egyezményt kötött Hitlerrel, elősegítette Norvégia német megszállását. Ettől kezdve a kollaboráns magatartás szinonimájaként vonult be a politikai szótárba.

²¹⁷ MNL 288. f. 30. ó. e. 1–49., 25.

- A Lengyel Köztársaság alkotmánya* (1949). Budapest: Szikra.
- A Lengyel Népköztársaság alkotmánya* (1952). Budapest: Szikra.
- APOR Péter (2005): Előkép: a Tanácsköztársaság felidézése a Rákosi-rendszerben. *Századvég*, 10(1), 3–30.
- A Román Népköztársaság alkotmánya* (1949). Budapest: Szikra.
- A Román Népköztársaság alkotmánya* (1952). Budapest: Szikra.
- Az Albán Népköztársaság alkotmánya* (1949). Budapest: Szikra.
- B. MÜLLER Tamás (2016): *Vörösteror az Országházban: 1919*. Budapest: Országgyűlés Hivatala.
- BACZONI Tamás (2008): *Magyar katonai egyenruhák 1945–1956*. Budapest: Zrínyi.
- BALLÓ István (2005): *Fejezetek a magyar katonai múlt történetéből*. Budapest: Hadtörténeti Intézet és Múzeum.
- BALOGH Sándor (1988): *Magyarország külpolitikája 1945–1950*. Budapest: Kossuth.
- BALOGH Sándor (1994): Szabad és demokratikus választás Magyarországon – 1945. In FÖLDES György – HUBAI László (szerk.): *Parlamenti képviselőválasztások 1920–1990*. Budapest: Politikatörténeti Alapítvány, 213–242.
- BALOGH Sándor (1999): Szabad és demokratikus választás – 1945. In FÖLDES György – HUBAI László (szerk.): *Parlamenti választások Magyarországon 1920–1998*. Budapest: Napvilág, 208–234.
- BARTHÓ Zsuzsanna–TYEKVICSKA Árpád (2000): *Civitas Fortissima: A balassagyarmati „sebhíverés” korának forrásai és irodalma*. Balassagyarmat: Nógrád Megyei Levéltár.
- BETHLEN István (2000): *Válogatott politikai írások és beszédek*. Budapest: Osiris.
- BIBÓ István (1990): *Válogatott tanulmányok 1935–1979*. IV. kötet. Budapest: Magvető.
- BIHARI Mihály (2005): *Magyar politika 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok*. Budapest: Osiris.
- BIHARI Ottó (1973): Alkotmányreformunk jelentősége. *Jogtudományi Közlöny*, 28(2), 57–64.
- BÍRÓ Aurél (2019): *Vörös terrorcsapatok és a mindennapok terrorja a magyarországi tanácsköztársaság idején*. Pápa: Jókai Mór Városi Könyvtár.
- BORDI Imre (1995): *A GULAG rabja voltam*. Székesfehérvár: Történelemlabarak Köre Alapítvány.
- BOGNÁR Zalán (2012): *Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1945*. Budapest: Kairosz.
- BOGNÁR Zalán [é. n.]: *MALENKIJ ROBOT avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjetunióbeli kényszermunkára 1944/45-ben, különös tekintettel a németként deportáltakra*. Online: www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/nemetek/malenkij_robot/pages/004_Malenkij_robot.htm
- BOJTÁR Endre (1989): *Európa megrablása*. Budapest: Szabad Tér.

- BONHARDT Attila (2015): Koszorús Ferenc ezredes szerepe a budapesti zsidóság deportálásának megakadályozásában. In HANTÓ Zsuzsa – SZEKÉR Nóra (szerk.): *Páncélosokkal az életért. Koszorús Ferenc, a holokauszt hőse*. Budapest: Kiskapu, 28–40.
- BOROS Zsuzsanna szerk. (2002): *Parlament, pártok, választások a Horthy-kori Magyarországon*. I–II. kötet. Budapest: Rejtjel.
- BOROS Zsuzsanna szerk. (2006): *Parlamenti viták a Horthy-korban*. I–II. kötet. Budapest: Rejtjel.
- BORSÁNYI György (1979): *Kun Béla. Politikai életrajz*. Budapest: Kossuth.
- BORSÁNYI György (1988): *Októbertől márciusig. Polgári demokrácia Magyarországon, 1918*. Budapest: Kossuth.
- BÖHM Vilmos (1923): *Két forradalom tüzeiben. Októberi forradalom. Proletárdiktatúra. Ellenforradalom*. München: Politik.
- BÖLÖNY József – HUBAI László (2004): *Magyarország kormányai 1848–2004*. Budapest: Akadémiai.
- BREIT József (1925): *A magyarországi 1918/19. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története*. I–II. kötet. Budapest: Hadtörténeti Levéltár.
- BREIT József (1929): *A magyarországi 1918/19. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története*. I–III. kötet. Budapest: Grill Károly.
- BRZEZINSKI, Zbigniew (1982): *Válogatott írások és beszédek*. Budapest: Kossuth.
- BUDAY László (1923): *Magyarország küzdelmes évei*. Budapest: magánkiadás.
- BUZA László (1936): *Diktatúra és kisebbségvédelem*. Szeged: Egyetem Barátai Egyesület.
- CSAPODY Tamás (1991): A szovjet katonatársadalom a brezsnyevi időkben. *Társadalmi Szemle*, 46(3), 25–32.
- CSICSERY-RÓNAY István – CSERENYÉY Géza (1998): *Koncepciók per a Független Kisgazdapárt széthúzására 1947. Tanulmány és válogatott dokumentumok*. Budapest: 1956-os Intézet.
- DEMÉNY Pál (1995): *Demény Pál 1901–1991. Emlékkönyv. Gyertyán Ervin és Bossányi Katalin interjúi. Bodor Pál előszavával*. Budapest: Demény Pál Alapítvány.
- DENT, Bob (2019): *A vörös város. Politika és művészet az 1919-es magyarországi Tanácsköztársaság idején*. Ford. KONOK Péter. Budapest: Helikon.
- DILAS, Milovan (1989): *Találkozások Sztálinnal*. Ford. RADICS Viktória. Budapest: Magvető.
- DOMBRÁDY Lóránd (2003): *A magyar hadigazdaság a második világháború idején*. Budapest: Petit Real.
- DOMBRÁDY Lóránd (2012): *A legfelsőbb hadúr és hadserege*. Budapest: Kairosz.
- DRÓCSA Izabella (2021a): „A diktatúra azonban nálunk nem cél, hanem eszköz és abban a pillanatban megszűnik, amint a Hungária egyesült földek a birtokunkba nem kerülnek.” Szálasi Ferenc 1937-es „nagy” pere. In PERES Zsuzsanna – BATHÓ Gábor

- (szerk.): *Ünnepi tanulmányok a 80 éves Máthé Gábor tiszteletére. Labor est etiam ipse voluptas*. Budapest: Ludovika, 255–268.
- DRÓCSA Izabella (2021b): *Rendtörvények a két világháború között: Különös tekintettel az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921. évi III. törvény anyagi és eljárásjogi elemzésére a Budapesti Királyi Törvényszéken kialakult bírói gyakorlaton keresztül*. PhD-disszertáció. Budapest: PPKE. Online: <https://doi.org/10.15774/PPKE.JAK.2021.003>
- DUPKA György – KORSZUN, Alekszej (1997): *A „Malenkyij Robot” dokumentumokban*. Ungvár–Budapest: Intermix.
- EGRESI Katalin (2007): A köztársasági eszme és a Szent Korona-tan a magyar politikai gondolkodásban a két világháború között. In FEITL István (szerk.): *Köztársaság a modern kori történelem fényében. Tanulmányok*. Budapest: Napvilág, 240–272.
- EGRESI Katalin (2008): *Szociálpolitika Magyarországon. Nézetek, programok és törvények 1919–1939*. Budapest: Napvilág.
- FAZEKAS Csaba (1997): A „Vallásügyi Likvidáló Hivatal” 1919-ben. In PÖLÖSKEI Ferenc – STEMLER Gyula (szerk.): *Múltból a jövőbe*. Budapest: Az ELTE BTK, 63–101.
- FAZEKAS Csaba (2001): A Fáber–Apáti per. A Tanácsköztársaság „vallásügyi likvidáló biztosainak” felelősségre vonása 1920-ban. In BANA József (szerk.): *Bűn és bűnhődés*. II. kötet. Győr: Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata, 17–42.
- FEITL Írisz (2016): „Az egész választás egy vicc.” Telefonlehallgatási dokumentumok az 1947-es „kék cédulás” országgyűlési választások történetéhez. *Aetas*, 31(1), 209–221.
- FEITL István (1993): Zavarok Nagy Imre és Kádár János kormányainak archontológiája körül. *Múltunk*, 38(1), 102–113.
- FEITL István (1994): Az első népfrontválasztás. *Társadalmi Szemle*, 49(5), 73–85.
- FEITL István (1999): Pártvezetés és országgyűlési választások, 1944–1988. In FÖLDES György – HUBAI László (szerk.): *Parlamenti választások Magyarországon 1920–1998*. Budapest: Napvilág, 276–296.
- FEITL István (2019): *Az államszocialista korszak álparlamentje*. Budapest: Országház.
- FEJTŐ Ferenc (1991): *A népi demokráciák története*. I. kötet. Budapest–Párizs: Magvető – Magyar Füzetek.
- FÖLDESI Margit (2009): *A megszállók szabadsága*. Budapest: Kairosz.
- FÖLDESI Margit – SZERENCSES Károly (2001): *Halványkék választás. Magyarország – 1947. Tanulmány és válogatott dokumentumok*. Budapest: Kairosz.
- FÖLDESI Tamás (1962): Néhány gondolat a népi demokrácia fogalmáról. *Magyar Filozófiai Szemle*, 6(1), 80–111.
- FRIEDRICH, Carl Joachim – BRZEZINSKI, Zbigniew K. (1956): *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge: Harvard University Press.

- FÜLÖP Mihály szerk. (2022): *Második Trianon? Tanulmányok a párizsi magyar békeszerződés aláírásának 75. évfordulójára*. Budapest: Ludovika.
- GARAMI Ernő (1922): *Forrongó Magyarország. Emlékezések és tanulmányok*. Leipzig–Wien: Pegazus.
- GATI, Charles (1991): *Füstbe ment tömb*. Ford. ZALA Tamás. Budapest: Századvég–Atlanti.
- GATI, Charles (2014): *Zbig. Zbigniew Brzezinski, a stratég*. Ford. DUDIK Annamária Éva – NAGY Mónika Zsuzsanna. Budapest: Noran Libro.
- GELLÉRT KIS Gábor (1987): A tünékeny alkotmány. Beszélgetés a Magyar Népköztársaság alaptörvényéről. *Élet és Irodalom*, 1987. október 9. 7.
- GELLÉRT Oszkár szerk. (1919): *A diadalmas forradalom könyve*. Budapest: Légrádi Testvérek, 192.
- GERGELY Jenő (2001): *Gömbös Gyula*. Budapest: Vince.
- GERGELY Jenő – PRITZ Pál (1998): *A trianoni Magyarország 1918–1945*. Budapest: Vince.
- GERGELY Jenő (1999): Titkos választás és ellenforradalom – 1920. In FÖLDES György – HUBAI László (szerk.): *Parlamenti választások Magyarországon 1920–1998*. Budapest: Napvilág, 55–80.
- GERMUSKA Pál (2008): Szovjet tanácsadók magyar hadiipari vállalatoknál az 1950-es években. *Századok*, 142(6), 1465–1481.
- GIMES MIKLÓS (1948): *Népi demokrácia. Út a szocializmushoz*. Budapest: MDP Központi Vezetősége Oktatási Osztály.
- GOSZTONYI Péter (1990): *Vihar Kelet-Európa felett*. Budapest: Népszava.
- GOSZTONYI Péter (1991): A szovjet csapatok Magyarországon (1945–1955). *Hadtudomány*, 1(2), 101–105.
- GOSZTONYI Péter (1992): *A kormányzó Horthy Miklós és az emigráció*. Budapest: Százszorszép.
- GOSZTONYI Péter (1993): *A magyar Golgota. A politikai megtorlások vázlatos története Magyarországon 1849-től 1963-ig és egyéb korrajzi történetek*. Budapest: Százszorszép.
- GRATZ Gusztáv (1935): *A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920*. Budapest: Magyar Szemle Társaság.
- GRATZ Gusztáv (2002): *Magyarország a két háború között*. Budapest: Osiris.
- GRIGER Miklós (1936): *A legitimizmus és a magyar feltámadás. Aktuális-e a királykérdés?* Budapest: magánkiadás.
- GYARMATHY Zsigmond (1996): Az 1945. évi földreformtörvény végrehajtásának néhány sajátos vonása Szabolcs-Szatmár és Bereg megyében. *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 31(2), 64.
- GYARMATI György (1991): A káderrendszer és a rendszer kádere az ötvenes években. *Valóság*, 34(2), 51–63.

- GYARMATI György (1995): A parlamentarizmus korlátai és annak következményei az Ideiglenes Nemzetgyűlés tevékenységére. *Társadalmi Szemle*, 50(4), 77–85.
- GYÖRKEI Jenő – HORVÁTH Miklós szerk. (2001): *Szovjet katonai intervenció 1956*. 2., javított kiadás. Budapest: H&T.
- HAAS György (1995): *Második Trianon*. Békéscsaba: Tevan.
- HAAS György (2002): *A szabadság tábornoka. Bartha Albert*. Budapest: Kairosz.
- HAHNER Péter szerk. (1999): *A Nagy Francia Forradalom dokumentumai*. Budapest: Osiris.
- HAJDU Gyula (1957): *Harchan elnyomók és megszállók ellen. Emlékezések a pécsi munkásmozgalomról*. Pécs: Pécs M. J. Város Tanácsa.
- HAJDU Tibor (1968): *Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom*. Budapest: Kossuth.
- HAJDU Tibor (1978): *Károlyi Mihály*. Budapest: Kossuth.
- HAJDU Tibor (2005): Az 1918-as Népköztársaság. *Múltunk*, 50(2), 194–202. Online: www.multunk.hu/wp-content/uploads/2017/01/hajdut2.pdf
- HAJDU Tibor (2012): *Ki volt Károlyi Mihály?* Budapest: Napvilág.
- HALMOSY Dénes szerk. (1985): *Nemzetközi szerződések 1945–1982. A második világháború utáni korszak legfontosabb külpolitikai szerződései*. Budapest: KJK–Gondolat.
- HATOS Pál (2018): *Az elátkozott köztársaság*. Budapest: Jaffa.
- HATOS Pál (2021): *Rosszfiúk világforradalma. Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság története*. Budapest: Jaffa.
- HELLER, Mihail – NYEKRICS, Alekszandr (2003): *Orosz történelem*. II. kötet. *A Szovjetunió története*. Ford. Kiss Ilona. Budapest: Osiris.
- HENCZ Péter (1999): *Gróf Klebelsberg Kuno, a harmadik évezred minisztere*. Szeged: Bába és Társai.
- HONVÁRI János szerk. (2000): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Budapest: AULA.
- HONVÁRI János (2013): *XX. századi magyar gazdaságtörténet*. Győr: Universitas-Győr Kft.
- HORNYÁK Árpád (2005): „Nem akarok több katonát látni”: Linder Béla – egy politikai kalandor portréja. *Rubicon*, 16(9), 28–31.
- HORTHY Miklós (1990): *Emlékirataim*. Budapest: Európa–História.
- HORVÁTH Attila (2013): Az állampárt a szovjet típusú diktatúrában. In BANK Barbara – KAHLER Frigyes (szerk.): *Utak és útkereszteződések. Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére*. Budapest: Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület, 121–146.
- HORVÁTH Attila szerk. (2014): *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest: NKE KTK.
- HORVÁTH Attila (2017a): „A köztársaság az egyetlen lehetséges államforma.” Az 1946. évi I. törvény megalkotása, a köztársaság kikiáltása. *Acta Humana – Emberi*

- Jogi Közlemények*, 5(1), 7–20. Online: <https://folyoirat.ludovika.hu/index.php/actahumana/article/view/2252>
- HORVÁTH Attila (2017b): A választójog története Magyarországon a szovjet típusú szocializmus időszakában. In Kis Norbert – PERES Zsuzsanna (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor oktatói pályafutásának 50. jubileumára. Studia sollemnia scientiarum politico-cameralium*. Budapest: Dialóg Campus, 181–194.
- HORVÁTH Attila (2020): A történeti alkotmány, a Szent Korona-tan mint a szuverenitás biztosítója. In KARÁCSONY András (szerk.): *Szuverénitáskérdések. Elméletek, történetek*. Budapest: Gondolat, 114–138.
- HORVÁTH Attila (2021): Papgyilkosságok. In KRAJSOVSZKY Gábor (szerk.): *Istennek hála, hogy szerény eszköz lehettem. Tanulmánykötet Mindszenty József pappá szentelésének 105., esztergomi érseki kinevezésének 75., valamint halálának 45. évfordulójára, Adriányi Gábor professzor úr Gyémántmiséjére ajánlva*. Budapest: Hittel a Nemzetért Alapítvány, 189–201.
- HORVÁTH Miklós (1996): Fehér foltok a forradalom és szabadságharc katonai térképén. Szovjet csapatok Magyarországon – 1956. *Múltunk*, 41(3), 101–122.
- HORVÁTH Miklós (2001): Az 1956-os forradalom és szabadságharc és a Varsói Szerződés. *Hadtörténelmi Közlemények*, 114(4), 600–623.
- HUBAI László – TOMBOR László szerk. (1991): *A magyar parlament 1944–1949. Tanulmányok*. Budapest: Gulliver.
- HUSZÁR Tibor (2007): *Az elitől a nomenklatúráig. Az intézményesített káderpolitika kialakulása Magyarországon (1945–1989)*. Budapest: Corvina.
- HUSZTI József (1942): *Gróf Klebelsberg Kunó életműve*. Budapest: MTA.
- Izsák Lajos (2013): Az első „népfrontos” választás Magyarországon 1949-ben. *Századok*, 147(1), 63–81.
- Izsák Lajos – KUN Miklós szerk. (1994): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948*. Budapest: Századvég.
- JACKSON, James (1994): A harmadik világháború titkos terve. *Valóság*, 37(11), 108–112.
- JÁSZI Oszkár (1989): *Magyar kálvária, magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai*. Ford. NEUKUM Lea. Budapest: Pallas.
- JÓZSEF Farkas szerk. (1967): „Mindenki újakra készül...” *Az 1918/19-es forradalmak irodalma. Szöveggyűjtemény*. IV. kötet. Budapest: Akadémiai.
- JUHÁSZ Gyula szerk. (1978): *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Budapest: Kossuth.
- JUHÁSZ NAGY Sándor (1945): *A magyar októberi forradalom története*. Budapest: Cserépfalvi.
- KARDOS József (1998): *Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között*. Budapest: Korona.
- KAREV, D. Sz. (1962): Az új szovjet büntetőtörvények. Ford. DÉCSI Gyula. *Jogtudományi Közöny*, új évfolyam 17(2–3), 67–72.

- KARSAI Elek – KARSAI László (1988): *A Szálasi per*. Budapest: Reform.
- KARSAI László – MOLNÁR Judit szerk. (2004): *A magyar Quisling-kormány. Sztójay Döme és társai a népbíróság előtt*. Budapest: 1956-os KHT.
- KASSÁK Lajos (1928–1932): *Egy ember élete. Önéletrajz*. I–III. kötet. Budapest: Dante.
- KENÉZ Péter (2008): *A Szovjetunió története. A kezdetektől az összeomlásig*. Budapest: Akkord.
- KERÉK Mihály (1939): *A magyar földkérdés*. Budapest: Mefhosz.
- KHRUSHCHEV, Nikita Sergeevich (1974): *Khrushchev Remembers. The Last Testament*. Szerk. STROBE, Talbott. Boston: Little Brown.
- KIRÁLY Béla (1995): A magyar hadsereg szovjet ellenőrzés alatt. In ROMSICS Ignác (szerk.): *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. Tanulmányok*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 229–244.
- KIROV, Alekszandr (1996): Szovjet katonai beavatkozás Magyarországon. 1956. In GYÖRKEI Jenő – HORVÁTH Miklós (szerk.): *Szovjet katonai intervenció 1956*. Ford. LÁNG Júlia – HORVÁTH Miklós. Budapest: Argumentum, 119–204.
- KOGELFRANZ, Siegfried (1990): *Jalta öröksége. Az áldozatok és akik megúszták*. Ford. GADÓ György. Budapest: AB Független.
- KORMOS Valéria szerk. (2001): *A végtelen foglyai. Magyar nők szovjet rabságban 1945–1947*. Budapest: XX. Század Intézet – Kairosz.
- KOROM Mihály (1981): *Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormányának és a fegyverszünet (1944–1945)*. Budapest: Akadémiai.
- KOVÁCS István (1962): *A szocialista alkotmányfejlődés új elemei*. Budapest: Akadémiai.
- KOVÁCS István szerk. (1982): *A Szovjetunió szövetségi alkotmányai*. Budapest: KJK.
- KOVÁCS István szerk. (1985): *Az európai népi demokráciák alkotmányai*. Budapest: KJK.
- KOVÁCS István (1989): Az alkotmányfejlődés elvi kérdései. In Kovács István (szerk.): *Alkotmány és alkotmányosság*. Budapest: Akadémiai, 5–21.
- KOVÁCS István (2006): *Csoda a Visztulánál és a Balti-tengernél. A XX. századi lengyel történelem sorsfordulói*. Budapest: Európa.
- KOVÁCS Tamás (2006): A Nemzeti Számonkérő Különítmény. *Múltunk*, 51(3), 71–100.
- KOVÁCS Zoltán András (2009): *A Szálasi-kormány Belügyminisztériuma. Rendvédelem, állambiztonság, közigazgatás a nyilas korszakban*. Máriabesnyő–Gödöllő: Attraktor.
- KÓVÁGÓ László (1979): *A Magyarországi Tanácsköztársaság és a nemzeti kérdés*. Budapest: Kossuth.
- KUKORELLI István (1981): „Feljegyzések” az 1980. június 8-i általános választásokról. In *Fiatál Oktatók Műhelytanulmányai*. I. kötet. Budapest: ELTE, 180–202.
- KUKORELLI István szerk. (1994): *Alkotmánytan*. Budapest: Osiris.
- KUN Miklós (1988): *1917. Egy év krónikája*. Budapest: Kossuth.
- KUN Miklós (1997): „Micsoda összeszokott, derék társaság”. *Magyar Nemzet*, 1997. június 7. 16.

- KUN Miklós (2012): *Sztálin alkonya. Történelmi-lélektani kollázs*. Budapest: Unicus Műhely.
- L. NAGY Zsuzsa (1995): *Magyarország története 1918–1945*. Debrecen: Multiplex Média.
- LACKÓ Miklós (1966): *Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935–1944*. Budapest: Kossuth.
- LENIN, Vlagyimir Iljics (1962a): A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban. In *Lenin összes művei. XI. kötet*. Budapest: Kossuth, 7–120.
- LENIN, Vlagyimir Iljics (1962b): A szociáldemokrácia viszonya a parasztmozgalomhoz. In *Lenin összes művei. XI. kötet*. Budapest: Kossuth, 205–214.
- LENIN, Vlagyimir Iljics (1965): *Lenin összes művei. XXV. kötet. 1914. március–július*. Budapest: Kossuth.
- LENIN, Vlagyimir Iljics (1971): *Lenin összes művei. XXVII. kötet. 1915. augusztus – 1916. június*. Budapest: Kossuth.
- LENIN, Vlagyimir Iljics (1972): *Lenin összes művei. XXXII. kötet. 1917. május–július*. Budapest: Kossuth.
- LENIN, Vlagyimir Iljics (1974): *Lenin összes művei. XLI. kötet*. Budapest: Kossuth.
- LUDZ, Peter (1972): A „demokratikus diktatúra” fogalma Lukács György politikai filozófiájában. *Híd*, 36(4), 544–565.
- LUKÁCS György (1987): *Forradalomban. Cikkek, tanulmányok 1918–1919*. Budapest: Magvető.
- LUKÁCS György (2002): *A III. Internacionálé szervezeti kérdései*. Online: www.marxists.org/magyar/archive/lukacs/hiszk.htm
- Magyarország katonai helyzete 1918. november – 1919. április* [é. n.]. Online: www.trianonmuzeum.hu/index.php?page=post&id=98
- MÁRAI Sándor (2006): *A forradalom előérzete. 1956 Márai Sándor írásainak tükrében*. Budapest: Helikon.
- MARER, Paul (1974): Soviet Economic Policy in Eastern Europe. In *Reorientation and Commercial Relations of the Economies of Eastern Europe. A Comedum of Papers Submitted to the Joint Economic Committee Congress of the United States*. Washington, D.C.: U.S. GPO, 135–163.
- MARER, Paul (1979): East European Economies: Achievements, Problems, Prospects. In RAKOWSKA-HARMSTONE, Teresa – GYÖRGY, Andrew (szerk.): *Communism in Eastern Europe*. Bloomington: Indiana University Press, 244–289. Online: <https://publish.iupress.indiana.edu/read/communism-in-eastern-europe/section/511bee61-f21b-468d-b1dd-00c3f1368e31#ch10>
- MARX, Karl – ENGELS, Friedrich (1964): *Karl Marx és Friedrich Engels művei. IX. kötet. 1853*. Budapest: Kossuth.
- MATLEKOVITS Sándor (1919): A földreform. *Budapesti Szemle*, 179(511), 1–48.
- Menekülnek a patkányok (1919). *Vörös Újság*, 1919. április 11.

- MÉREI Gyula (1969): *A magyar októberi forradalom és a polgári pártok*. Budapest: Akadémiai.
- MILEI György (1962): *A Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakításáról*. Budapest: Kossuth.
- MONTGOMERY, John Flournoy (2004): *Magyarország, a vonakodó csatlós*. Ford. BARABÁS Miklós. Budapest: Zrínyi.
- MÓZES Miklós (2006): Tizenöt éve mentek el a szovjet megszállók. *Magyar Nemzet*, 2006. június 19. 6.
- NAGY László (2015): „Isten felé: Toronyiránt!” Mindszenty József keresztény alternatívájának lényegi kérdései a II. világháború alatt. In *Hűséggel az egyházhoz és a történelmi magyar hazához. Tanulmánykötet Mindszenty József pappá szentelésének 100., esztergomi érseki kinevezésének 70., valamint halálának 40. évfordulójára*. Budapest: Hittel a Nemzetért Alapítvány, 181–196.
- NEMES Dezső (1979): *Forradalmak és Tanácsköztársaság Magyarországon 1918–1919*. Budapest: Kossuth.
- NEMESKÜRTY István (1996): *Búcsúpillantás. A Magyar Királyság és kormányzója 1920–1944*. Budapest: Saxum.
- NYÍRÓ András szerk. (1990): *A nőmeneklatúra csúcán. Tanulmányok a pártállam uralmi viszonyairól*. Budapest: BME.
- OKVÁTH Imre (2003): A Varsói Szerződés és a magyar forradalom. In HORVÁTH Miklós (szerk.): *„Tizenhárom nap, amely...” Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből*. Budapest: Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 61–74.
- OKVÁTH Imre (2006): A magyar hadsereg háborús haditervei, 1948–1962. *Hadtörténelmi Közlemények*, 119(1), 34–53.
- OPLATKA András (2014): *Németh Miklós. „Mert ez az ország érdeke”*. Budapest: Helikon.
- ORMOS Mária (1981): A fasiszta állam. In PÖLÖSKEI Ferenc – RÁNKI György (szerk.): *A magyarországi polgári államrendszerek. Tanulmánykötet*. Budapest: Tankönyvkiadó, 539–564.
- ORMOS Mária (1983): *Padovatól Trianonig 1918–1920*. Budapest: Kossuth.
- ORMOS Mária (1990): *„Soba, amíg élek!” Az utolsó koronás Habsburg puccskísérletei 1921-ben*. Pécs: Baranya Megyei Könyvtár.
- ORMOS Mária (1998): *Magyarország a két világháború korában, 1914–1945*. Debrecen: Csokonai.
- PACZKOWSKI, Andrzej (1997): *Fél évszázad Lengyelország történetéből, 1939–1989*. Ford. PÁLFALVI Lajos. Budapest: 1956-os Intézet.
- PAKSA Rudolf (2013): *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*. Budapest: Jaffa.
- PALASIK Mária (2017): *Parlamentarizmustól a diktatúráig (1944–1949)*. Budapest: Országgyűlés Hivatala.

- PÁLVÖLGYI Balázs (2020): Menekülő tisztviselők és a magyar kormány az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság között. In BARNÁ Attila (szerk.): *Trianon 100. Tanulmányok a békeszerződés centenáriuma*. Budapest: Ludovika, 111–124.
- PATAKI István (1995): „Egyezmények” a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásáról. *Múltunk*, 40(3), 123–158.
- PATAKI István (2000): A Magyarországon állomásozó szovjet csapatok létszáma, állomáshelyei és teljes kivonása. *Múltunk*, 45(2), 222–252.
- PATKÓ Imre (1953): A párttagok jogai és kötelezései az SZKP módosított szervezeti szabályzatában. *Társadalmi Szemle*, 8(2), 153–168.
- PERSAK, Krzysztof (1998): Lengyel források Sztálin lengyelországi politikájáról. *1956-os Intézet Évkönyve*, 6, 21–36.
- PETHŐ Sándor (1937): *A magunk útján*. Budapest: Deák Ferenc Társaság.
- PETŐ Andrea (1999): Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemi erőszak esetek emlékezete. *Történelmi Szemle*, 41(1–2), 85–107. Online: https://tti.abtk.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1999-1-2/085-107_peto.pdf
- PETŐ Andrea (2000): Budapest ostroma 1944–1945-ben – női szemmel. *Budapesti Negyed*, 8(3–4), 203–220.
- PETRICHEVICH HORVÁTH Emil (1924): *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy évi tevékenységéről*. Budapest: [k. n.].
- PETRIK Ferenc (2011): *Közigazgatási bíróság – közigazgatási jogviszony*. Budapest: HVG-ORAC.
- PINTÉR István (1999): Kényszerpályára szavazó ország – 1939. In FÖLDES György – HUBAI László (szerk.): *Parlamenti választások Magyarországon 1920–1998*. Budapest: Napvilág, 176–207.
- PÖLÖSKEI Ferenc (1977): *Horthy és hatalmi rendszere 1919–1922*. Budapest: Kossuth.
- PRITZ Pál (1995): *Magyar diplomácia a két háború között*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat.
- PRITZ Pál (2019): A magyarországi Tanácsköztársaság keletkezése, céljai, mozgásteret és helye történelmünkben. In KRAUSZ Tamás – MORVA Judit (szerk.): *1919. Tanácsköztársaság 2019*. Budapest: Közép-Európai Fejlesztési Egyesület, 57–67.
- PÜNKÖSTI Árpád (1992): Rákosi Mátyás negyedik hazatérése. *Valóság*, 35(3), 36–52.
- PÜSKI Levente (2000): *A magyar felsőház története 1927–1945*. Budapest: Napvilág.
- PÜSKI Levente (2006): *A Horthy-rendszer (1919–1945)*. Budapest: Pannonica.
- PÜSKI Levente (2015): *A Horthy-korszak parlamentje*. Budapest: Országgyűlés Hivatala.
- RÁCZ Attila (1990): *A törvényesség és a közigazgatás*. Budapest: Akadémiai.
- RÁKOS Ferenc (1953): *Állam és alkotmány a Magyar Tanácsköztársaságban*. Budapest: Jogi.
- RÁKOSI Mátyás (1949): *A népi demokrácia néhány problémájáról*. Budapest: Szikra.
- RÁKOSI Mátyás (1952): *Honvédelem és hazafiság. Szemelvények Rákosi elvtárs műveiből*. Budapest: Szikra.

- RÁNKI György (1967): A Clerk-misszió történetéhez. *Történelmi Szemle*, 10(2), 156–187. Online: https://tti.abtk.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1967_2/ranki.pdf
- RAUCH, Georg von – MISIUNAS, Romuald J. – TAAGEPERA, Rein (1994): *A balti államok története*. Ford. PÁLÖLGYI Endre – BOJTÁR Péter. Budapest: Osiris–Századvég.
- RAYFIELD, Donald (2011): *Sztálin és hőbérei. A zsarnok, és akik neki gyilkoltak*. Ford. MAKOVECZ Benjamin. Budapest: Park.
- RÉVAI Valéria szerk. (1991): *Törvénytelen szocializmus. A Tényfeltáró Bizottság jelentése*. Budapest: Zrínyi.
- RÉVÉSZ Sándor (2020): *Dobi István, az elfeledett államfő. Egy nincstelen parasztfiú útja a hatalomba*. Budapest: Európa.
- RÉVÉSZ Tamás (2019): *Nem akartak katonát látni? A magyar állam és hadserege 1918–1919-ben*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- ROMSICS Ignác (2005a): *A trianoni békeszerződés*. Budapest: Osiris.
- ROMSICS Ignác (2005b): *Bethlen István*. Budapest: Osiris.
- ROMSICS Ignác (2017): *A Horthy-korszak*. Budapest: Helikon.
- ROMSICS Ignác (2019): *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest: Helikon.
- ROMSICS Ignác (2020): *A Trianoni békeszerződés*. Budapest: Helikon.
- ROSKA István szerk. (1986): *A Varsói Szerződés szervezete. Dokumentumok 1955–1985*. Budapest: Kossuth.
- ROZSNYÓI Ágnes (1977): *A Szálasi-puccs*. Budapest: Kossuth.
- ROZSNYÓI Ágnes (1994): A vég. Szálasi „országglása.” *Múltunk*, 39(3), 53–79.
- SALAMON Konrád (2001): *Nemzeti önpusztítás 1918–1920. Forradalom – proletárdiktatúra – ellenforradalom*. Budapest: Korona.
- SALAMON Konrád (2014): *Az őszirózsás forradalomról és az első köztársaságról. Harag és elfogultság nélkül*. 3., javított kiadás. Budapest: Éghajlat.
- SÁRKÖZY Tamás (2017): *Kormányzástan. Adalékok a viszonylag jó kormányzáshoz*. Budapest: HVG-ORAC.
- SARLÓS Béla (1961): *A Tanácsköztársaság forradalmi törvényszékei*. Budapest: KJK.
- SCHMIDT Mária (2008): A jövő végérvényesen megbukott. In SCHMIDT Mária (szerk.): *Kommunista világ született*. Budapest: XX. Század Intézet, 7–18.
- SCHÖNWALD Pál (1969): *A magyarországi 1918–1919-es polgári demokratikus forradalom állam- és jogtörténeti kérdései*. Budapest: Akadémiai.
- SCHWEITZER Gábor (2019): Vihar egy közjogi szakvélemény körül, avagy közreműködtek-e a Budapesti Tudományegyetem jogászprofesszorai a köztársaság közjogi megalapozásában 1918 novemberében? *Állam és Jogtudomány*, 60(3), 59–77.
- SIKLÓS András (1978): *Magyarország 1918–1919. Események, képek, dokumentumok*. Budapest: Kossuth – Magyar Helikon.

- SIPOS Levente (1990): Miért ragaszkodott Kádár János a szovjet csapatokhoz? *Ring*, 1990. július 4. 14–16.
- SIPOS Levente (1994): Félelem a szabadságtól. Miért nem engedte kivonulni Kádár a szovjet csapatokat? In HALMOS Ferenc (szerk.): *Száz rejtély a magyar történelemben*. Budapest: Gesta, 200–202.
- STARK Tamás (2017): Magyar (hadi)foglyok a Szovjetunióban. In KINCSES Katalin Mária (szerk.): *Elhurcolva – távol a hazától*. Budapest: HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 21–40.
- STIPTA István (1997): *A magyar bírósági rendszer története*. Debrecen: Multiplex Media – Debrecen University Press.
- SZABÓ Ágnes (1970): *A Kommunisták Magyarországi Pártjának újjászervezése 1919–1925*. Budapest: Kossuth.
- SZABÓ Ágnes (1999): A konszolidáció kezdete – 1922. In FÖLDES György – HUBAI László (szerk.): *Parlamenti választások Magyarországon 1920–1998*. Budapest: Napvilág, 85–104.
- SZABÓ Imre (1966): A szocialista alkotmány helye a jogrendszerben. In Kovács István (szerk.): *A szocialista alkotmányok fejlődése*. Budapest: KJK, 13–32.
- SZABÓ László (1919): *A bolsevizmus Magyarországon*. Budapest: Athenaeum.
- SZAHAROV, Andrej (2000): *Az orosz történelem új terminológiája*. Ford. CZÉH Zoltán et al. Budapest: Magyar Ruszisztikai Intézet.
- SZAKÁCS Sándor (1998): A földreformtól a kollektivizálásig, 1945–1956. In GUNST Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Budapest: Napvilág, 285–344.
- SZAKÁCS Sándor – ZINNER Tibor (1997): *A háború „megváltozott természete”. Adatok, adalékok, tények és összefüggések 1944–1948*. Budapest: magánkiadás.
- SZEKFŰ Gyula (1938): Szent István a magyar történet századaiban. In SERÉDI Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. III. kötet. Budapest: MTA, 1–80.
- SZERENCSÉS Károly (2000): A parlamentarizmus korlátai. In GERGELY Jenő (főszerk.): *A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század. Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére*. Budapest: ELTE BTK Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék, 553–562.
- SZERENCSÉS Károly (1992): *A kékcédulás hadművelet. Választások Magyarországon 1947*. Budapest: Ikva.
- SZERENCSÉS Károly (2009): *A nemzeti demokráciáért. Sulyok Dezső 1897–1965*. Pápa: Jókai Mór Városi Könyvtár.
- SZINAI Miklós (1988): *Ki lesz a kormányzó?* Budapest: Kossuth.

- SZITA Szabolcs (2002): *Iratok a kisegítő munkaszolgálat, a zsidóüldözés történetéhez.* II. kötet. *Válogatott iratok a nyilaskeresztes terror történetéhez.* Budapest: Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ.
- SZITA Szabolcs (2014): *A Gestapo tevékenysége Magyarországon 1939–1945.* A német Titkos Államrendőrség Magyarországon a II. világháború idején. Budapest: Corvina.
- SZOLZSENYICIN, Alekszandr (1989): *A Gulag szigetcsoport.* Ford. SZENTE Imre. I. kötet. Budapest: Új Idő.
- SZUVOROV, Viktor (2008): *Az M-nap. Ki kezdte a második világháborút?* Ford. TITKOS Borbála. Budapest: Kairosz.
- T. KISS Tamás (1999): *Klebensberg Kuno.* Budapest: Új Mandátum.
- TAKÁCS Gábor (1992): *Intézmények és tisztviselők a Szovjetunióban 1917–1990.* Debrecen: KLTE.
- TELEKI Éva (1972): A nyilas uralmi rendszer berendezkedése. 1944 október – november. *Történelmi Szemle*, 15(1–2), 154–197.
- TELEKI Éva (1981): A nyilas diktatúra államszervezete. In PÖLÖSKEI Ferenc – RÁNKI György (szerk.): *A magyarországi polgári államrendszerek. Tanulmánykötet.* Budapest: Tankönyvkiadó, 388–415.
- TÓTH István György szerk. (2001): *Millenniumi magyar történet. Magyarország története a honfoglalástól napjainkig.* Budapest: Osiris.
- UNGVÁRI Krisztián (2005): *Budapest ostroma.* Budapest: Corvina.
- UNGVÁRY Krisztián (2013): *A Horthy-rendszer mérlege.* Pécs–Budapest: Jelenkor.
- VAJDA Mihály (1989): *Orosz szocializmus Közép-Európában.* Budapest: Századvég.
- VÁNDOR Károly (2009): *Légierő társbérletben, avagy a szovjet légierő és légvédelem története Magyarországon és Ausztriában 1944–1991.* I–II. kötet. Budapest: VPP.
- VARGA Csaba (1970): A preambulumok problémája és a jogalkotási gyakorlat. *Állam- és Jogtudomány*, 13(2), 249–307.
- VARGA Éva Mária szerk. (2006): *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953).* Moszkva–Budapest: ROSSZPEN–MKTTK.
- VARGA József (1991): *Bűnös nemzet vagy kényszerű csatlós? Adalékok Magyarország és a Duna-medence kortörténetéhez.* I–II. kötet. Budapest: magánkiadás.
- VARGA Krisztián (2012): A német megszállástól a nyilas hatalomátvételig. A politikai rendőrség működése 1944. március 19. és október 15. között Wayand Tibor önvalótlomlásában. *Betekintő*, 6(1). Online: www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2012_1_varga_k.pdf
- VARGA Krisztián (2015): *Ellenség a baloldalon. Politikai rendőrség a Horthy-korszakban.* Budapest: Jaffa.
- VARGA Lajos (2019): *Kényszerpályáról tévútra. Szociáldemokraták a Tanácsköztársaságban.* Budapest: Napvilág.

- VARGYAI Gyula (1964): *A legitimisták és szabad királyválasztók közjogi vitájáról az ellenforradalmi államban*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- VARGYAI Gyula (2001): *Magyarország a második világháborúban. Összeomlástól összeomlásig*. Budapest: Korona.
- VÁRY Albert (1922): *A vörös uralom áldozatai Magyarországon*. Vác: Váci Kir. Orsz. Fegyintézet.
- VASS Vilmos (1994): *A magyar demokratikus munkásmozgalom rövid története 1919–1944*. Budapest: Széphalom Könyvműhely.
- VÉRTES Róbert szerk. (1997): *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945*. Budapest: Polgár.
- VIGH Károly (1984): *Ugrás a sötétbe*. Budapest: Magvető.
- VINCELLÉR Béla (2003): *Sötét árny Magyarhon felett. Szálasi uralma (1944. október – 1945. május)*. Budapest: Makkabi.
- VINCELLÉR Béla (1996): *Szálasi hat hónapja. 1944. október – 1945. május*. Mogyoród: Volos.
- ZEIDLER Miklós (2001): *A revíziós gondolat*. Budapest: Osiris.
- ZEIDLER Miklós (2002): *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- ZHOU, Enlai – LIU, Shaoqi – MAO, Zedong (1954): *A Kínai Népköztársaság Országos Népi Gyűlésének I. ülészaka 1954. szeptember 15–28. A Kínai Népköztársaság alkotmánya*. Budapest: Szikra.
- ZINNER Tibor – RÓNA Péter (1986): *Szálasiék bilincsen*. I–II. kötet. Budapest: Lapkiadó Vállalat.
- ZSIGMOND László szerk. (1966): *Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez*. Budapest: Kossuth.

Vákát oldal

Kis Norbert

Az államevolúció törvényei – sub specie aeternitatis

Bevezetés a zárótanulmányhoz

E kötet bevezető tanulmánya idézte Spinoza *Etika* című művét, amely a dolgoknak *sub specie aeternitatis* (örökkévaló viszonylatokban) való szemlélését szorgalmazta. Az államfejlődés örökkévaló viszonylatának tekintjük a *politikai érdekek és cselekvések* hatását. E kötet tanulmányaiban bemutatott államtörténetek mögött megtaláljuk azokat a politikai érdekcsoportokat, amelyek érdekérvényesítése közvetve vagy közvetetten közhatalmi és államformáló erővé vált. Hogyan illeszkedik ez a hipotézis az evolucionista megközelítéshez? Az evolucionista felfogás *fejlődési törvényszerűségeket* keres, ezeket összekapcsolja, és ezekből épít elméletet. A törvényszerűségek a fokozatos fejlődés jellemzői, és a jelenséget a fejlődés folyamatában ragadják meg. *A politikai érdekcsoportok államformáló befolyása az államfejlődés lehetséges törvényszerűsége, amelyet egy komplexebb evolúcióelméletben kell elhelyeznünk.*

Mit jelent az evolúció koncepciója a társadalomra vonatkoztatva? Az evolúció a hellén filozófia óta érlelődő elmélet, amely a 19. századtól a biológiában teljességedt ki, és hatott vissza univerzális társadalmi elméletként valamennyi tudományterületre. A „fokozatos fejlődés” gondolata évszázadokon át jelen volt a természetelvű antik filozófiákban (Anaximandrosz, Empedoklész, Epikurosz, a római Lucretius). Darwin *A fajok eredete* (1859) előszavában Arisztotelészt idézi meg mint a természetes szelekció fogalmának forrását. A tudomány korában (Darwin előtt) már Leibniz, Kant és Malthus is társadalmi jelenségekből következtettek az evolúció elméletére.¹ Az evolúció témáját egyébként szintén Darwin előtt Robert Chambers *A teremtés nyomai* című, saját korában rendkívül népszerű műve (1844) hozta be a köztudatba.² Az evolúció mint a „természet haladásának” koncepciója Herbert Spencer szociológiájában is megje-

¹ MALTHUS 1798.

² CHAMBERS 1994 [1844].

lenik, döntően Lamarck biológiai munkáinak hatására, szintén Darwin előtt. A fajok biológiai evolúciójának darwini gondolata az egyes populációk fennmaradását a természetes kiválasztódás elméletére alapította. Az evolúcióelmélet a természettudományban minden törvényszerűség felsőbb törvényévé vált, és fokozatosan *a létezés minden szintjének működési modelljeként* jelent meg. Az elmélet alapgondolata az „alkalmazkodó szétterjedés”, amelynek konjunktív tételei:

- a replikációs (túlélési és terjesztési) kényszer, azaz egy információ (mintázat) sokszorozódása,
- a replikáció mutációja,
- a legjobban alkalmazkodó mutációk túlélése (természetes kiválasztódás),
- és ide sorolhatjuk még a növekvő komplexitás tételét is.

Az evolúció magyarázó modellje lett az élettelen anyag működésének, a molekuláris szintű fejlődésnek, a különböző biológiai szerveződési szinteknek a génektől a sejteken át a neurális rendszerekig. *Modellként való alkalmazása kiterjedt a kulturális, a társadalmi és a technikai (technológiai) organizáció szintjeire is.* Az evolúció biológiai fejlődéseméletből az egyre komplexebb szerveződési szintek egymásra épülésének univerzális törvényévé vált. A *többszintű evolúció elmélete* szerint a gének, az egyed és a csoportok szintjén is szelekciós (túlélési) küzdelem folyik. A *szociobiológia* mint kutatási terület létrejöttét az evolúciós stratégiának az emberi társadalmak viselkedésében tapasztalt érvényesülése ihlette.³ A szociobiológia a szociális magatartás szerveződését biológiai analógiák alapján vizsgálja. Ennek alapja az a tétel, hogy a társas viselkedés is az evolúció következménye, így annak magyarázatát is a biológiai fejlődés törvényeire kell alapozni. A fenti tételeket a tudomány gyakorta gyanakvással szemléli mint a darwinizmus veszélyes kísértéseit. A 20. század elejétől az evolúcióelmélet valóban megkísértette a társadalomelméleteket, a szociális evolúció (Edward Burnett Tylor) és szociáldarwinizmus (William Graham Sumner)⁴ tételeire épülő provokatív társadalommagyarázatok és fajelméletek születtek, amelyek a maguk korában a versenykapitalizmus (Sumner) és a nietzschei „erőetika” igazolását jelentették. Társas viszonyaink determinisztikus, genetikai

³ WILSON 1975. Edward O. Wilson a hangyakolóniák működésében a tökéletesen működő társadalmak modelljét látta, számos leckét hagyott örökölni az államélet és a kormányzás működését tanulmányozók számára is.

⁴ EGEDY 2009.

alapú meghatározottságának gondolata frontálisan ütközött a társadalmi igazságosság tanaival. A cselekvés örökletességének elmélete táptalaja volt a szellemi képességek (IQ) rasszalapú kutatásának (Sir Cyril Burt, Richard Herrnstein). A szociobiológiát is heves kritika fogadta, mivel például az állatok társas működését az emberi viszonyokra vetítette. A szociobiológia újra felszínre hozta, hogy az ember nem teljesen racionális lény, a cselekvések fő mozgatója az evolúciós stabilitás, szaporodás és biztonság – nemcsak az egyén szintjén, hanem a csoportok szerveződésében és cselekvésében is. Az evolúciós törvényeknek az emberi társadalomra adaptálása elbizonytalanította az emberi kapcsolatokban hozott döntések racionalitásának és szabadságának posztulátumát. A politikai ideológiák szintén használták a szociobiológiát, a *csoportok közötti evolúciós versengés* csábító magyarázatot kínált a kommunisták, liberálisok vagy konzervatívok közötti különbségtételre.⁵ Edward O. Wilson szociobiológiája nem kérdőjelezte meg az emberi etikát, nem tekintette „az erők túlélését” a társadalmat uraló törvénynek. Az ember szociális adaptációjának motívumait kereste. Jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy az evolúcióelmélet, az „alkalmazkodó szétterjedés” (replikáció) a létezés minden szintjének működési modelljeként kínálja magát a társadalomtudományok számára. Inspirálta a *kulturális evolúció* gondolatát, amely a közösségek szerveződéseit a csoportok mint kultúrák fennmaradási stratégiájaként magyarázza.⁶

Végül hivatkozunk a *növekvő komplexitás törvényére*, amely a biológiai fejlődésben azt jelenti, hogy a komplexebb információfeldolgozással működő organizmusok nagyobb hatékonysággal alkalmazkodtak környezetükhöz. A közel hárommilliárd éve növekvő biológiai komplexitás igazolásának legsikeresebb prototípusa az emberi agy és idegrendszer. A komplexitás a társadalomban az emberfélék első hordáitól, törzseitől, kis falvaitól kiindulva több tízezer év alatt nagyon összetett együttélési formákat eredményezett: az utóbbi ötezer évben az állam megjelenésének evolúciós szakaszát találjuk az emberi kultúrákban.

Az állam mint a kulturális evolúció jelensége

A kulturális evolúció elméletében a replikáció kényszere azt jelenti, hogy egy társadalmi együttélési (szervezési) mintázat szükségszerűen

⁵ ANONYMOUS 2017.

⁶ A kulturális evolúcióról lásd CSÁNYI 1980: 95–112.

terjeszkedik, ennek során változik (mutáció), komplexebbé válik, alkalmazkodik és szelektálódik. *Az állam mint „kulturális mintázat” a társadalmi szerveződés komplexebbé válásával jelent meg.* Az állam sajátosságai minden civilizációban – egymástól függetlenül is (például a világ többi részétől izoláltan fejlődő inka vagy azték kultúrában) – szétterjedtek (replikáció). *Az államot evolúciós törvényszerűségnek tekintjük* szétterjedésében, változásaiban, sokféleségében, illetve egyes államok szelekciójában, azaz megmaradásuk vagy megszűnésük tekintetében is. A társadalmi szerveződések az ősközösségek sok tízezer éves története során szükségszerűen haladtak az egyre összetettebb szerkezetű és hierarchizált szerveződés, azaz az állammá válás felé. A növekvő komplexitás törvényét önmagában demonstrálja a társadalomban megjelenő államszervezet, az intézmények, bürokráciák, a jogrendszer és a szolgáltatások rendszerének egyre összetettebbé válása. Az elmúlt két évszázadban nyolcszorosára nőtt a Föld lakosainak száma, ez a népességnomás a komplexitás növekedésére is kihatott. A másik *evolúciós törvény a hierarchiák épülése.* Vicsek Tamás és Zefairis Anna kutatásai nyomán tudjuk, hogy minden biológiai szervezet növekvő összetettségű hierarchiákban működik, a természet alapmintázata a hierarchikus függőségek láncolata.⁷

A komplexitás és a hierarchia együttesen az entrópiát kiegyenlítő struktúra, azaz rendezettség, szervezettség. Az entrópia a hőtan második törvényeként ismert, de a tudomány az életjelenségek más területein is mint univerzális fejlődéseméleti axiómát azonosította.⁸ Az entrópia törvénye szerint *a zárt rendszerek önmozgása az egyre nagyobb rendezetlenség felé halad, azaz előbb vagy utóbb minden struktúra lebomlik.* Az államok, civilizációk, társadalmi szerveződések is zárt rendszerek, amelyekben érvényesül az entrópia törvénye. A fizikai érvelés szerint az energiaszintből, amely a rendezettséghez szükséges komplexitást fenntartja, az entrópia állandóan „elvesz”. Megfordítva: az atomi szintű zűrzavarból keletkező energia tart rendet, de csak időlegesen. Az entrópia leküzdéséhez az energiaráfordítást mindig növelni kell, máskülönben a rendszert az entrópia energiavesztése szétbomlasztja, ezért minden létező a komplexebbé válás felé törekszik. A komplexebb struktúrák építése tehát *evolúciós kényszer.* Ez a komplexitás és az entrópia dinamikus kapcsolata. Az entrópia az ember alkotta szervezeteket, így az államot, a közigazgatást, egy

⁷ ZAFEIRIS–VICSEK 2018.

⁸ CHRISTIAN 2019.

adott állami intézményt is folyamatosan bomlasztja. Minden természeti és társadalmi rendszerben *az állandó változás és komplexebbé válás tehát a túlélés és a hatékonyság szükséglete*. A komplexitás növekedése az entrópia elől történő „menekülés”. A társadalmi szervezetek működésében az entrópia a bürokratizmus, a nehézkes, rossz és korrupt működés törvényszerű veszélyét jelenti. Az intézmények folyamatos „megreformálása” és fejlesztési kényszere gyakran öncélú és politikai túlmozgásnak tűnik. Az entrópia logikája szerint azonban egy intézményt fejlesztési „prés alatt” kell tartani, máskülönben az entropikus energiavesztés belső nehézségi ereje szétbomlasztja, lassítja és korrumpálja a szervezet működését.

A kulturális evolúció – így az államevolúció is – egy ponton azonban jelentősen eltér a biológiai evolúció törvényeitől. Utóbbiban a biológiai mutációk jelentik a változás fő faktorát, amelyet egyfajta „vakság” jellemez, a természet pedig szelektálja a véletlen mutációk közül a legjobban alkalmazkodókat. *A társadalmi evolúcióban azonban nincs „természeti vakság”, az emberek „szabad akarata” és az emberi morál ad irányt a fejlődésnek*. A modern filozófia posztulálja a relatíve szabad akaratot, így *az államok szelekcióját és mutációját az „emberi közösségek akaratából”, azaz politikai szándékból vagy érdekből következő alkalmazkodás determinálja*. A fentebb érintett „többszintű evolúció” szerkezetében a társadalmi evolúcióban *a politikai csoportszint az államfejlődést meghatározó szelekciós faktor*. A politikai tevékenység egy homogén csoportérdek kivetülése, közhatalmi igényné válása, biológiai nyelven túlélési és terjeszkedési igénye, ennek célja pedig az állami főhatalom befolyásolása, az államformálás. Az állam és a politika ugyanazon fejlődési folyamat összefüggő mozzanatai, amint a jog kialakulása is párhuzamos evolúciós tényező az államfejlődésben.⁹

Fontos tisztázni, hogy tézisünkben *milyen fogalmi keretekben értelmezzük az államot*. Megengedhető egyszerűsítéssel az állam modern koncepcióit az i. e. 3. évezredtől indult elsődleges államoktól napjainkig érvényes közös fogalmi keretnek fogadjuk el. Az államfogalmunk tömör foglalata: egy adott terület adott népessége feletti főhatalom (Georg Jellinek nyomán).¹⁰ A közhatalmi vagy főhatalmi elem az a lényegi ismérv, amelyet Carl Schmitt oly módon ragad meg, hogy az állam „egy emberi csoportosulás egységét a hatalmi elem által teremti meg”. A főhatalom lényegét Max Weber a „fizikai erőszak monopóliumában” határozta meg, amely az elsődleges államoktól a modern államig képes az állami főhatalom

⁹ SZILÁGYI 1998: 66.

¹⁰ Fogalmi áttekintés: TAKÁCS 2011: 162–168; Cs. KISS 2022a.

fogalmi megragadására. A főhatalom további jellemzése ehhez képest most másodlagos jelentőségű, amennyiben például az uralmi vagy kormányzati szervezet, a politikai szervezet, a jogrend és a jogérvényesítés a „fizikai kényszer” időben változó megnyilvánulásai.

Az evolúciós elmélet paradigmája a *szükségyszerűség, a determináció*. Az államevolúció genezise, hogy *az állam maga is szükségyszerű fejlődési állomásként* jelenik meg a történelemben, mint *a társadalom komplexebb válásának és hierarchizálódásának* következményeként kialakuló közhatalmi szervezet. Ez a tézis nem összetévesztendő az államot „objektív társadalmi szükségletként” értelmező marxista gondolattal, amely azt az „osztályharc” szükségyszerű eredményének és igazolásának is tekintette. Ahogy fentebb már utaltunk rá, a társadalmi evolúcióban a politikai csoportszint az államfejlődést meghatározó szelekciós faktor. Az államfejlődés hajtóereje a politikai érdek, azaz az államfejlődés egzisztenciális változásai mögött mindig politikai érdekcsoport(ok) áll(nak), amely(ek) eredményes érdekérvényesítése közvetve vagy közvetlenül közhatalmi és államformáló erővé válik.

A szükségyszerűséget hordozó evolúciós hajtóerőt az államfejlődésben a 20. század elejétől – különösen a szociáldarwinista és marxista elméletek – igyekeztek *az ősi államok keletkezésének társadalmi okaiból általánosítva meghatározni*. Ezt abból a megfontolásból tették, hogy ha megfejtjük az államgenezis „titkát”, akkor ez általános törvényszerűségként szolgálhat a modern államfejlődés magyarázataként is. Az elsődleges államok (pszeudoállamok) genezise – az i. e. 3. évezredtől számítva – valóban vonzó terepet kínál az államfejlődés mozgatórugóinak felderítésére.¹¹ Az „elsődleges” jelleget az államok kialakulásának történetét elsődleges és másodlagos szakaszok szerinti értelmezésére alapítjuk (Klaus Eder nyomán).¹² A tudományt a régészettől az antropológián át a történettudományig megbabonázta „az államelméleti arché”, azaz az államkeletkezés ősokei vagy ősokeinek felfedezése. Logikusnak hat, hogy a primitív társadalmak civilizált állammá átalakulásának magyarázatai a későbbi (másodlagos vagy modern) államfejlődés és a politika „evolúciós” törvényszerűségeire is

¹¹ Elsődleges államok alatt azokat a birodalomnak, civilizációnak, kultúrának is tekintett társadalmi szerveződéseket értjük, amelyek „egy adott terület és egy adott népesség feletti főhatalomként” jellemezhetők. Néhány jelentősebbet kiemelve a példa kedvéért: Sumer, Hettita Birodalom, Asszíria, Babilónia, Perzsia, Egyiptom, Macedónia, görög városállamok, Római Birodalom, India, Maurja Birodalom, Kína, Inka, Maja, Azték Birodalom.

¹² SZILÁGYI 1998: 65.

utalhattak volna.¹³ A holocén kor kezdetén (i. e. 9700) elindult földművelés és állattartás egyre nagyobb és sűrűbb népességű társadalmi fokozatosan magasabb szervezetségi szintek, a politikai centralizáció felé fejlődtek. Az elméletek közös pontja, hogy a modern államfogalomhoz köthető államok kialakulása szükségszerűen megtörténik a Föld különböző pontjain. Az államgenezist és annak törvényszerűségét a többféle együtttható faktort szintetizáló koncepciók magyarázzák meggyőzően. A szintézisben helyet kap a *belső és a külső konfliktusok teóriája*. Előbbi szerint szükségszerű, hogy egy kritikus tömegű társadalomban különböző státuszú csoportok vagy családok között belső konfliktus alakul ki, amely az egyik közhatalmi, azaz államhatalmi szerepével (győzelmével) konszolidálódik időlegesen. A marxista (engelsi) hipotézis szerint a belső konfliktus a kezdetektől a terményfeleslegből kialakuló vagyoni különbségek, azaz a magántulajdon miatt alakult ki. Ebből következett az államot mindig egy „uralkodó osztály” elnyomó és kizsákmányoló szervezeteként értelmező államelmélet. A marxista hipotézisek szörnyű politikai és társadalmi következményei a 20. század kommunista ideológiáiban jelentek meg. A hierarchizálódásnak számos magyarázata közül meggyőző a *mezőgazdálkodási vagy építési munkaszervezéssel* (például öntözési rendszer) kapcsolatos alá-fölé rendeltséget vagy együttműködési szervezetséget hangsúlyozó elmélet.¹⁴ A 20. századi antropológia szerint az archaikus társadalmakban kialakulhattak a fenti környezeti hatásokat (népességnövekedés, belső konfliktusok, gazdálkodás, háború, munkaszervezés) jól kezelő *főnöki személyiségek* (nagy emberek), akik körül kialakult a közhatalmi szervezetség állammá formálásához szükséges kritikus szint. A külső jellegű, azaz a társadalmak közötti konfliktusok szükségszerűségének teóriáját a darwinista evolúció „természetes szelekció”-fogalmának társadalomtudományi félreértelmezései is fűtötték. A szociáldarwinista „hódítási elméletek” (Ludwig Gumpowicz, Franz Oppenheimer¹⁵) szerint a népcsoportok hódítási ösztöne az államfejlődés motorja. A konfliktuselméletek a társadalmon belüli és társadalmak közötti erőszak valószínűségére épültek, de önmagukban nem adnak magyarázatot egy hierarchikus közhatalmi szervezetre épülő állam kialakulására. A társadalmak közötti erőszakos konfliktusok rendszerint, de nem szükségszerűen, nem törvényszerűen jelentkeznek a történelem során, így általános ősoznak és az államfejlődés általános

¹³ SERVICE 1962; 1975.

¹⁴ HARARI 2015.

¹⁵ SZILÁGYI 1998: 67.

törvényének sem tekinthetők.¹⁶ Az erőszakos konfliktusok erős eshetősége bizonyosan generálta a katonai réteg és katonai vezetők kialakulását, ami a politikai szervezettség és vezetés magasabb szintjei, azaz az állammá válás felé vezetett. A szintetikus elméletek szerint a fent említett rendszerhatások együttesen „tölcseyszerűen” terelték a társadalmat a politikai hierarchizálódás és a szervezeti komplexitás új szintjei felé.¹⁷ A földművelő faluközösségeket (az ősi Közel-Keleten) döntően a munkaszervezés, a területvédelem és a vallásszervezés terelte a centralizált főhatalom és közhatalmi apparátus, azaz az állammá válás felé. A fejlődés második (antik) szakaszában az inkább pásztorkodó társadalmakban már döntően a kereskedelem szervezése és a hódító katonáskodás (militokráciák) építi a közhatalmi hierarchiát és államapparátust állammá (görög-római és korai feudális). Ezekben az államokban már a kereskedelem a jogrendszer fejlődését ösztönzi, jelentkezik a világiasodás, vallási tolerancia, a rab-szolgatartás. A fejlődés harmadik szakaszában a korai feudális államok (germán, szláv törzsek) a katonai elvű apparátust erős területi (feudum) elvvel decentralizált hűbéri államhatalommá fejlesztették.¹⁸

Az elsődleges államok keletkezésének általánosítható jellemzői csak kezdetei voltak az államfejlődés folyamatának, így csupán csíráit jelentik az antik, a középkori vagy a modern államfejlődés evolúciós törvényszerűségeinek. A későbbi korok államainak formálódását meghatározó *versengő politikaalkotó érdekcsoportok a társadalomfejlődés korai szakaszában még kevésbé differenciálódtak, az államfejlődés bizonyos szintű előrehaladása után váltak államformáló erővé.*

Az állam politikai csoportszintű evolúciója

A „politikai” jelleg definícióját az állam politikai fogalmaként taglalja az államelmélet.¹⁹ A politikai csoport koncepcióját Carl Schmitt „politikai” fogalmában, a barát-ellenség dichotómiában értelmezzük. A csoportegység felépítése és fenntartása az érdekközösség mellett a „másoktól való elkülönülés” logikáját is magában foglalja. A politikai érdekcsoportok

¹⁶ Yuval Noah Harari és Steven Pinker monográfiái az őstársadalmak erőszakosságának tudományos igazolásával kapcsolatosan szkeptikusak. HARARI 2015: 64; PINKER 2018.

¹⁷ LEWELLEN 1992; COHEN 1978: 142.

¹⁸ SZILÁGYI 1998: 103–124.

¹⁹ TAKÁCS 2011: 189–201; Cs. Kiss 2022b.

és versengésük a közhatalmi államformáló befolyásért fokozatosan vált egyre sokszínűbbé és összetettebbé. A fejlődés plurális iránya az államfejlődés politikai érdekek diktálta irányának is értékfogalmat ad. Amint a biológiai evolúció csúcsteljesítménye az emberi gondolkodás, a társadalmi evolúcióban a növekvő komplexitás szintén *az emberi értékek fejlődését is jelenti*. Steven Pinker ennek kiteljesedését a felvilágosodásban látja.²⁰ Teóriánk hasonul Hegel államfelfogásához, aki *az államfejlődésben értékfejlődést*, az erkölcsi eszme²¹ és a szabadság haladását látta.²² Herbert Spencer szintén a társadalmi fejlődés idealista teoretikusaként azt értéktelített folyamatnak, a tökéletesedés felé történő haladásnak látta. Fizikai, biológiai, antropológiai empíriával próbálta alátámasztani, hogy a fejlődést a fokozatos differenciálódás jellemzi, az anyag és az erő állandóan átalakuló „szétoszlása” figyelhető meg. Spencer fejlődéstudományában az integrációt dezintegráció kíséri, illetve követi, örökös ciklikus változásban. Mindez a fokozott heterogenitás felé tartó folyamat, amely a jelenségek bármely csoportján, így az államokon is megfigyelhető.²³ A fejlődésgondolat 20. századi képviselői közül Teilhard de Chardin a fejlődés lényegét úgy határozta meg, hogy az a „jónak” a növekedése a „rosszal” szemben. Evolúcióelmélete szerint a világegyetem fejlődésének célja az abszolút tökéletesség, haladás a tudat legmagasabb szintjéig.²⁴ Vannak a fentiekkel ellentétes, a társadalmi fejlődésben értékvesztési folyamatot látó nézetek (devolúció), ezek közé sorolható Friedrich Nietzsche vagy a mottóként idézett Hamvas Béla filozófiája is.

Az axiológia a filozófia területe, míg az államfejlődést leíró és magyarázó történetírás neutrális, metafizikus, az államok változása mögötti mechanikus törvényszerűséget keresi. Miért szűnik meg egy állam, vagy miért marad fenn évszázadokon át? Miért változtak az államhatárok, vagy változott az államforma? A történeti narratíva *külső tényezőként rendszerint államérdekből* történő háborús hódítást, illetve államközi megállapodásokat (kiegyezés, békemegállapodás stb) keres. *Belső tényezőként* a forradalom, polgárháború a jellemző államformáló történés. A 20. században jelenik meg az államérdekek fölé emelkedő „nemzetközi érdek” vagy államok közös érdeke (nemzetközi béke és biztonság)

²⁰ PINKER 2019.

²¹ DELI 2009.

²² SAMU 1992: 53

²³ HOWARD 1903: 40–47.

²⁴ TEILHARD DE CHARDIN 1973.

fogalma. Államformáló ereje van a gazdasági érdekeknek, illetve az etnikai/nemzeti érdekeknek. Jelen tanulmány szűk lenne mindezek rendszerezésére, csupán felvillantottuk azokat a fő típusokat, amelyeket a történetírás fősodra, a politikatudományi, illetve médiadiskurzus narratívái használnak. Ez az áttekintés is érzékelteti, hogy *a konvencionális narratíva mögötti valós (realista) közhatalmi motívumok gyakran rejtve maradnak*, és inkább „közjogi fikciók” jelennek meg a változások okaként vagy motívumaként (például államérdék, államközi szerződés). A fentieket illusztrálja a 2022-ben kezdődött orosz–ukrán háború, amellyel az ukrán államot történelmi távlatokban átformáló változások indultak el (határok, etnikai összetétel), ezekre csökevényes magyarázatot ad az orosz és az ukrán államérdék ütközésére hivatkozó narratíva. A realista magyarázathoz az államformáló változások, azaz a háború elindulásában és fennmaradásában érdekelt politikai érdekcsoportok és közhatalmi természetű politikai érdekek azonosítására van szükség, amely az érintett államérdékek mögötti politikai realitást tárja fel (például orosz politikai érdekcsoport és oligarchiák, az USA demokrata érdekcsoportja, nyugat-európai liberális érdekcsoportok, globális pénzügyi érdekcsoportok stb.).

Tételünk szerint *az államevolúció törvénye, hogy mindig konkrét politikai csoportérdek(ek) alakítják az államfejlődést*. Ez a megközelítés realista, amennyiben az „államérdékre” történő leegyszerűsítés helyett az emberi szándékot, azaz kollektív akaratot keres a változások mögött. A politikai tevékenység természete, hogy emberek „baráti” vagy „elvtársi” érdekcsoportot alkotnak. Cicero államfelfogásában az államot a „társulásra irányuló emberi természet” alkotja, amely közös ügyek (*res publica*) mentén integrál embereket egy politikai csoportba.²⁵ A csoportok az evolúció törvénye szerint túlélési és terjeszkedési dinamikával működnek, amely a közhatalmi befolyás, azaz az állami jelenség irányába hat.

Az érdekérvényesítés (befolyás) két alapformája a *békés úton, illetve az erőszakos formában* (háború, forradalom, terrorizmus) történő megjelenés. A békés érdekérvényesítésben a politikai érdekcsoport megjelenésének két további lehetséges formája és időben rendszerint elkülönülő szakasza:

- a) *pszeudolegitimitású csoportok*: a legitim közhatalom befolyásolására vagy megszerzésére, ezáltal államformáló pozícióra törekvő politikai érdekcsoport;

²⁵ CICERO 1995: 16.

- b) *legitim vagy vitatott legitimitású, közhatalmi pozícióban működő csoportok* (jellemzően demokráciák parlamenti pártja, egypártrendszerek kormányzó pártja, vallásállamok főpapi rendje, monarchia uralkodója).

Más megközelítésben tipizálhatjuk az

- aa) előbbieket a közhatalmi szervezetet, azaz az államfejlődést csak *közvetetten* meghatározó érdekcsoportokként (Big Tech cégek, netokrácia, pénzügyi érdekkörök, civil szervezetek, médiacsoportok);
- bb) utóbbiakat a közhatalmi versengésben *közvetlenül* megjelenő államformáló érdekcsoportokként (politikai pártok, etnikai alapú szervezetek).

A békés politikai érdekérvényesítés mechanizmusa részben standardok és formák szerint alakul, például parlamenti vagy elnökválasztások, jogalkotás, diplomácia, nemzetközi egyezmények, lobbizás, illetve korrupció, gazdasági nyomásgyakorlás, dezinformáció. Az érdekérvényesítés formáinak sokféleségét az államfejlődés ötezer éves történetében ott találjuk minden államformáló történelmi esemény történeti leírásában.

Az államformáló politikai érdekcsoportok típusai

E tanulmánynak nem lehet célja, hogy az érdekcsoportok történeti típusainak teljes rendszerét megkísérelje felvázolni. Az alábbiakban egy egyszerűsített tipológiát kínálunk a jellemző politikai érdekcsoportok leírására, amelyeket történelmi koronként eltérő dominanciával ott találunk a közhatalmi versengésben és az államfejlődés hátterében. A politikai érdekcsoportok történeti korszakolásának és jellemzésének könyvtárnyi irodalma van. A csoport politikai érdekei végső soron közhatalmi igényné formálódnak, azonban *elsődleges érdekeik* differenciáltak. Ezek csoportonként eltérőek, hasonlóak, de akár azonosak is lehetnek. A túlélés és terjeszkedés (replikáció) valamennyi csoport esetén immanens érdek, de primer érdeké is válik például családi/vérségi szövetségek, rokonsági alapú dinasztiák vagy diktátorok esetén. A területi és katonai érdekek gyakran kötődnek egymáshoz, a kulturális és gazdasági érdekek úgysszintén. A vallási ideológiai érdek és az ideológiai érdek szintén kombinálódhatnak más érdekekkel. Az alábbi főtípusok példaszzerűek, de alkalmasak arra, hogy e kötet tanulmányait az államevolúció itt

tételezett paradigmájába helyezzük, azaz keressük az államfejlődés egy-egy pontját meghatározó politikai érdeket és az azt érvényesítő politikai érdekcsoportot vagy csoportokat.

- a) *Családi/vérségi szövetségek*: az archaikus társadalmaktól a modern államokig, időtlen és örök mintázata a politikai akaratképzésnek. Napjainkban a polgárosodás és a demokratizálódás fejlődési szakaszát el nem érő, vagy abban megrekedt államok formálódásában továbbra is meghatározó a családi/vérségi szövetség érdekérvényesítése, amelyet alapvetően a csoport túlélése motivál a közhatalmi pozíció megszerzésében vagy pozíciója megerősítésében.
- b) *Törzsi szövetségek*: a családi/vérségi szövetségek magasabb szintű szerveződése, amely az államok keletkezésének és korai fejlődésének meghatározó faktora volt. Az állami főhatalom felé törekvő törzsi csoportérdek jellemzően a területszerzés vagy a területvédelem, valamint a katonai képesség fejlesztése volt.
- c) *Arisztokrata elitek, felső kasztok*: a törzsi szövetségek elitjeiből formálódó világi rendek vagy kasztok minden társadalmi hierarchiában jelen voltak, a magasabb hatalmi, illetve vagyoni rétegek homogén érdekcsoportokat alkotva kulturális értékrendjük és vagyoni helyzetük közhatalmi kiterjesztésében, illetve védelmében voltak érdekelték. Az indiai ksatrija kaszttól a római birodalom szenátorain (*Senatus mala bestia*) és a feudális világ bárói és főnemesi rendjein át a napjainkban oligarcháknak is nevezett vagyonos csoportokig közvetett módon a közhatalom formálói, napjainkban a fejlődő vagy gyengébb demokratikus intézményekkel rendelkező államokban változatlanul meghatározóak.
- d) *Városi polgárság, céhek*: a görög poliszoktól a középkori itáliai városállamokig az államfejlődést meghatározó városi polgárság, illetve kereskedő, egyetemi és más hivatásrendi érdekcsoportok. Saját autonóm értékviláguk olyan homogén érdekrendszerre vált, amely a 16. századtól fokozatosan lebontotta a feudális európai államrendszert.
- e) *Egyházi, papi, felekezeti rendek*: a vallási vezetők, felekezeti elitek csoportjának befolyására utaló történelmi emlékek az i. e. 3. évezredtől vannak, államformáló hatásuk minden civilizációban meghatározó volt. Napjainkban a közel-keleti vallásállamokban rendelkeznek közhatalmi autoritással.
- f) *Pénzügyi társaságok, szövetségek*: ez a hálózat a kora újkori kereskedő nagyhatalommá váló nyugati országok bankházaitól napjaink

globális gazdasági érdekcsoportjaiig tart. Őstípusa a Kelet-indiai Társaság, a Rothschild-ház, napjainkban a Bilderberg-csoport, média-társaságok.²⁶

- g) *Pártok*: a modern politikai pártok a politikai érdekcsoportok leg-tisztább legitimitású és legegyszerűbb formái. Érdekeik rendszerint kulturális és ideológiai természetűek, tudniillik politikai értékeiket akarják közhatalmi erővel érvényesíteni. A pártérdek egypártrendszerekben gyakran transzformálódik egy diktátor perverz érdekrendszerévé (például Sztálin, Mao Ce-Tung, Fidel Castro, Pol Pot, Ceaușescu, Kim Dzsongun, Lukasenka).
- h) *Perverz egyéni érdekkör/diktátor*: egyszemélyes „politikai érdekcsoportot” azok a személyek alkottak a történelemben, és alkotnak ma is, akik extrém ambícióktól vezérelve katonai, pártvezetői vagy dinasztikus legitimitációval államformáló közhatalmi és történelmi szerephe kerültek, mint például Napóleon, Hitler, Sztálin és a fenti g) pont további figurái. Érdekük saját eszmerendszerük megvalósítása, azaz saját „történelmi túlélésük” volt.
- i) *Titkos társaságok*: államformáló közhatalmi szerepük tudományosan nem igazolt, de helyük van a politikai érdekcsoportok között, például a „templomosok”, az illuminátusok rendje, a szabadkőműves mozgalom, az Opus Dei. Az USA elnökei közül 14-en szabadkőművesek voltak, Napóleon császár testvérei voltak a francia páholyok vezetői.²⁷ A templomosok és a szabadkőművesek közötti folytonosságot, szerepüket a francia forradalomban, illetve e mozgalmak és a vezető pénzügyi érdekcsoportok közötti kapcsolatot a történelemtudomány is vizsgálja.²⁸ Niall Ferguson *A tér és a torony* című kötetében foglalkozik tudományos igényességgel a titkos társaságok hálózatának államformáló közhatalmi szerepével, kiemelten az illuminátusok rendjének történetével. Ferguson bemutatja azt a közel száz legális és titkos szervezetből és érdekcsoportból álló összeesküvés-hálót, amelynek – mint írja – a történettudomány fősodra hajlamos alábecsülni a szerepét, míg az összeesküvés-elmélet hívei megrögzötten eltúlozzák azt. Jelen tanulmány szerzője osztja Szerb Antal *A Pend-*

²⁶ POKOL 2004. Pokol Béla a 20. századra teszi új politikai akaratképzési szintként tőkécsoportok globális politikai erőként történő megjelenését. Újabbán Pogátsa Zoltán *A globális elit* című munkájában foglalkozik a témával (POGÁTSÁ 2022).

²⁷ HAHNER 2010: 30.

²⁸ SÁGHY 2010: 49.

ragon legenda című regénye főhősének, Bátky Jánosnak – az alkímia megítéléséhez hasonló – megközelítését a titkos társaságok szerepével kapcsolatban:

- a) *Bűnöző társaság*: a titkos társaságok illegális formáját a szervezett bűnözői csoportok jelentik, államformáló szerepük az afrikai és latin-amerikai fejlődő országokban jellemző, de a 20. századi olasz, orosz, egyesült államokbeli, balkáni államfejlődés történetében szintén jelen volt. Pontos befolyásuk nem határozható meg, az érdekmotiváció alapvetően gazdasági jellegű, a közhatalmi pozíciók inkább eszközként, mint célként szolgáltak.
- b) *Rokonsági alapú dinasztiák*: a modern demokráciák (köztársasági államformák) és pártállamok megjelenéséig az államfejlődés a dinasztiák túlélési versengésére és szövetségeire épült valamennyi civilizációban. A fontosabb újkori európai dinasztiákat említve például Habsburg–Lotaringiai, Hohenzollern, Windsor, Karagyorgyevics, Bourbon, Bonaparte stb. A monarchiák és egyes diktatúrák (például Észak-Korea) továbbélésével napjainkig tart a vérségi alapú dinasztiák államformáló befolyása.
- c) *Modern nemzetközi intézmények*: a II. világháborút követő új nemzetközi rendben kialakult nemzetközi és államközi, politikai és gazdasági jellegű szervezetek (Világgazdasági Fórum, Világbank, IMF, Európai Unió intézményei, NATO, OPEC, Nemzetközi Kereskedelmi Kamara stb.) saját intézményi közhatalmi befolyásuk és legitimitásuk erősítésében érdekeltek, amelyet az államhatalmak befolyásolásán keresztül tesznek meg. Érdekeikben keveredik az ideológiai, kulturális, gazdasági és öncélú intézményi túlélési motiváció. Vezetői rétegük nemzetközi elitet, menedzsmentjük sajátos neokráciákat (bürokráciát, jurisztokráciát) fejleszt, amelyek politikai érdekcsoportokká formálódnak. Az államkormányzásról szóló elvi követelményeik (például *good governance*) a gazdasági aktorokkal közös inkluzív kormányzást szorgalmazzák.
- d) *Globális vállalatok*: a 20. század globális gazdasága a tőkeerő koncentrációját erősítő tendenciát indított el, így napjainkra a világ-gazdaság egyre kevesebb vállalat kezében összpontosul, amelyek nagyobb vagyoni erőforrásokkal rendelkeznek, mint a világ országainak többsége.²⁹ A vállalatok elsősorban gazdasági, másodsor-

²⁹ *Global Wealth Report 2022*.

ban a fogyasztói kultúrát érintő érdekérvényesítő motivációval a közhatalmi befolyás felé törekednek. Külön kategóriaként kell kezelni a technológiai óriáscégeket.

- e) *Technológiai óriásvállalatok*: a Big Tech cégek³⁰ a modern információs és médiatársadalomban az emberek feletti befolyás sajátos hatalmi politikájával (netokrácia) építenek hatalmi pozíciókat, közvetve növekvő mértékben befolyásolhatják az államfejlődést és a kormányzást (például forradalmak, felkelések szításával, közhatalmi választások manipulálásával).³¹ Érdékmotivációjuk alapvetően gazdasági célzatú.
- f) *Civil mozgalmak*: a 20. századi egyesülési szabadságra épülő civil szervezetek. Az USA történetének civiljogi mozgalmai, a kelet-európai államfejlődést meghatározó pszeudopártszerű mozgalmak (például a lengyel Szolidaritás mozgalom, a magyar lakitelki és szamizdatkörök), napjaink emberi jogi és NGO-hálózatai sorolhatók ide. Új formáik az érdekérvényesítő civil mozgalommá formálódó egyetemi és tudományos szövetségek.

1. táblázat: A politikai érdekcsoportok összesítése

Az érdekcsoportok történeti típusa	Az eredeti csoportérdek jellege
családi/vérségi szövetség	<i>túlélés</i>
törzsi szövetségek	<i>területi, katonai</i>
arisztokrata elit, felső kasztok	<i>kulturális, gazdasági</i>
városi polgárság, céhek	<i>kulturális, gazdasági</i>
egyházi, papi, felekezeti rendek	<i>vallási ideológiai</i>
pénzügyi társaságok	<i>gazdasági</i>
pártok	<i>kulturális és ideológiai</i>
perverz egyéni érdekkör/diktátor	<i>túlélés</i>
titkos társaságok	<i>ideológiai</i>
bűnöző társaságok	<i>gazdasági</i>
rokonsági alapú dinasztiák	<i>túlélés</i>
modern nemzetközi intézmények	<i>ideológiai, gazdasági</i>
globális vállalatok	<i>gazdasági, kulturális</i>
Big Tech vállalatok	<i>gazdasági, kulturális</i>
civil mozgalmak	<i>ideológiai</i>

Forrás: a szerző szerkesztése

³⁰ Például Apple Inc., Amazon.com Inc., Microsoft Corporation, Alphabet Inc. (Google), Facebook Inc., Tencent Holdings Limited, Alibaba Group Holding Limited, Samsung Electronics Co., Ltd., IBM, Intel Corporation stb.

³¹ K1s 2019.

Záró gondolatok

Tézisünk szerint az államevolúció hatóereje nem kizárólagosan az állame érdekek szintjén, hanem döntően a közhatalmi igénytel működő politikai érdekcsoportok szintjén jelenik meg. A kutatásnak törekednie kell arra, hogy az államfejlődés különböző formái mögött keresse a politikai csoportérdekeket, amelyeket magasabb absztrakciós szinten nemzeti, gazdasági vagy ideológiai természetű érdekeknek tekintünk. A politikai érdekcsoportok paradigmája demisztifikálja a csak az „állame érdekekre” vagy „nagyhatalmi érdekekre”, az ideológiai, gazdasági vagy a politikai értékek eszmevilágára történő hivatkozást. Ennyiben a valósághoz akar közelebb kerülni, követve a tanulmányunk mottójaként Hamvas Bélától vett gondolatot. A paradigma leíró és tényfeltáró jellegét újra ki kell emelni. Értékalapú, idealisztikus megközelítésünkben valóban a szuverén állami érdekek és a legitim kormányoknak kellene a politikai akaratképzés és az államközi kapcsolatok hajtóerejévé válnia. Az államevolúció konzervatív nacionalista ideáljában a nemzeti érdeket képviselő legitim kormányok békés úton formálják az államfejlődést. Kutatásunk tézise és a kötet tanulmányai más megvilágításba helyezhetnek olyan történelmi képződményeket, mint a transzatlanti szövetség, Ázsia, Európa, Európai Unió, Nyugat- és Kelet-Európa, Közép-Európa, a nemzetállamok, az Osztrák–Magyar Monarchia. A kutatás evolucionista paradigmája képes feltárni a Vesztfália előtti modern államtörténet és az ezt követő, napjainkban is zajló politikai szuverenitásviták valós mozgatórugóit és azonosítani a szuverenitáskérdések mögötti valós motívumokat.³²

Felhasznált irodalom

- ANONYMOUS, Conservative (2017): *The Evolutionary Psychology Behind Politics. How Conservatism and Liberalism Evolved Within Humans*. Javított kiadás. [h. n.]: Federalist Publications.
- CHAMBERS, Robert (1994) [1844]: *A Vestiges of Creation*. Chicago: University of Chicago Press.
- CHRISTIAN, David (2019): *A nagy történelem*. Ford. BOTH Előd. Budapest: Akkord.
- CICERO (1995): *Az állam*. Ford. HAMZA Gábor – HAVAS László. Budapest: Akadémiai.

³² MÁTHÉ 2023.

- COHEN, Ronald (1978): Introduction. In COHEN, Ronald – SERVICE, Elman Rogers (szerk.): *Origins of the State. The Anthropology of Political Evolution*. Philadelphia: Institute for the Study of Human Issues, 18–25.
- CSÁNYI Vilmos (1980): *Az evolúció általános elmélete*. Budapest: Akadémiai.
- Cs. KISS Lajos (2022a): Az államtudomány komplexitása és reflexivitása. In KOLTAY András – GELLÉR Balázs (szerk.): *Jó kormányzás és büntetőjog. Ünnepi tanulmányok Kis Norbert egyetemi tanár 50. születésnapjára*. Budapest: Ludovika, 67–83.
- Cs. KISS Lajos szerk. (2022b): *Carl Schmitt fogadtatása a társadalomtudományokban*. I–II. kötet. Budapest: Ludovika.
- DARWIN, Charles (2001): *Afajok eredete*. Ford. KAMPIS György. Budapest: Typotex.
- DELI Gergely (2009): Érték és valóság határai. A jóerkölcs története II. *Jog-Állam-Politika*, 1(3), 108–130. Online: <https://dfk-online.sze.hu/images/J%C3%81P/2009/3/Deli.pdf>
- EGEDY Gergely (2009): A laissez-faire konzervativizmus szociológiája: Sumner. *Társadalomkutatás*, 27(3), 261–273. Online: <https://doi.org/10.1556/tarskut.27.2009.3.2>
- FERGUSON, Niall (2019): *A tér és a torony. Hálózatok, hierarchiák és harc a globális hatalomért*. Ford. GEBULA Judit – VANCsó Éva. Budapest: Scolar.
- Global Wealth Report 2022* (2022). Zürich: Credit Suisse Research Institute.
- HAHNER Péter (2010): A szabadkőművesség. *Rubikon*, 20(2), 20–37.
- HARARI, Yuval Noah (2015): *Sapiens. Az emberiség rövid története*. Ford. TORMA Péter. Budapest: Animus.
- HOWARD, Collins F. (1903): *Spencer Herbert synthetikus filozófiájának kivonata*. Ford. JÁSZI Oszkár et al. Budapest: Politzer Zsigmond és fia.
- KIS, Norbert (2019): The Power of Virtuality as a Challenge for Governments. A Post-State Dystopia. In NEMESLAKI, András et al.: *Central and Eastern European eDem and eGov Days 2019*. Wien: Austrian Computer Society, 107–114.
- KIS Norbert (2021a): Természeti törvények a társadalomtudományokban. *Jog-Állam-Politika*, 13(4), 43–60. Online: https://epa.oszk.hu/03000/03010/00024/pdf/EPA03010_jog_allam_politika_2021_4_043-059.pdf
- KIS, Norbert (2021b): The Concept of Juristocracy on Trial: Reality or Fiction? *Academic and Applied Research in Military and Public Management Science*, 20(2), 5–14. Online: <https://doi.org/10.32565/aarms.2021.2.1>
- LEWELLEN, Ted. C. (1992): *Political Anthropology. An Introduction*. Westport: Bergin & Garvey.
- MALTHUS, Thomas (1798): *An Essay on the Principle of Population*. London: J. Johnson in St Paul's Church-yard.

- MÁTHÉ Gábor (2023): Szuverenitáskérdések. In BÓDINÉ BELIZNAI Kinga – GOSZTONYI Gergely (szerk.): *Jogtörténeti Parerga III. Ünnepi tanulmányok Mezey Barna 70. születésnapja tiszteletére*. Budapest: ORAC, 255–262.
- MEARSHEIMER, John J. (2014): *The Tragedy of Great Power Politics*. New York – London: W. W. Norton & Company.
- MEARSHEIMER, John J. (2022): *A nagy téveszme. Liberális álmok és nemzetközi realitások*. Ford. SZALAY Péter. Budapest: Századvég.
- PINKER, Steven (2018): *Az erőszak alkonya*. Ford. GYÁRFÁS Vera. Budapest: Typotex.
- PINKER, Steven (2019): *Felvilágosodás most*. Ford. MÁTICS Róbert. Budapest: Alexandra.
- POGÁTSÁ Zoltán (2022): *A globális elit*. Budapest: Kossuth.
- POKOL Béla (2004): Jegyzetek a transzatlanti uralmi rend kiépüléséről. *Jogelméleti Szemle*, 5(2). Online: <https://jesz.ajk.elte.hu/pokol18.html>
- SÁGHY Marianne (2010): A templomosok. *Rubikon*, 20(2), 46–49.
- SAMU Mihály (1992): *Államelmélet*. Budapest: Püski.
- SERVICE, Elman R. (1962): *Primitive Social Organisation. An Evolutionary Perspective*. New York: Random House.
- SERVICE, Elman R. (1975): *Origins of the State and Civilization. The Process of Cultural Evolution*. New York: W. W. Norton.
- SZILÁGYI Péter (1998): *Jogi alaptan*. Budapest: Osiris.
- TAKÁCS Péter (2011): *Államtan*. Budapest: BCE.
- TEILHARD DE CHARDIN, Pierre (1973): *Az emberi jelenség*. Ford. RÓNAY György – BITTEI Lajos. Budapest: Gondolat.
- WILSON, Edward O. (1975): *Sociobiology. The New Synthesis*. Cambridge: Harvard University Press.
- WILSON, David Sloan – SOBER, Elliott (1994): Reintroducing Group Selection to the Human Behavioral Sciences. *Behavioral and Brain Sciences*, 17(4), 585–608. Online: <https://doi.org/10.1017/S0140525X00036104>
- ZAFEIRIS, Anna – VICSEK, Tamás (2018): *Why We Live in Hierarchies? A Quantitative Treatise*. Cham: Springer. Online: <https://doi.org/10.1007/978-3-319-70483-8>

Az államok a kulturális evolúció eredményei. E gondolat jegyében a könyv öt egyetemi professzor kutatását foglalja össze az európai államok, nagyobb hangsúllyal a magyar állam fejlődéséről. A szerzők igazolják azt a tézist, hogy az egymástól korántsem független államfejlődések hatóerejét a csoportos és egyéni politikai érdekek jelentették és jelentik ma is. Eszerint különböző történelmi korokban hasonló mintázatú politikai érdekcsoportok érdekérvényesítése vált közhatalmi és államformáló erővé. Az államfejlődés mögötti csoportérdekek feltárása demisztifikálja az „államérdekekre” vagy „nagyhatalmi érdekekre”, az ideológiai, gazdasági vagy politikai értékek eszmévilágára történő hivatkozást. A kutatás tézise és a kötet tanulmányai más megvilágításba helyezhetnek olyan történelmi képződményeket, mint a transzatlanti szövetség, Európa, az Európai Unió vagy Közép-Európa. A könyv továbbgondolása az olvasó előtt is feltárhatja a nemzetközi szervezetek és a nemzetállamok között napjainkban is zajló politikai szuverenitásviták valós mozgatórugóit.

ISBN 978-963-653-055-6

9 789636 530556